

ISSN 0032-7271 (Print)

PREGLED
časopis za društvena pitanja

Broj
1

Godina
2025.

Godište
LXVI

Sarajevo, januar – april 2025.

PREGLED: časopis za društvena pitanja

Izdavač: Univerzitet u Sarajevu, Obala Kulina bana 7/II, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Za izdavača: prof. dr. Tarik Zaimović, rektor

Redakcija časopisa:

akademik dr. Mirko Pejanović

prof. dr. Jasmin Ahić

prof. dr. Izet Bajramović

prof. dr. Merima Čaušević

prof. dr. Elvir Čizmić

prof. dr. Amela Dautbegović

prof. dr. Amir Duranović

prof. dr. Salih Fočo

prof. dr. Zinka Grbo

prof. dr. Senadin Lavić

prof. dr. Amer Osmić

prof. dr. Tomislav Tadić

Međunarodna Redakcija:

prof. dr. Haris Alibašić, University of West Florida (SAD)

prof. dr. Aydin Babuna, Univerzitet **Boğaziçi** (Turska)

prof. dr. Duško Bjelica, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje Univerziteta Crne Gore (Crna Gora)

prof. dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (SAD)

prof. dr. Snježana Dobrota, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu (Hrvatska)

prof. dr. Vesna Požgaj-Hadžić, Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

prof. dr. Dragan Prole, Filozofski fakultet u Novom Sadu (Srbija)

prof. dr. Jelena J. Stanković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu (Srbija)

prof. dr. Mitja Velikonja, Fakultet društvenih nauka Univerziteta u Ljubljani (Slovenija)

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr. Senadin Lavić

Sekretar Redakcije:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

OJS (Open Journal System) administrator:

Mak Tanović, MA

Prijevod:

Mirza Čerkez, prof.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, prof.

Tiraž:

150 primjeraka

Štampa:

„Štamparija FOJNICA“ d. o. o. Fojnica

Izlazi četveromjesečno.

Časopis *Pregled* je indeksiran u EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, MIAR, C.E.E.O.L., ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) i INDEX COPERNICUS međunarodnim bazama podataka.

Korištenjem softvera za detekciju potencijalnog plagijarizma vrši se provjera svih naučnih i stručnih radova koji se objavljuju u *Pregledu*.

Stavovi izneseni u tekstovima ne odražavaju nužno mišljenje glavnog i odgovornog urednika, Redakcije časopisa ili izdavača.

ISSN 0032-7271 (Print)
ISSN 1986-5244 (Online)

PREGLED
Periodical for Social Issues

No
1

Year
2025

Volume
LXVI

Sarajevo, January – April 2025

PREGLED : Periodical for Social Issues

Publisher: University of Sarajevo, 7/II, Obala Kulina bana, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Publisher's Representative: Prof. Dr. Tarik Zaimović, Rector

Editorial Board:

Academician Dr. Mirko Pejanović

Prof. Dr. Jasmin Ahić

Prof. Dr. Izet Bajramović

Prof. Dr. Merima Čaušević

Prof. Dr. Elvir Čizmić

Prof. Dr. Amela Dautbegović

Prof. Dr. Amir Duranović

Prof. Dr. Salih Fočo

Prof. Dr. Zinka Grbo

Prof. Dr. Senadin Lavić

Prof. Dr. Amer Osmić

Prof. Dr. Tomislav Tadić

International Editorial Board:

Prof. Dr. Haris Alibašić, University of West Florida (USA)

Prof. Dr. Aydin Babuna, Bogazici University (Turkey)

Prof. Dr. Duško Bjelica, Faculty of Sports and Physical Education, University of Montenegro (Montenegro)

Prof. Dr. Esad Boškailo, University of Arizona, Phoenix (USA)

Prof. Dr. Snježana Dobrota, Faculty of Philosophy, University of Split, (Croatia)

Prof. Dr. Vesna Požgaj-Hadži, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana (Slovenia)

Prof. Dr. Dragan Prole, Faculty of Philosophy, Novi Sad (Serbia)

Prof. Dr. Jelena J. Stanković, Faculty of Economics, University of Niš (Serbia)

Prof. Dr. Mitja Velikonja, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana (Slovenia)

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Senadin Lavić

Editorial Board Secretary:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

OJS (Open Journal System) Administrator:

Mak Tanović, MA

Translation:

Mirza Čerkez, Eng. Lit. Grad.

DTP:

Fuada Muslić-Haseta, Eng. Lit. Grad.

Press run:

150 copies

Print:

„Štamparija FOJNICA“ d.o.o. Fojnica

Fourth month periodical

Periodical *Pregled* is indexed in EBSCO Publishing, Slavic Humanities Index, C.E.E.O.L., MIAR, ROAD (Directory of Open Access Scholarly Resources) and INDEX COPERNICUS international databases.

Review procedure of scientific and expert papers published in the *Pregled* is conducted through the use of plagiarism detection software.

The views and opinions expressed in the articles in the *Pregled* are those of the author(s) and do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board or the publisher.

SADRŽAJ / CONTENTS

Članci / Articles

- Prof. dr. Enver Ajanović:** Promet na željeznici, autocesti, cestama i avionom u Bosni i Hercegovini / Railway, Highway, Road and Air Transport in Bosnia and Herzegovina 1
- Dr. sc. Mirza Dinarević:** Pragmatizam EU pri instrumentalnoj utilizaciji institucionalizacije podataka/ Pragmatism of the EU in Instrumental Utilization of Data Institutionalization 25
- Prof. dr. Brane Mikanović, dr. sc. Marija Tomić:** Interkulturalne kompetencije učenika osnovne škole u odnosu na njihova socio-pedagoška obilježja/ Intercultural Competences of Elementary School Students in Relation to their Socio-Pedagogical Characteristics 49
- Rifat Aličković:** Ritzerova mekdonaldizacija društva: Pomračenje uma, racionalnost i dehumanizacija savremenog svijeta/ Ritzer's Mcdonaldization of Society: Eclipse of Reason, Rationality and Dehumanization of the Contemporary World..... 61
- Mr. sc. Adela Nurković-Kulenović:** Cikličnost slikarskih pojava – Obnova slikarstva/ Cyclicity of Painting Phenomena – Renewal of Painting 81

Pogledi i mišljenja / Views and Opinions

- Rusmir Mahmutćehajić:** Antropokozmički vidici slobode u filozofiji znanosti / Anthropocosmic Freedom Horizons in the Philosophy of Science 107
- Prof. dr. Esad Boškailo:** Freedom of Speech and Social Interaction in the Post-Communist Balkans: A Call for Cultural Education / Sloboda govora i komunikacija u društvu u postkomunističkom Balkanu: Poziv za edukaciju 119

Prikazi i osvrti / Reviews and Comments

- Prof. dr. Husnija Kamberović:** San o Evropi / Dream of Europe 127
- Upute za autore / Guidelines for Authors 131 / 135**

Članci / Articles

Prof. dr. Enver Ajanović
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Pravni fakultet / Faculty of Law
e.ajanovic@pfsa.unsa.ba

UDK / UDC 34+656.1/8

Prethodno saopćenje / Preliminary Notes

Primljeno / Received: 26. 12. 2024.
Prihvaćeno / Accepted: 17. 04. 2025.

PROMET NA ŽELJEZNICI, AUTOCESTI, CESTAMA I AVIONOM U BOSNI I HERCEGOVINI

RAILWAY, HIGHWAY, ROAD AND AIR TRANSPORT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Željeznički, cestovni, riječni i avionski promet u BiH do sada nije bio potpuno skladu sa Općim okvirnim sporazumom za mir u BiH (u daljem tekstu: DMS). U (zajedničkim) institucijama BiH do sada su samo djelimično ispoštovane odredbe ovog Sporazuma, jer su neosnovano usvajani i objavljivani pravni akti o sve četiri vrste prometa. U DMS Aneksi 4, 6. i 9. su njegovi jedini formalni izvori. Ova imperativna norma krši se zajedničkom nadležnošću FBiH i kantona za komunikacijsku i transportnu infrastrukturu u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine u upravnim poslovima željezničkog, cestovnog i avionskog prometa, dok Ustav RS formalnopravno nije protivan DMS. Paralelna zakonodavna funkcija u ovim upravnim poslovima je protivna DMS, pa u pravnom poretku može ostati samo Zakon o željeznicama BiH. Njegov materijalni dio mora se proširiti sadržajem Zakona o željeznicama FBiH i Zakona o željeznicama RS. Njihove pojedine odredbe protivne DMS nikako ne mogu ostati na snazi. Ovim izmjenama upravno organizaciono pravo će se djelimično promijeniti. Tako će ojačati efektivna vlast u Ministarstvu prometa i komunikacija BiH, Regulatorni odbor će se usklađivanjem sa Ustavom BiH preimenovati u Regulatornu agenciju, a JP Željeznice FBiH i JP Željeznice RS moraju se pripojiti Javnoj željezničkoj korporaciji BiH, koja će biti dio Javnog transportnog preduzeća BiH. Zakon o međunarodnom i međuentitetskom cestovnom prevozu nije u potpunosti normiran, jer u njemu nedostaju odredbe o autocesti (autoputu). Mogu se prenijeti iz Zakona o cestama FBiH i Zakona o javnim putevima RS. JP Autoputevi i JP Putevi RS, te JP Autoceste i JP Ceste FBiH spojiće se u jedno preduzeće da bude sastavni dio Javnog transportnog preduzeća BiH. Takvi zakoni u entitetima će ostati na snazi bez organa upravljanja prevozom u cijeloj BiH. Istom preduzeću pripojiće se JP Luka Brčko distrikta d.o.o. Avionski promet mora prestati biti u nadležnosti entiteta i mora se prenijeti u isključivu nadležnost (zajedničkih) institucija BiH, jer se samo tako može ispoštovati vladavina prava. Aneks 9 ne važi i za zračni promet.

Ključne riječi: *efektivna vlast u (zajedničkim) institucijama BiH, dopuna upravnog organizacionog prava u (zajedničkim) institucijama BiH, javno transportno preduzeće BiH, teritorijalna primjena aneksa 4, 6. i 9. na DMS.*

Summary

Railway, road, river and air transport in BiH have not been fully harmonized the General Framework Agreement for Peace in BiH (hereinafter referred to as the DPA). The BiH (joint) institutions have only partially complied with this Agreement's provisions, as legal acts on all four types of transport have been adopted and published without foundation. Annexes 4, 6 and 9 to the GFA are its only formal sources. This imperative norm is violated by the joint jurisdiction of the FBiH and the Cantons for communication and transport infrastructure in accordance with the Constitution of Bosnia and Herzegovina in the administrative affairs of railway, road and air transport, while the RS Constitution is not formally and legally contrary to the GFA. The parallel legislative function in these administrative affairs is contrary to the GFA, so only the Law on Railways of BiH can remain in the legal order. Its substantive part must be expanded with the content of the Law on Railways of the FBiH and the Law on Railways of the RS. Their individual provisions that are contrary to the DPA cannot remain in force. These amendments will partially change the administrative organizational law. Thus, the effective authority in the Ministry of Transport and Communications of BiH will be strengthened, the Regulatory Board will be renamed the Regulatory Agency in accordance with the Constitution of BiH, and JP Railways of the FBiH and JP Railways of the RS must be merged into the Public Railway Corporation of BiH, which will be part of the Public Transport Company of BiH. The Law on International and Inter-Entity Road Transport is not fully standardized, as it is lacking provisions on motorways (highways). They can be transferred from the Law on Roads of the FBiH and the Law on Public Roads of the RS. JP Autoputevi and JP Putevi RS, and JP Autoceste and JP Ceste FBiH will merge into one company to be an integral part of the Public Transport Company of BiH. Such laws in the entities will remain in force without transport management bodies throughout BiH. The same company will be merged with JP Luka Brčko District d.o.o. Air traffic must cease to be under the jurisdiction of the entities and transferred to the exclusive jurisdiction of the (joint) institutions of BiH, because only in this manner the rule of law can be respected. Annex 9 does not apply **to air traffic**.

Keywords: *effective authority in the BiH (joint) institutions; amendment of administrative organizational law in the BiH (joint) institutions; public transport company of BiH; territorial application of Annexes 4, 6 and 9 to the DPA.*

Uvod

I Formalni izvori kopnenog prevoznog prava u BiH

Ustav BiH sadrži odredbu o kretanju osoba, roba, usluga i kapitala. Bosna i Hercegovina i entiteti neće ometati njihovu punu slobodu širom Bosne i Hercegovine. Nijedan entitet neće provoditi bilo kakvu kontrolu na granici između entiteta.¹ Primjenjuje se zajedno sa odredbom o regulisanju međuentitetskog transporta u isključivoj nadležnosti (zajedničkih) institucija BiH.² Sa ovim odredbama povezana je norma o dodatnoj nadležnosti da BiH preuzme nadležnost u stvarima u kojima se entiteti slože. Prethode joj Osnovna načela dogovorena u Ženevi 08.09. 1995. godine zavedena u službenoj evidenciji BA_950908, A/50/419 i S/1995/780 unesena u preambulu Ustava BiH: The entities have agreed in principle to the following:...3.3.The establishment of joint Bosnia and Herzegovina public corporations, financed by the two entities, to own and operate transportation and other facilities for the benefit of both entities. Tačan prevod glasi: Entiteti su se dogovorili u načelu sljedeće:... 3.3. Uspostavljanje zajedničkih javnih preduzeća BiH, koje finansiraju dva entiteta, da budu vlasnici i upravljaju transportnim i drugim objektima za dobrobit oba entiteta. U izvornom tekstu na engleskom jeziku iza riječi entities navedena je svrha osnivanja zajedničkih preduzeća. Zato se glagol own ne može tumačiti kao vlasništvo entiteta, nego isključivo kao vlasništvo ovih privrednih subjekata, jer iz vlasništva proizilazi upravljanje ovim objektima.

Na osnovu ovog načela već tokom pregovora u Daytonu entiteti su dogovorili i Sporazum o osnivanju javnih preduzeća u BiH u Aneksu 9 na DMS. Tako je postao sastavni dio dodatne nadležnosti u Ustavu BiH, jer BiH preuzima nadležnost za takve stvari o kojima se entiteti slože, iako o tome ne sadrži izričitu odredbu. Iz toga slijedi, da su (zajedničke) institucije BiH dodatno nadležne i u upravnim poslovima i javnim djelatnostima transporta. Zato se preambula Aneksa 9 o svrsi njegovog zaključivanja radi jačanja efektivne vlasti u (zajedničkim) institucijama BiH mora dodati alinejama u Ustavu BiH *de ferenda* a preostali dio normativnom tekstu Ustava BiH. I bez ove izmjene Ustava BiH njegova pravna obaveznost je neupitna. Njegovu primjenu olakšava to što se njegov normativni tekst o Javnom transportnom preduzeću

1 Vidi član I stav 4. Ustava BiH o kretanju roba, usluga, kapitala i osoba.

2 Član III stav 1 pod tačkama h) i i) Ustava BiH.

može doslovno primijeniti. U Daytonu entiteti su dogovorili i da će u periodu od šest mjeseci od stupanja na snagu Ustava BiH početi pregovore s ciljem uključivanja i drugih stvari u nadležnost institucija Bosne i Hercegovine, uključujući korištenje izvora energije i zajedničke privredne projekte.³ Aneks 9 na DMS usmjerava njihov sadržaj, kojih nikada nije ni bilo u punom obimu.

Po Aneksu 9 predviđeno je da strane tj. entiteti osnuju Komisiju o javnim preduzećima radi ispitivanja osnivanja javnih preduzeća BiH za upravljanje zajedničkim javnim objektima, kao što je upravljanje i prometom, u korist oba entiteta. Komisija ima pet članova. Već nakon petnaest dana poslije stupanja na snagu Aneksa 9, FBiH je morala imenovati dva člana i Republika Srpska jednog. Imenovane osobe moraju poznavati specifičnosti ekonomskih, političkih i pravnih karakteristika BiH i imati najveći priznati osobni ugled. Priznajući da će Komisija imati koristi od međunarodnog vještačenja, stranke zahtijevaju da Predsjednik Evropske banke za obnovu i razvoj imenuje preostala dva člana i jednog kao predsjedavajućeg.

Komisija će posebno ispitati odgovarajuću unutrašnju strukturu za takva preduzeća, uvjete potrebne da osigura njihovo uspješno, stalno upravljanje i najbolja sredstva za pribavljanje dugo-ročnog investicijskog kapitala.

Strane, priznajući hitnu potrebu za osnivanjem javnoga preduzeća za organiziranje i upravljanje prometnom infrastrukturu, kao što su to ceste, željezničke pruge i luke, na obostranu korist, ovim u tu svrhu osnivaju Transportno preduzeće BiH. Ima sjedište u Sarajevu, a može imati urede i u drugim mjestima ako bude potrebno, odgovarajuće prostorije i opremu. Odabrat će profesionalno osposobljen upravni odbor, službenike i osoblje, koji će načelno odražavati etničke skupine u BiH, kako bi moglo provoditi svoje funkcije. Komisija odabire Upravni odbor, koji će potom imenovati službenike i odabrati osoblje.

Transportno preduzeće BiH je ovlašteno za izgradnju, pribavljanje, držanje, održavanje i upravljanje te raspolaganje nekretninama i pokretnom imovinom u skladu sa specifičnim planovima koje oblikuje. Također je ovlašteno za određivanje i prikupljanje naknada, tarifa i drugih naplata što se naplaćuju za upotrebu objekata kojima upravlja, za sklapanje svih ugovora i sporazuma potrebnih za obnašanje njegovih funkcija te preduzimanje drugih poslova bitnih za provedbu tih funkcija.

3 Član III stav 5. pod tačkama a) i b) Ustava BiH.

Transportno preduzeće BiH upravlja transportnom infrastrukturom, kako je to dogovoreno između strana. U skladu sa sporazumom Strane daju preduzeću potrebna pravna ovlaštenja. Morale su se sastati u roku od petnaest dana nakon stupanja na snagu ovoga Sporazuma kako bi razmotrile kojom će infrastrukturom upravljati Preduzeće.

U roku od trideset dana od stupanja na snagu ovog Sporazuma, Strane su bile pravno obavezne dogovoriti novčani iznos koji će se dodijeliti Transportnom preduzeću BiH kao početni obrtni kapital. Strane su mogle u bilo koje vrijeme doznačiti Transportnom preduzeću BiH dodatna sredstva ili objekte koji im pripadaju i prava na njih. Strane će odlučiti kako će Transportno preduzeće pribavljati dodatni kapital.⁴ Norme o Javnom transportnom preduzeću BiH u Aneksu 9 su kogentne norme⁵ pa strane ovog Sporazuma ne mogu od njega nikako odstupati.

Zaključeni Sporazum između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije je već po svom nazivu i svrsi nastanka protivan Aneksu 9. I njegova preambula sadrži protivpravne alineje o pravnom osnovu njegovog nastanka. Formulacija prve glasi: "S obzirom da Aneks 9. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, potpisan u Parizu 14. decembra 1995. godine predviđa uspostavljanje od strane Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, javnih korporacija Bosne i Hercegovine radi njihove obostrane koristi"; a druge: "S obzirom da su strane u gore navedenom Aneksu potvrdile da postoje urgentne potrebe u sektoru prometa u tom smislu i da su odlučile da uspostave transportnu Korporaciju". Iz njihovog teksta jasno je vidljivo da je zaključivanje ovog Sporazuma protivno Aneksu 9. Naime, JTP BiH je osnovano zaključivanjem Sporazuma o osnivanju javnih preduzeća u BiH u Aneksu 9 na DMS, pa je zaključivanje ovog Sporazuma sa svrhom osnivanja Bosanskohercegovačke željezničke javne korporacije protivpravno. Zato je i protivpravna odredba: "Ovim se formira, od strane entiteta, zajednička korporacija, kao dio transportne korporacije, koja će ispuniti niz obaveza od zajedničkog interesa, kako je precizirano u sljedećim članovima. Ime korporacije je Bosanskohercegovačka željeznička javna korporacija (BHŽJK)."⁶ Odredbe o odnosima između

4 Član I i II Aneksa 9. o Sporazumu o osnivanju javnih preduzeća u Bosni i Hercegovini na Opći okvirni sporazum za mir u BiH.

5 Nikola Visković, *Država i pravo*, izdavač „Studentska štamparija Univerziteta“, 1996. godina, str. 158.

6 Član 1. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije ("Službene novine Federacije BiH", br. 46/98 i 99/12).

korporacije i željezničkih kompanija strana (preciznije menadžera infrastrukture) protivna je Aneksu 9 i zato ne može ostati u pravnom poretku.⁷ I glava o odnosu između BHJK i preduzeća je suprotna Aneksu 9 i ne može ostati važeće upravno pravo.⁸ Usljed pogrešnog tumačenja šta može biti predmet Sporazuma između entiteta o JTP u svrsi i ovlaštenjima netačna je definicija da je Korporacija zajednička struktura između Entiteta i također između njihovih željezničkih kompanija ili bilo koje druge organizacije koju su odredili Entiteti. Takođe je i svrha njenog osnivanja protivpravna, jer svrha Aneksa 9 nije bila da se uspostavi institucionalna saradnja među entitetima i da omogućiti donošenje svih potrebnih odluka da bi se neometano, sigurno i redovno mogao odvijati međuentitetski i međunarodni promet.⁹ U pogledu mjesta poslovanja nisu potrebne odredbe da je sjedište korporacije u Sarajevu, jer je to već dogovoreno u Aneksu 9 na DMS.¹⁰

Ustavna odredba da su (zajedničke) institucije BiH dodatno nadležne za Aneks 9 zahtijeva da se Ustav FBiH uskladi sa Ustavom BiH. Tako se iz Ustava FBiH zajednička nadležnost FBiH i kantona u upravnim poslovima infrastructure for communications and transport¹¹ dopunom Ustava BiH mora prenijeti u isključivu nadležnost (zajedničkih) institucija BiH. Za tu dopunu biće dovoljno da ostane samostalna odredba kao i do sada. U Ustavu RS ne treba ništa mijenjati u ovim upravnim poslovima, jer o tome nema nijedne odredbe u pravima i dužnostima RS.

Nakon zaključivanja protivustavnog Sporazuma Parlament FBiH i NSRS usvojili su Zakon o željeznicama FBiH¹² i Zakon o željeznicama RS.¹³ Potom je Parlamentarna skupština BiH usvojila Zakon o željeznicama BiH.¹⁴ Isključiva nadležnost (zajedničkih) institucija BiH za regulisanje međuentitetskog transporta i pravo na slobodu kretanja u Ustavu BiH i Aneksu 6 na DMS su pravni osnovi da se njihovim zakonom moraju normirati upravljanje, korištenje i nadzor željezničke infrastrukture, te vlasništvo JTP

7 Član 8. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije ("Sl. novine FBiH", br. 46/98).

8 Član 21. Zakona o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001).

9 Član 3.1. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije ("Sl. novine FBiH", br. 46/98).

10 Član 4. 1. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije ("Sl. novine FBiH", br. 46/98).

11 Washington agreement, II Division of responsibilities, 2 pretvoren u III dio *Podjela nadležnosti između federalne i kantonalne vlasti*, član 2 pod tačkom d) Ustava FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 1/1994 i 13/1997).

12 Zakon o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001 i 25/12).

13 Zakon o željeznicama RS ("Sl. glasnik RS", br. 19/2017 i 56/22).

14 Zakon o željeznicama BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 52/2005).

BiH *de ferenda*. Dakle, ova dva entitetska zakona su djelimično protivpravna i moraju se Zakonom o željeznicama BiH *de ferenda* objediniti u jednu cjelinu. To prozilazi iz toga što dvije glavne željezničke pruge na istoj liniji čine jednu prometnu cjelinu u oba entiteta.

Zakon o cestama FBiH i Zakon o javnim putevima RS moraju se djelimično izmijeniti, a Zakon o autocesti na koridoru Vc15 i Uredba o autocestama u FBiH¹⁶ moraju postati opći pravni akt (zajedničkih) institucija BiH.

I DIO

Upravljanje prometom

Prometnim javnim dobrima upravljaju: Ministarstvo prometa i komunikacija BiH, Regulatorna agencija za promet *de ferenda*, Javno transportno preduzeće BiH, Ministarstvo prometa i komunikacija FBiH i Ministarstvo saobraćaja i veza RS.

1) Ministarstvo prometa i komunikacija BiH

U skladu sa svojom stvarnom nadležnošću Ministarstvo prometa i komunikacija BiH¹⁷ upravlja prometnim javnim dobrima tako što će pripremiti i primjenjivati nove zakone. U novi Zakon o željeznicama BiH mogu se preuzeti i odredbe o: elementima, vrstama, pristupu i korištenju željezničke infrastrukture, izjava o mreži, kapacitet infrastrukture i dodjela trase voza, naknada za korištenje trase voza, analiza kapaciteta, održavanje željezničke infrastrukture, željezničkoj pruži, ukrštanju željezničkih pruga i puteva, zaštiti željezničke infrastrukture, dok se ostala željeznička infrastruktura ne treba da prenosi.¹⁸ Ministarstvo mora početi primjenjivati Konvenciju o međunarodnom prevozu željeznicom.¹⁹ Pri tome je potpuno nepotrebno da se za Brčko distrikt BiH, entitete i državu BiH propisuju norme definicije, jer su to ustavni pojmovi. Takvim pojmovima se odstupa od svrhe norma definicija, kako ih objašnjava Teorija države i prava.²⁰ Norma definicije u Zakonu o

15 Službene novine, br. 8/2013.

16 Službene novine br. 9/2007.

17 Član 10. Zakona o ministarstvima i drugim organima uprave BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 5/2003).

18 Član 5.-29, 34.-67, 117.-122. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

19 Član 3. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

20 Nikola Visković, *op.cit.*, str. 158.

željeznicama FBiH moraju se prenijeti u novi Zakon o željeznicama BiH. Pri tome se iz norma definicije “željeznička kompanija” mora brisati da to može biti i privatno preduzeće, jer je protivno Aneksu 9 na DMS. Nije potrebno preuzeti norma definiciju “željeznički operator” jer istovjetnu sadrži Zakon o željeznicama BiH. Zakon o željeznicama RS sadrži norma definicije koje se moraju prenijeti u Zakon o željeznicama BiH *de ferenda*.²¹ Norma definicije iz Sporazuma preuzete su u još važeći Zakon o željeznicama FBiH iz 2001. godine, dok ih Zakon o željeznicama RS uopće nema. Takvo preuzimanje je pogrešno, jer čitav Sporazum mora važiti na cijeloj BiH.

Moraju se dopuniti i Zakon o međunarodnom i međuentitetskom cestovnom prevozu norma definicijom autoputa (autoceste) i Zakon o organizaciji organa uprave u (zajedničkim) institucijama BiH *de ferenda*, u kome će se normirati i nadležnosti svih ministarstava. Uredba o radu ŽFBiH i organa uprave u odgovoru na vanredna događanja²² mora se pretvoriti u Zakon (zajedničkih) institucija BiH, jer se primjenjuje usljed povrede prava na život i slobode kretanja. Međutim, ovo upravljanje je ograničeno, jer je iz propisanih upravnih poslova vidljivo da Ministarstvo prometa i komunikacija BiH ne obuhvata promet i komunikacije, odnosno saobraćaj i veze unutar entiteta.

2) Regulatorna agencija za promet *de ferenda*

Ustav BiH u odredbi o provođenju sadrži pojam agencije. Protivno toj odredbi Zakon o željeznicama BiH sadrži pojam Regulatorni odbor željeznica BiH. U novi Zakon o željeznicama BiH moraju se preuzeti sve ove odredbe, s tim da se u skladu sa Ustavom BiH pojam Regulatorni odbor željeznica BiH mora preimenovati u Regulatorna agencija željeznica BiH.

3) Javno transportno preduzeće BiH *de ferenda*

Na izvornom engleskom jeziku u Aneksu 9 navodi se Transportno preduzeće BiH u jednini, pa je jasno da je pravno dopušteno osnovati samo jedno JTP BiH *de ferenda*.²³ Osniva se po Okvirnom zakonu o registraciji poslovnih

21 Član 2. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

22 Službene novine FBiH, br. 66/04.

23 Član II stav 1.-5. Aneksa 9 o Sporazumu o osnivanju javnih preduzeća u Bosni i Hercegovini.

subjekata u BiH.²⁴ Svoju djelatnost moraće obavljati i u skladu sa javnim interesom uz podršku Vijeća ministara BiH.²⁵ U Zakonu o željeznicama BiH *de ferenda* mogu ostati odredbe o odgovornosti, kao i nadležnost Vlade FBiH pod uvjetom da njene funkcije preuzme Vijeće ministara BiH.²⁶

Poslovanjem JTP BiH *de ferenda* ne smije se nikada izazvati otvaranje postupka stečaja ili likvidacije, jer se potpunim trajnim nestankom ovog privrednog subjekta povređuje teritorijalna primjena Osnovnih načela u Ustavu BiH i Aneksa 9 na DMS.²⁷ Ovaj pravni subjekt mora uvijek postojati.

Objekat prava vlasništva JTP BiH *de ferenda* iz Osnovnih načela određen je u Aneksu 9 na DMS. Mora imati odgovarajuće prostorije i opremu²⁸ i ovlašteno je za izgradnju, pribavljanje, držanje, održavanje i upravljanje te raspolaganje nekretninama i pokretnom imovinom u skladu sa specifičnim planovima koje razvija.²⁹ Ova odredba dijelom je ponovljena i razrađena ovlaštenjem BHŽJK da naplaćuje najamnine, preduzima druge akcije u istom cilju i da uzima zajmove.³⁰ Razvojni planovi JP ŽFBiH su dobra razrada ili konkretizacija Aneksa 9 na DMS.³¹ Na izvornom engleskom jeziku pojam *real property* preveden kao nepokretnosti u kontinentalnom pravu obuhvataju javna i privatna dobra, jer u anglosakonskom pravu nema razlike između ovih pravnih objekata. Ova ovlaštenja razrađena su u II glavi o željezničkoj infrastrukturi.³² Sintagma *for the benefit of both entities* u Osnovnim načelima Ustava BiH je izraz za opći interes u zaštiti imovine u Protokolu I na Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda. Zato je upravljanje imovinom JTP BiH istovremeno povezano sa korištenjem imovine u skladu s općim interesima. Iz tog razloga sva njegova sredstva rada mogu biti predmet zaštite imovine po ovom Protokolu na istu Konvenciju. Budući da je JTP BiH *de ferenda* kao javnopravna osoba organizacija sa ograničenom prinudom u upravi,³³ i na nju se može primijeniti i pravo na imovinu za privatnopravne

24 Službeni glasnik BiH, br. 42/2004.

25 Član 14. i 15. Zakona o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001).

26 Član 33.-36. Zakona o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001).

27 Član 29. Bečke konvencije o pravu međunarodnih ugovora.

28 Član 2. stav 2. Aneksa 9. na Opći okvirni sporazum za mir u BiH.

29 Član 2. stav 3. Aneksa 9. o javnim preduzećima na Opći okvirni sporazum za mir u BiH.

30 Član 7. stav 1. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke željezničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije ("Službene novine FBiH", 46/98, "Službeni glasnik RS", 21/99).

31 Član 8. Zakona o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001).

32 Član 6.-67. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

33 Eugen Pusić, *Nauka o upravi*, 1996. godina, str. 70.-77.

osobe po odredbi o zaštiti imovine. Svaka pravna osoba ima pravo na neometano uživanje svoje imovine.³⁴ Sintagma “svoje imovine” za ovaj pravni subjekat obuhvata samo imovinu za obavljanje djelatnosti JTP BiH *de ferenda*. Ova međusobna povezanost Osnovnih načela, zaštite imovine i prava na imovinu u vječnoj klauzuli Ustava BiH važna je za teritorijalnu primjenu Aneksa IV na DMS.³⁵ Zato je veoma bitno i brisanje ove konvencije u Aneksu na Ustav FBiH.³⁶ I takvo javno vlasništvo JTP BiH *de ferenda* na nekretninama mora se upisati u zemljišne knjige po zakonima entiteta prema mjestu gdje se nalaze. To znači da javna preduzeća po Zakonu o nepokretnoj imovini koja se koristi za funkcionisanje javne vlasti RS³⁷ ne obuhvataju i imovinu JTP BiH *de ferenda*. Ostale ceste u BiH nisu u vlasništvu JTP BiH *de ferenda*, jer se upravljanje i vlasništvo na tim cestama mogu razdvajati.

U skladu sa zaštitom imovine JTP BiH *de ferenda* će biti vlasnik prostorija i opreme potrebne za obavljanje njegove djelatnosti, autoceste na koridoru Vc koju je do sada projektovalo i izgrađivalo JP Autoceste FBiH protivno Aneksu 9 na DMS. Ukoliko bi JTP BiH *de ferenda* razvijalo nove planove, stvorila bi se pretpostavka da i druge ceste postanu vlasništvo ovog preduzeća. Vlasništvo ovog preduzeća nije argument da entiteti stave van snage Zakon o cestama i Zakon o javnim putevima i zamijene ga nekim drugim zakonom (zajedničkih) institucija BiH, jer u Ustavu BiH nema nijedne odredbe da su (zajedničke) institucije BiH isključivo nadležne za ove upravne poslove. Objavljivanjem takvog zakona u Službenom glasniku BiH doprinijelo bi se povredi DMS, jer bi se tako smanjivao broj njegovih ugovornih strana.³⁸ Aneks 9 na DMS ne sadrži pravno ovlaštenje za privatizaciju javnih preduzeća u željezničkom, cestovnom i riječnom prometu. Takvom odlukom povrijedila bi se teritorijalna primjena Osnovnih načela dogovorenih u Ženevi i ovog aneksa.³⁹

Opremu i sredstva čini i željeznička infrastruktura u BiH. Koristi se za međunarodni, međuentitetski i entitetski promet. Samo infrastruktura za međunarodni i međuentitetski promet može biti predmet upravljanja u

34 Član 1. stav 1. Protokola I na Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

35 Član 29. Bečke konvencije o pravu međunarodnih ugovora i član II Ustava BiH.

36 Vidi Annex Human rights instruments to be incorporated into the Federation Constitution.

37 Član 3. Zakona o nepokretnoj imovini koja se koristi za funkcionisanje javne vlasti RS („Sl.glasnik RS“, br. 16/2023).

38 Vidi član 55. Bečke konvencije o pravu međunarodnih ugovora.

39 Član 29. Bečke konvencije o pravu međunarodnih ugovora i član II Ustava BiH.

nadležnosti Ministarstva prometa i komunikacija BiH, a za entitetski jedino nadležne službe pri Ministarstvu prometa i komunikacija FBiH i Ministarstva saobraćaja i veza RS. Dio željezničke opreme u vlasništvu entiteta moći će se pribavljati preko JTP BiH *de ferenda* bez mogućnosti da ona postane njihov vlasnik izvršavanjem obligacionih ugovora.

Budući da je na Trećoj panevropskoj konferenciji o transportu održanoj u Helsinkiju u junu 1997. godine linija Ploče-Mostar-Sarajevo-Doboj-Slavonski Šamac-Budimpešta proglašena ogrankom “Koridora V” i da postoji snažan komercijalni interes za razvoj teretnog željezničkog prometa na liniji Zagreb-Banja Luka-Doboj-Tuzla-Zvornik-Beograd radi udvostručenja Koridora X, opremu i sredstva JTP BiH *de ferenda* čini i željeznička infrastruktura u BiH na ovim linijama. Planirana izgradnja željeznice Zvornik-Višegrad-Trebinje je namijenjena isključivo saobraćaju u RS, pa će biti vlasništvo RS samo ako JTP BiH *de ferenda* ne bude razvijalo planove za njenu izgradnju. Planirane linije Čapljina-Trebinje-Nikšić sa krakovima za Dubrovnik i Neum, Čapljina-Imotski-Split ili Knin, Šamac-Brčko-Bijeljina-Lešnica i Koprivna-Brod pripadaju međunarodnom i međuentitetskom transportu kojim je ovlašteno upravljati JTP BiH *de ferenda* i biti njegov vlasnik. Ako se transport na liniji Koprivna-Brod odvija bez prelaska međunarodne granice BiH, to je onda entitetski saobraćaj kojim moraju upravljati organizacione jedinice JTP BiH *de ferenda* sa sjedištem u RS.⁴⁰

Odredbe o željezničkoj infrastrukturi u federalnom zakonu nisu protivne Aneksu 9 na DMS. Ovim odredbama su normirani: način podmirivanja troškova održavanja željezničke infrastrukture, pristup odobrenim operaterima željezničkoj infrastrukturi, računovodstveno odvajanje prihoda i troškova željezničke infrastrukture i prevoza.⁴¹ Za željezničku infrastrukturu u vlasništvu JTP BiH *de ferenda* Strategiju razvoja željezničke infrastrukture može donositi samo Parlamentarna skupština BiH.⁴² Sve o željezničkoj infrastrukturi RS⁴³ mora se prebaciti u Zakon o željeznicama BiH *de ferenda*, osim o nepokretnostima koje nisu u funkciji željezničkog saobraćaja i RS kao vlasnici željezničke infrastrukture.⁴⁴ Jedino izgradnja i rekonstrukcija željezničke infrastrukture i gradnja željezničkih objekata i postrojenja⁴⁵ mora

40 Vidjeti na internet stranici <http://bhzjk.ba/BOS/about.html>

41 Član 11.-12. Zakona o željeznicama FBiH (“Sl. novine FBiH”, br. 41/2001).

42 Član 4. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

43 Član 5.-29, 34.-67, 117.-122. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

44 Član 6. stav 2. i 5. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

45 Član 30.-33, 43.-48. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

biti dio prava prostornog uređenja entiteta, jer (zajedničke) institucije BiH nisu nadležne u upravnim poslovima prostornog uređenja, koje obuhvata i izdavanje urbanističke saglasnosti i odobrenja za građenje radi izgradnje nekretnine, te upotrebne dozvole na zahtjev Transportnog preduzeća BiH u upravnom postupku. Izdaje ih Ministarstvo prostornog uređenja entiteta.

Vrste željezničke infrastrukture, osim privatne, moraju se prenijeti u novi Zakon o željeznicama BiH *de ferenda*.⁴⁶

Među pokretnom imovinom JTP Željeznice BiH *de ferenda* su i lokomotive i vagoni. Ove pokretne stvari JP može pustiti u promet ako se na njegov zahtjev prethodno izda dozvola za stavljanje vozila u promet. Budući da ove dozvole važe i u drugim državama članicama, u našem pravu za njeno izdavanje nadležno je Ministarstvo prometa i komunikacija BiH. Ovom upravnom aktu mogu se dodati uvjeti i ostala ograničenja. Negativan upravni akt mora se obrazložiti. Protiv ovog upravnog akta može se podnijeti žalba.

Pravni osnov sticanja prava vlasništva JTP BiH *de ferenda* je upravni akt izdat u upravnom postupku pred Ministarstvom prostornog uređenja, građevinarstva i ekologije, Ministarstvom prostornog uređenja FBiH i Ministarstvom prometa i komunikacija FBiH, odnosno saobraćaja i veza RS.

3.1. Unutarnja organizacija JTP BiH

1) Organi upravljanja

a) Upravni odbor

U skladu sa tendencijom profesionalizacije uprave⁴⁷ i u skladu sa Aneksom 9 dogovoreno imenovanje i sastav članova upravnog odbora moraju se mijenjati.⁴⁸ Njegovi članovi moraju biti diplomirani inženjeri saobraćaja, ekonomisti ili pravnici sa najmanje VII stepenom obrazovanja. Svaki član imaće po jedan glas, a glasaće se u skladu sa vitalnim interesom jednakih prava ustavotvornih naroda u postupku donošenja odluka. Svi članovi upravnog odbora moraju biti imenovani na četiri godine odlukom Komisije za osnivanje

46 Član 7.-10. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

47 Eugen Pusić, Nauka o upravi, str. 61.-70.

48 Član 5.1.2. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije („Sl. novine FBiH“, br. 46/98).

javnih korporacija. Ovlaštenja imenovanih članova Upravnog odbora moraju se prenijeti u Zakon o organizaciji organa uprave u (zajedničkim) institucijama BiH *de ferenda*.⁴⁹

Ovlaštenja Upravnog odbora BHŽJK moraju se preuzeti kao ovlaštenja JTP BiH za upravne poslove na željeznici.⁵⁰

Među članovima Upravnog odbora moraju biti i predstavnici Sindikata svih zaposlenih u JTP BiH *de ferenda*. Vijeće ministara BiH imenovaće predsjednika i zamjenika predsjednika Upravnog odbora na četiri godine, s tim da mogu biti ponovo birani.⁵¹

b) Poslovodni odbor

Sve odredbe o Poslovodnom odboru moraju se prenijeti u Zakon o željeznicama BiH *de ferenda*, osim o mandatu i sastavu njegovih članova. Članove Poslovodnog odbora mora se imenovati na četiri godine. To mogu biti profesionalci-diplomirani inženjeri saobraćaja, ekonomisti i pravnici. Odluke o Poslovodnom odboru donosiće se u skladu sa vitalnim interesom jednakih prava ustavotvornih naroda u postupku donošenja odluka. Dogovoreno zakazivanje redovnih i vanrednih sjednica ostaje na snazi.⁵²

c) Unutrašnje organizacione jedinice

U skladu sa Aneksom 9 JTP BiH *de ferenda* mora imati tri velike unutrašnje organizacione jedinice: za puteve, željeznice i riječnu luku. Zato nije pravno dopušteno ni da odgovarajuće službe budu samo u Sarajevu i Doboju. Naime, mora postojati više službi u cijeloj BiH u oba entiteta za obavljanje transportne djelatnosti željeznicom, npr. željezničke stanice, luke, naplatne kućice na autoputu, itd. Osnivanje ovih službi pripada autonomnom pravu JTP da svojim Statutom odredi ove službe za svoj kontinuirani rad. I sam Sporazum sadrži odredbu da će organizacija korporacije biti uređena Pravilnikom o organizaciji koji donosi Upravni odbor Korporacije. Principi dogovoreni u Sporazumu i

49 Član 5.1.3.-5.1.5. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije ("Sl. novine FBiH", br. 46/98).

50 Član 5.1.1. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije ("Sl. novine FBiH", br. 46/98).

51 Član 23. stav 7. i 8. Zakon o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001 i 25/12).

52 Član 4.1. i 5.1.6.-5.2.2. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije ("Sl. novine FBiH", br. 46/98).

princip funkcionalnosti sistema moraju se normirati u novom Zakonu o željeznicama BiH.⁵³ Budući da je JTP BiH *de ferenda* ovlašteno upravljati sa sve tri vrste javnih dobara, u nomotehničkom smislu optimalno je da odredbe o ovom preduzeću sadrži Zakon o organizaciji organa uprave u (zajedničkim) institucijama BiH *de ferenda*. U Zakonu o željeznicama BiH *de ferenda* mogu ostati odredbe o aktima preduzeća.⁵⁴

C1) Organizaciona jedinica za željeznicu

Zakon o željeznicama BiH *de lege lata* sadrži i odredbe o upravljanju javnom željezničkom infrastrukturuom. U ovom poglavlju normirano je razdvajanje usluga prevoza i upravljanja infrastrukturuom. Radi primjene ovih odredbi Zakon o željeznicama BiH sadrži norma definicije upravitelja/upraviteljâ željezničke infrastrukture i željezničkog operatora⁵⁵. Takvo razdvajanje je bespotrebno, jer se stvaraju dva odvojena privredna subjekta suprotno njegovim funkcijama. Budući da je svakom privrednom subjektu svojstveno da istovremeno upravlja svojom djelatnošću i da je obavlja, racionalno je da postoji samo jedan privredni subjekat. Osnivanje ovakva dva privredna subjekta protivno je Aneksu 9 na DMS, jer ovaj sporazum predviđa da postoji samo jedno JTP u željezničkom prometu. Zato grupe odredbi o: dužnostima upravitelja željezničke infrastrukture, organima upravljanja upravitelja javne željezničke infrastrukture, žalbi Regulatornom organu tj. agenciji *de ferenda* moraju biti pravno obavezne za jednog privrednog subjekta sa ovlaštenjem da upravlja infrastrukturuom i pruža (daje) usluge prevoza.

Predmet upravljanja željezničkom infrastrukturuom je i prevoz u željezničkom saobraćaju.⁵⁶ Pri tome u novom Zakonu o željeznicama BiH smije se normirati odredba o međuentitetskom i međunarodnom prometu, jer se radi o konkretizaciji isključive nadležnosti (zajedničkih) institucija BiH i slobode kretanja osoba i roba po Ustavu BiH. U Zakonu o željeznicama entiteta mora ostati gradski, prigradski i regionalni prevoz putnika, s tim da se regionalni prevoz putnika mora označiti kao entitetski.

Sistemi za upravljanje bezbjednošću, sredstvima i kapacitetima za obuku⁵⁷ mora se propisati i u Zakonu o željeznicama BiH.

53 Član 4.1. podstav 2.-6. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije ("Sl. novine FBiH", br. 46/98).

54 Član 31. i 32. Zakona o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001).

55 Član 3. Zakona o željeznicama BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 52/2005).

56 Član 68.-84. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

57 Član 80. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

Ovlaštenja korporacije dogovorena u Sporazumu između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije usklađena su sa ovlaštenjima entiteta po Aneksu 9 da drugim sporazumom daju preduzeću potrebna pravna ovlaštenja. Među svim ovlaštenjima ne može ostati na snazi plaćanje računa između željezničkih kompanija posebno u vezi sa podjelom naplaćenog prihoda između operacija i infrastrukture niti da ovaj zadatak obavi Poslovodni odbor korporacije na osnovu pravila koja usvoji Upravni odbor⁵⁸, jer po Aneksu 9 može postojati samo jedno JTP BiH. Iz istog razloga ne može ostati ni odredba da je Korporaciji dodijeljena posebna misija da u saradnji sa željezničkom kompanijom ispita međunarodne zahtjeve za efikasnim prometom (uključujući interoperabilnost) na sljedeće dvije linije koje su ocijenjene kao dio panevropske željezničke mreže. Za ostanak na snazi ove odredbe potrebno je samo brisati formulaciju: “u saradnji sa željezničkim kompanijama.”⁵⁹

Korporacija ne može biti ni zajednički međunarodni željeznički predstavnik Entiteta, nego isključivo BiH. Također je protivno Ustavu BiH da željezničke kompanije, menadžeri infrastrukture ili željeznički operatori mogu biti članovi međunarodnih profesionalnih organizacija, ako pravila tih organizacija dozvoljavaju, jer se tako protivno Ustavu BiH entiteti pretvaraju u subjekte međunarodnih odnosa.

Također jedino Korporacija može biti ovlaštena da bude zajednički zastupnik ili da samostalno nabavlja željezničku opremu, izgrađuje i/ili upravlja elementima željezničke infrastrukture ili voznog parka.⁶⁰

Protivno Aneksu 9 spajanjem JP Željeznice BiH i JP Željeznice Herceg-Bosne po Zakonu o željeznicama FBiH⁶¹ osnovano je JP Željeznice FBiH. Takvo JP nije moralo ni nastati, nego su se u skladu sa Aneksom 9 morala spojiti sa JP “Željeznice Republike Srpske” a.d. Doboju.⁶² Postojanjem ova dva preduzeća povređuje se teritorijalna primjena Aneksa 9 na DMS. I privatizacijom ovih preduzeća povrijedila bi se teritorijalna primjena Osnovnih načela iz Ženeve i Aneksa 9 na DMS. Njegova teritorijalna primjena može se pojačati propisivanjem zaštite imovine u vječnoj klauzuli u Ustavu BiH iz Protokola I na Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

58 Član 3.2.4. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije (“Sl. novine FBiH”, br. 46/98).

59 Član 3.4. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije (“Sl. novine FBiH”, br. 46/98).

60 Član 3.2.-3.7. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije (“Sl. novine FBiH”, br. 46/98).

61 Član 3. i 37. Zakona o željeznicama FBiH („Sl. novine FBiH”, br. 41/2001).

62 Član 5. stav 3. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

Pravni status menadžera željezničke infrastrukture, firma, skraćeni naziv i predmet poslovanja moraju se preuzeti za JTP BiH.⁶³ Ciljevi osnivanja i djelatnost JP Željeznice FBiH su takvi da po Aneksu 9 na DMS pripadaju JTP BiH *de ferenda* za željeznički promet.⁶⁴ Iz dijela Obaveze upravljača infrastrukture ne treba prenijeti odredbu o dozvoli za upravljanje željezničkom infrastrukturom, jer je JTP BiH *de ferenda* ovlašteno da upravlja svom svojom pokretnom i nepokretnom imovinom.⁶⁵ Principe poslovanja JP Željeznice FBiH primjenjivaće u svom radu JTP BiH.⁶⁶

U skladu sa Ustavom BiH, JTP BiH *de ferenda* pripada ovlaštenje da primjenjuje sve međunarodne konvencije kojima je pristupila BiH, da stupa u članstvo međunarodnih profesionalnih organizacija, da djeluje u skladu sa važećim pravilima i standardima Međunarodne unije željeznica (UIC) i obavlja međunarodni prevoz putnika.⁶⁷

Odredbe o arbitraži mogu ostati na snazi ako bi se tako odlučivalo jedino o pravima i obavezama upravljanja JTP.⁶⁸

Budući da po Aneksu 9 može postojati samo jedno JTP BiH *de ferenda*, u novi Zakon o željeznicama BiH ne smije se preuzeti protivpravna odredba da javno preduzeće može osnivati privredna društva pod uvjetima određenim zakonom, uz saglasnost osnivača.⁶⁹

Aneksom 9 nije izričito predviđeno da se sporazumom uredi finansiranje BHJŽK. Zato se ove odredbe mogu iskoristiti za novi Zakon o željeznicama BiH *de ferenda*. Pri tome u tom Zakonu ne mogu biti odredbe o subvencijama koje plaćaju entiteti, jer je JTP BiH institucija sa javnim ovlaštenjem u (zajedničkim) institucijama BiH.⁷⁰ Zato se Zakon o finansiranju željezničke infrastrukture i sufinansiranju putničkog i kombinovanog saobraćaja mora ukinuti, a njegove odredbe preuzeti u Zakon o željeznicama BiH *de ferenda*.⁷¹

63 Član 3. Zakona o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001).

64 Član 4. Zakona o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001).

65 Član 11. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

66 Član 14. Zakona o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001).

67 Član 10. Zakona o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001) i 77. Zakona o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

68 Član 10. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije ("Sl. novine FBiH", br. 46/98).

69 Član 7. Zakona o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001).

70 Član 6. 1. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije ("Sl. novine FBiH", br. 46/98).

71 Zakon o finansiranju željezničke infrastrukture i sufinansiranju putničkog i kombinovanog saobraćaja ("Službene novine FBiH", br. 57/03).

C2) Organizaciona jedinica za autoceste i ceste

Aneks 9 na DMS sadrži odredbu da je svrha osnivanja JTP BiH organiziranje i upravljanje prometnom infrastrukturom, kao što su ceste. Protekom vremena ceste kao saobraćajno javno dobro su na koridoru Vc jednim dijelom pretvorene u autoput. Zakon o cestama FBiH sadrži norma definicija autoceste a Zakon o javnim putevima RS sadrži norma definiciju autoputa. Obje norma definicije imaju istu sadržinu i moraju se prenijeti u Zakon o međunarodnom i međuentitetskom cestovnom prevozu.⁷² Tako su ceste i autoceste objekat upravljanja prometnom infrastrukturom. Ova pravna funkcija normirana je Zakonom o cestama FBiH u poglavlju *Upravljanje javnim cestama*. Po ovom Zakonu Federacija je osnivač Javnog preduzeća Autoceste FBiH sa sjedištem u Mostaru i JP Ceste FBiH sa sjedištem u Sarajevu. Sjedište u Mostaru je protivno Aneksu 9 na DMS. Ovlaštenja JP Autoceste FBiH i JP Ceste FBiH su u skladu sa Aneksom 9. U Zakon o cestama FBiH može ostati odredba da je upravljanje, građenje, rekonstrukcija, održavanje i zaštita lokalnih cesta i gradskih ulica u nadležnosti općinskih i gradskih organa, jer nisu predmet Aneksa 9. Ovim Aneksom 9. nije predviđen nadzorni, nego upravni odbor. Njegovi članovi moraju biti diplomirani inženjeri saobraćaja, ekonomisti ili pravnici i mora ih imenovati Vijeće ministara BiH. Vijeće ministara će preuzeti ovlaštenja Vlade FBiH.⁷³

Na JTP BiH prenijeće se nadležnosti JP Autoceste i JP Ceste FBiH. Mora se ukinuti ovlaštenje o prenosu pojedinih poslova zaštite magistralnih cesta ili druge operativne poslove javnoj kontrolnoj ustanovi za ceste, odnosno drugoj organizaciji osposobljenoj za vršenje tih poslova.⁷⁴

I Federalna direkcija za izgradnju, upravljanje i održavanje autocesta je protivpravna upravna organizacija. Njene upravne poslove⁷⁵ mora preuzeti JTP BiH *de ferenda* u skladu sa Aneksom 9 na DMS.

Zakon o javnim putevima RS sadrži poglavlje *Strateški dokumenti i upravljanje javnim putevima*. Ovlaštenja JTP BiH po Aneksu 9 na DMS normativno su razrađena da se javni putevi planiraju, projektuju, grade,

72 Član 8. Zakona o cestama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 12/10), član 2. Zakona o javnim putevima RS ("Sl. glasnik RS", br. 89/2013 i 83/2019), član 4. Zakona o međunarodnom i međuentitetskom cestovnom prevozu ("Službeni glasnik BiH", br. 01/02).

73 Vidi član 15. Zakona o cestama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 12/10).

74 Član 16.-18. Zakona o cestama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 12/10).

75 Član 5. Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave („Sl. novine FBiH“, br. 38/2005).

rekonstruišu i održavaju⁷⁶ u strategiji razvoja mreže javnih puteva⁷⁷ i prioritetima utvrđenim u strategiji.⁷⁸ Sve ove odredbe mora sadržavati Zakon o međunarodnom i međuentitetskom cestovnom prevozu *de ferenda*, jer se njime uređuje način kako JTP BiH mora primijenjivati svoja ovlaštenja. Program sprovođenja Strategije je dio plana koji razvija JTP BiH i zato Ministarstvo saobraćaja i veza, Vlada RS i NSRS ne mogu učestvovati u njegovom usvajanju.⁷⁹

Po Aneksu 9 javnim putevima može upravljati samo JTP BiH, pa je prenos upravljanja na koncesionara ili drugu pravnu osobu zabranjen.

Sadržaj upravljanja je normativna razrada upravljanja kao pravnih ovlaštenja JTP BiH. Morala je biti predmet Sporazuma između entiteta o potrebnim pravnim ovlaštenjima u upravljanju prometom (saobraćajnom) infrastrukturom.⁸⁰

JP Autoputevi i JP Putevi RS moraju se spojiti u JTP BiH u skladu sa Aneksom 9 na DMS. Njihova ovlaštenja moraju se spojiti u jednu cjelinu.

Pri izmjenama Zakona o javnim putevima RS mora se normirati da ministar saobraćaja i veza izdaje rješenje o utvrđivanju dionice magistralnog ili regionalnog puta uz prethodno pribavljeno mišljenje nadležne jedinice lokalne samouprave.⁸¹

Za izgradnju autoputa Vc u RS potrebno je primijeniti važeće pravo prostornog uređenja u ovom entitetu.

C3) Luka Brčko distrikta BiH

Zakon o unutrašnjoj plovidbi u Brčko distriktu BiH sadrži odredbe o upravljanju lukom, odnosno pristaništem i o dužnostima i obavezama.⁸² U skladu sa Aneksom 9 na DMS moraju postati ovlaštenja JTP BiH *de ferenda*, a osnovano JP Luka Brčko d.o.o. Brčko distrikt BiH mora postati njegova unutrašnja organizaciona jedinica sa sjedištem u Brčkom.

76 Član 12. Zakona o javnim putevima RS ("Sl. glasnik RS", br. 89/2013 i 83/2019).

77 Član 13. Zakona o javnim putevima RS ("Sl. glasnik RS", br. 89/2013 i 83/2019).

78 Član 14. Zakona o javnim putevima RS ("Sl. glasnik RS", br. 89/2013 i 83/2019).

79 Član 5. stav 2. i 15. Zakona o javnim putevima RS ("Sl. glasnik RS", br. 89/2013 i 83/2019).

80 Član 16. stav 2.-5. Zakona o javnim putevima RS ("Sl. glasnik RS", br. 89/2013 i 83/2019).

81 Član 20. Zakona o javnim putevima RS ("Sl. glasnik RS", br. 89/2013 i 83/2019).

82 Član 27. i 28. stav 1. Zakona o unutrašnjoj plovidbi u Brčko Distriktu BiH ("Sl. glasnik BD BiH", br. 28/20 i 19/10).

d) Zaposleni u JTP BiH *de ferenda*

Osoblje u željezničkom prometu su željeznički radnici. Ovi radnici moraju ispuniti uvjete stručne osposobljenosti, steći prava za upravljanje željezničkim vozilom i regulisanje željezničkog saobraćaja, imati posebnu zdravstvenu sposobnost željezničkih radnika i svoje radno vrijeme.⁸³

e) Pravni poslovi i naknade za prevoz

Za transport javno preduzeće BiH je po Aneksu 9 ovlašteno zaključiti sve ugovore i sporazume bitne za vršenje njegovih funkcija, te određivati i prikupljati naknade, tarife i druge naknade za korištenje uređaja kojima upravlja⁸⁴. Ostvarivanje prihoda JP Željeznice FBiH nije protivan DMS pa se može preuzeti u novi Zakon.⁸⁵ Ugovorna prava su djelimično prepisana iz Aneksa 9, a dijelom je dodata najamnina i preduzimanje drugih akcija u istom cilju, te ovlaštenje korporacije da uzima zajmove. Nepotrebno je da o ovim pravnim odnosima odlučuje ministar i zamjenik ministara kao članovi odbora.⁸⁶

II DIO

Zračni promet

Ustav BiH sadrži opći i poseban pravni osnov za **zračni promet** u BiH. Opći pravni osnov sadrži odredba o kretanju osoba, roba, usluga i kapitala. Bosna i Hercegovina i entiteti neće ometati njihovu punu slobodu širom Bosne i Hercegovine. Nijedan entitet neće provoditi bilo kakvu kontrolu na granici između entiteta.⁸⁷ Poseban pravni osnov sadrže odredbe o kontroli **zračnog prometa** i zaštiti imovine. Svaka pravna osoba ima pravo na neometano uživanje svoje imovine. Država ima pravo da primjenjuje takve zakone koje smatra potrebnim da bi nadzirala korištenje imovine u skladu s općim interesima ili da bi osigurala naplatu poreza ili drugih doprinosa....⁸⁸ Ovu

83 Član 102.-116. Zakona o o željeznicama RS („Sl. glasnik RS“, br. 19/2017).

84 Član II stav 3. Aneksa 9. na Opći okvirni sporazum za mir u BiH.

85 Član 13. Zakona o željeznicama FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 41/2001).

86 Član 7. Sporazuma između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije („Sl. novine FBiH“, br. 46/98).

87 Vidi član I stav 4. Ustava BiH o kretanju roba, usluga, kapitala i osoba.

88 Član 1. Protokola I na Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

odredbu je pravno obavezna primjenjivati BiH tako što se povinuje ljudskim pravima i osnovnim slobodama u stavu 2 u vječnoj klauzuli u Ustavu BiH, među kojima je i zaštita imovine.⁸⁹ Prema Washingtonskom sporazumu zaštita imovine iz Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda pravno je obavezna i za institucije FBiH. Sve četiri odredbe su pravni osnov da (zajedničke) institucije BiH osnuju javno preduzeće za **zračni promet**. Zato i aerodrom mora ostati javno dobro u vlasništvu i posjedu BiH. Po Zakonu to je unaprijed definirano područje na kopnu ili vodi (uključujući sve objekte, instalacije i opremu) namijenjeno za slijetanje, polijetanje i kretanje aviona u bilo kojem dijelu ili cjelini.⁹⁰ Budući da su u (zajedničkim) institucijama BiH upravni poslovi reguliranja međuentitetskog transporta i kontrole **zračnog prometa** odvojeni, Aneks 9 o JTP BiH *de ferenda* ne odnosi se i na kontrolu **zračnog prometa**, Drugi razlog je da ovaj Aneks na engleskom jeziku sadrži samo pojam port, a ne i airport, pa i po ovom osnovu ne važi za zračni promet. To su po Ustavu BiH drugi upravni poslovi pod nadzorom Ministarstva prometa i komunikacija BiH.

Washingtonski sporazum sadrži odredbu da su federalna vlast i kantoni nadležni za infrastructure for communications and transport.⁹¹ Ova odredba u Ustavu FBiH prevedena je tekstom: komunikacijsku i transportnu infrastrukturu, a zatim izmijenjena formulacijom komunikacijsku i transportnu infrastrukturu, u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine.⁹² Ministarstvo prometa i komunikacija FBiH vrši upravne, stručne i druge poslove u **zračnom prometu**, sigurnosti **zračnog prometa**, kontroli letenja; inspeksijskom nadzoru **zračnog prometa**. U sastavu ovog organa uprave je Federalna direkcija za civilnu avijaciju.⁹³

Ustav RS ne sadrži odredbu o saobraćaju. Ministarstvo saobraćaja i veza RS vrši upravne i stručne poslove za: **zračni promet**, aerodrome, avio-preduzeća, udruženja i asocijacije u oblasti ovog prometa, predlaganje zakona i donošenje podzakonskih akata iz oblasti prometa.⁹⁴

89 Član II stav 6 Ustava BiH: Bosnia and Herzegovina, and all courts, agencies, governmental organs, and instrumentalities operated by or within the Entities, shall apply and conform to the human rights and fundamental freedoms referred to in paragraph 2 above.

90 Član 3. pod tačkom a) Zakona o zrakoplovstvu BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 39/2009 i 25/2018).

91 Division of responsibilities, 2. alineja 4;

92 III Dio o *Podjeli nadležnosti između federalne i kantonalne vlasti*, član 2. pod tačkom d) Ustava FBiH („Sl. novine FBiH“, br. 1/1994 i 13/1997).

93 Član 10. Zakona o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave („Sl. novine FBiH“, br. 19/2003).

94 Član 26. Zakona o republičkoj upravi („Sl. glasnik RS“, br. 115/2018).

U skladu sa Ustavom BiH u Zakonu o ministarstvima i drugim organima uprave BiH alineja civilno vazduhoplovstvo i nadzor **zračnog prometa** mora se dopuniti tekstem iz entitetskih zakona i glasiti: civilno vazduhoplovstvo i inspekcijski nadzor **zračnog prometa**, sigurnost **zračnog prometa**, kontrola letenja; inspekcijski nadzor **zračnog prometa**, aerodromi, avio-preduzeća, udruženja i asocijacije u **zračnom prometu**, predlaganje zakona i donošenje podzakonskih akata u **zračnom prometu**.⁹⁵

Federalna direkcija za civilnu avijaciju mora se pripojiti Direkciji za civilno vazduhoplovstvo BiH zajedno sa svim zaposlenim državnim službenicima i namještenicima a njene upravne poslove mora preuzeti ova Direkcija.

Budući da zaštita imovine pruža svakoj pravnoj osobi pravo na neometano uživanje njene imovine i da država ima pravo da primjenjuje takve zakone koje smatra potrebnim da bi nadzirala korištenje imovine u skladu s općim interesima, koncesije na aerodromima nisu pravno dopuštene. Naime, budući da svako javno preduzeće mora imati imovinu i u svom posjedu da bi se ispoštovala zaštita imovine, čak ni prenos posjeda nije pravno dopušten. Dakle, ako se bilo kojem privrednom subjektu aerodromi daju na koncesiju, povrijediće se vječna klauzula u Ustavu BiH. Drugo, dodjela aerodroma na koncesiju značila bi i da (zajedničke) institucije BiH ne vrše punu efektivnu vlast iz svoje neprenosive isključive nadležnosti u upravnim poslovima kontrole **zračnog prometa**, nego da (zajedničke) institucije BiH obavljaju jedan dio-usvajanje općih pravnih akata a drugi dio koncesionar. Takvom dodjelom narušila bi se teritorijalna primjena Aneksa IV na DMS, jer koncesionar nije njegova ugovorna strana.⁹⁶ Iz toga slijedi da se takvim ugovorima izaziva djelimična naknadna nemogućnost izvršavanja DMS i u ovim upravnim poslovima doprinosi smanjenju broja stranaka mnogostranog ugovora ispod broja potrebnog za njegovo stupanje na snagu.⁹⁷

Zato su odredbe da entiteti imaju pravo i odgovornost za upravljanje aerodromima i da njihove institucije mogu prenijeti ovo svoje pravo i odgovornost na bilo koje fizičko i pravno lice⁹⁸ protivne Ustavu BiH.

Zbog isključive nadležnosti (zajedničkih) institucija BiH nije moguće primijeniti ni Uputstvo o dodjeli ugovora o koncesiji na aerodrome u BiH. Koncesija se dodjeljuje za djelatnosti povezane s iskorištavanjem

95 Član 10. Zakona o ministarstvima i drugim organima uprave BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 5/2003).

96 Član 2. pod tačkom a) i član 29. Bečke konvencije o pravu međunarodnih ugovora.

97 Član 55. i 61. Bečke konvencije o pravu međunarodnih ugovora.

98 Član 36. Zakona o zrakoplovstvu BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 39/2009).

zemljopisnog područja za potrebe opskrbe aerodroma te morskih ili riječnih pristaništa, ili druge terminalne opreme prevoznicima u zračnom prometu.⁹⁹ Norma definicija javnog preduzeća po ovom Uputstvu razlikuje se od javnih preduzeća kako su propisana u važećem upravnom pravu BiH, jer njihov kapital nije podijeljen na dionice. Iz tog razloga je još više naglašen njihov značaj za opći interes. Prema Uputstvu javno preduzeće je svako preduzeće u kojem javni davaoci koncesije mogu imati, direktno ili indirektno, prevladavajući uticaj na temelju svog vlasništva u njemu, svog financijskog sudjelovanja u njemu, ili na temelju pravila kojima je ono uređeno. Prevladavajući uticaj javnih naručilaca pretpostavlja se u bilo kojem od sljedećih slučajeva u kojima ti organi direktno ili indirektno: drže većinu upisanog kapitala društva; kontroliraju većinu glasova koji se odnose na dionice koje je društvo izdalo; mogu imenovati više od polovice članova upravnog ili nadzornog organa preduzeća.¹⁰⁰ I samo Uputstvo omogućava da se odbije dodjela koncesije za aerodrome. Naime, po načelu slobodnog upravljanja javnih vlasti nacionalne vlasti su slobodne odlučiti kako najbolje upravljati pružanjem usluga. Te vlasti mogu odabrati izvršavati svoje zadatke od javnog interesa vlastitim sredstvima ili u saradnji s drugim vlastima, ili ih povjeriti privrednim subjektima. Posebno ne zahtijeva privatizaciju javnih preduzeća koja javnosti pružaju usluge.¹⁰¹ Pandan nacionalnim vlastima u ovom Uputstvu su (zajedničke) institucije BiH. A slobodno upravljanje javnih usluga uključuje da se uvaži Ustav BiH po kome je obavljanje usluga avionskog prevoza u isključivoj nadležnosti (zajedničkih) institucija BiH.

III DIO

Nadzor i kaznene odredbe

Sva imovina JTP BiH *de ferenda* daje pravo nadležnom organu uprave da vrši nadzor nad primjenom zakona sva četiri prometa u BiH.¹⁰²

Nadzor nad primjenom Zakona o željeznicama BiH *de ferenda*, Zakona o međunarodnom i međuentitetskom prevozu *de ferenda* i Zakon o autocesti na koridoru Vc obavljaće Ministarstvo prometa i komunikacija BiH i

99 Prilog II pod tačkom 4. za Uputstvo 2014/23/EU.

100 Član 7. stav 4. Uputstva o dodjeli koncesija, br. 2014/23/EU od 26. februara 2014. godine.

101 Član 2. Uputstva br. 2014/23/EU.

102 Član 1. stav 2. Protokola I na Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Ministarstvo finansija i trezora BiH. Nadzor nad Zakonom o cestama FBiH i Zakonom o javnim putevima FBiH obavljaće Ministarstvo prometa i komunikacija FBiH i Ministarstvo saobraćaja i veza RS. Kaznene odredbe propisane u Zakonu o željeznicama FBiH i Zakona o željeznicama RS preuzeće se u novi Zakon o željeznicama BiH. Kaznene odredbe propisane u Zakonu o cestama FBiH i Zakona o javnim putevima RS preuzeće Zakon o međunarodnom i međuentitetskom prevozu *de ferenda*.

Zaključak

Opći okvirni sporazum za mir u BiH sadrži pretpostavke za uspostavu efektivne vlasti u (zajedničkim) institucijama BiH u upravnim poslovima i djelatnostima transporta. Ustav BiH (Aneks IV) i Sporazum o javnim preduzećima (Aneks 9) sadrže izričite odredbe o ovome, dok Sporazum o ljudskim pravima (Aneks 6) sadrži opće formulacije primjenjive i na transport u BiH.

Utvrđivanje transportne politike, te osiguranje i održavanje potrebne infrastrukture mora se prenijeti u isključivu nadležnost (zajedničkih) institucija BiH. Transportnu politiku provodiće Ministarstvo prometa i komunikacija BiH *de ferenda*. U skladu sa Ustavom BiH nadzorna ovlaštenja može obavljati Regulatorna agencija za promet BiH *de ferenda*. (Zajedničke) institucije BiH su pravno obavezne da novim Zakonom o organizaciji organa uprave u BiH *de ferenda* osnuju JTP BiH *de ferenda*, a njegovo vlasništvo će biti imovina (zajedničkih) institucija BiH *de ferenda* u ekonomskom smislu, dok će u formalnopravnom ipak ostati imovina ovog pravnog subjekta upisana u zemljišne knjige entiteta. U Zakonu cestama FBiH, Zakonu o javnim putevima RS i Zakonu o ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave moraju se ukinuti sve upravne organizacije nadležne da upravljaju autocestama i cestama u međunarodnom i međuentitetskom transportu. Uspostavljanjem efektivne vlasti u transportu stvoriće se pretpostavke da teritorija BiH pripadne državljanima BiH i njihovim vlastima. Tako će se ispoštovati odredba o teritorijalnom integritetu RBiH a samim time i Republike Hrvatske iz Washingtonskog sporazuma i odredba da Savezna Republika Jugoslavija i Republika Bosna i Hercegovina priznaju jedna drugu kao suverene neovisne države unutar njihovih međunarodnih granica. Ispunjavanjem takvih međunarodnih pravnih obaveza dosljedno će se primijeniti odredba da BiH nastavlja svoje pravno postojanje po međunarodnom pravu kao država...u međunarodno priznatim granicama.

Samo tako može se suzbiti mogućnost da nedosljedna primjena Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH bude opravdanje međunarodnoj zajednici da se njena teritorija proglasi kao *terra nullius* ili *terra derelictus* radi otvaranja novih međunarodnih sporova i konferencija kome će pripasti.

Literatura

1. Bečka konvencija o pravu međunarodnih ugovora
2. Okvirni zakon o registraciji poslovnih subjekata u BiH („Službeni glasnik BiH, br. 42/2004)
3. Protokol I na Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda
4. Pusić, E.(1996) *Nauka o upravi*, XI (II. Izmijenjeno i dopunjeno izdanje)
5. Sporazum između FBiH i RS o uspostavljanju zajedničke javne korporacije kao dijela transportne korporacije (Službene novine Federacije BiH", br. 46/98 i 99/12)
6. Sporazum o javnim preduzećima BiH u Aneksu 9 na DMS
7. Uputstvo o dodjeli koncesija, br. 2014/23/EU
8. Uredba o autocestama u FBiH (Službene novine br. 9/2007)
9. Ustav BiH
10. Ustav FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 1/1994 i 13/1997)
11. Visković, N. (1996), *Država i pravo*, izdavač „Studentska štamparija Univerziteta“
12. Zakon o autocesti na koridoru Vc (Službene novine, br. 8/2013)
13. Zakon o cestama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 12/10)
14. Zakon o federalnim ministarstvima i drugim tijelima federalne uprave („Sl. novine FBiH“, br. 19/2003)
15. Zakon o javnim putevima RS ("Sl. glasnik RS", br. 89/2013 i 83/2019)
16. Zakon o međunarodnom i međuentitetskom cestovnom prevozu ("Sl. glasnik BiH", br. 1/02)
17. Zakon o nepokretnoj imovini koja se koristi za funkcionisanje javne vlasti RS („Sl.glasnik RS“, br. 16/2023)
18. Zakon o zrakoplovstvu BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 39/2009)
19. Zakon o željeznicama BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 52/2005)
20. Zakon o željeznicama FBiH ("Sl. novine FBiH", br. 41/2001 i 25/12)
21. Zakon o željeznicama RS ("Sl. glasnik RS", br. 19/2017 i 56/22)
22. Zakona o republičkoj upravi („Sl. glasnik RS“, br. 115/2018)
23. Zakona o unutrašnjoj plovidbi u Brčko Distriktu BiH ("Sl. glasnik BD BiH", br. 28/20 i 19/10)
24. Zakonu o ministarstvima i drugim organima uprave BiH („Sl. glasnik BiH“, br. 5/2003)

Dr. sc. Mirza Dinarević
BH Telecom dd Sarajevo
mdinarevic@gmail.com

UDK / UDC 346:339.1

UDK / UDC 061.1EU

Prethodno saopćenje / Preliminary Notes

Primljeno / Received: 11. 02. 2025.
Prihvaćeno / Accepted: 12. 05. 2025.

PRAGMATIZAM EU PRI INSTRUMENTALNOJ UTILIZACIJI INSTITUCIONALIZACIJE PODATAKA

PRAGMATISM OF THE EU IN INSTRUMENTAL UTILIZATION OF DATA INSTITUTIONALIZATION

Sažetak

Ovaj rad se sastoji od dijelova: Uvod, Upoznavanje sa institucionalizacijom, Stabilna institucionalizacija kao odgovor, Utemeljenje institucionalizacije, Koliko je institucionalizacija bliska EU?, Institucionalizacija EU kroz meko pravo i Zaključci/razmatranja. Koristeći prevashodno pravnu ali i ekonomsku analitičku metodologiju ilustrovati će se da unatoč kritici međunarodnih institucija i institucionalizacije općenito je važno razumjeti njihovu korisnost i svrhu u široj shemi stvari kada je riječ o digitalnoj trgovini odnosno podacima. Iako se institucionalizacija embrionalno shvata u pravnim krugovima sa konotacijama 'tanke' ili 'debele', ona u velikoj mjeri zavisi od izvršnog razumijevanja normi i njihovog kapaciteta za razvoj i interpretaciju. Ne postoji samoočigledna forma za institucionalizaciju regionalnih trgovinskih integracija. Čak ne postoji ni taksonomija ili izbor opcija ili najboljih praksi. Istaći će se okolnost da ne postoji čvrsto obavezujuće pravilo o regulatornoj koherentnosti i institucionalizaciji koje ima direktan uticaj na 'debljinu' glede institucionalnog dizajna koja nužno ne znači dinamično transnacionalno ili nadnacionalno upravljanje. U konačnici se otkriva nit koja povezuje djelovanje Evropskog suda pravde, nacionalnih sudova i značajnog institucionalnog sprovođenja u vidu pojave novih oblika ekonomske integracije zasnovanih na labavijim oblicima međuvladinog odnosa i okretanju od 'debljih' oblika institucionalizacije, zapravo udaljavajući se od modela Evropske Unije.

Ključne riječi: institucionalizacija, digitalna trgovina, podaci, EU

Summary

This paper is comprised of the following parts: Introduction, Stable institutionalization as the answer, The foundation of institutionalization, How close is institutionalization to the EU? The EU's institutionalization through soft law and Conclusions/considerations. Using primarily legal but also economic analytical methodology, it will be illustrated that despite the criticism of international institutions and institutionalization in general, it is important to understand their usefulness and purpose in the larger scheme of things when it comes to digital trade, i.e. data. Although, in legal circles, institutionalization is understood to be embryonic with connotations of it being 'thin' or 'thick', it is largely dependent on the executive understanding of norms and their capacity for development and interpretation. There is no self-evident form for the institutionalization of regional trade integrations. A taxonomy or selection of options or best practices does not exist. It will be highlighted that there is no hard and fast rule on regulatory coherence and institutionalization that has a direct impact on the 'thickness' of institutional design, which does not necessarily mean dynamic transnational or supranational governance. Ultimately, a thread is revealed that connects the work of the European Court of Justice, national courts and significant institutional enforcement in the form of the emergence of new forms of economic integration based on looser forms of intergovernmental relations but also a turn away from 'thick' forms of institutionalization, in effect moving away from EU models.

Keywords: institutionalization, digital trade, data, EU

Uvod

Intencija ovog rada je kroz svoje integralne dijelove (Upoznavanje sa institucionalizacijom, Stabilna institucionalizacija kao odgovor, Utemeljenje institucionalizacije, Koliko je institucionalizacija bliska EU?, Institucionalizacija EU kroz meko pravo i Zaključci/razmatranja) približiti ključne i determinantne faktore koji su prethodili, uslovili i u konačnici omogućili Evropskoj Uniji da na veoma pragmatičan način pristupi instrumentalnoj utilizaciji institucionalizacije podataka. Argumentovat će se pravni pogled na institucionalizaciju posmatran kroz normativno, deskriptivno analitičko i političko značenje, na svojevrsan način spajajući niz instrumenata, režima, praksi, normi i pitanja sprovođenja. Ona može uključivati razmatranje prava i efikasnosti dobrog upravljanja, te načina na koji postojeće institucije oblikuju norme. Isto je vrijedno posmatrati kroz samu evoluciju politika EU. Pokazat će se da institucionalizacija ima složen odnos s globalnim upravljanjem i nedržavnim akterima. Metodološki će se pristupiti potvrđivanju cilja rada koristeći se pravnom i ekonomskom analitičkom

metodologijom kojim će se dalje ilustrovati važnost pravilnog razumijevanja međunarodnih institucija i institucionalizacije u široj shemi stvari kada je riječ o digitalnoj trgovini odnosno podacima općenito.

Upoznavanje sa institucionalizacijom

Jedan od primarnih fokusa ovog rada je istraživanje slabljenja i porasta institucionalizacije Evropske Unije¹ u odnosu na podatke. Postavlja se tvrdnja da danas podaci neizostavno ugrađuju sigurnost u trgovinu, kao i trgovinu u sigurnost, te da na taj način dolazi do promjene samog lica institucionalizacije, stvara se potreba za saradnjom, potreba za povjerenjem, upravljanjem i strogošću.

Rasvjetljuje se, zapravo, kako je EU u konačnici institucionalista, koji djeluje kroz, ali i sa institucijama kao sredstvom razvoja, napredovanja i mijenjanja arhitekture određenog polja. Ovo se sve više čini na polju podataka. Institucionalizacija se u ovom smislu definiše kao proces kojim organizacija postaje sve više podložna pravilima, procedurama i stabilnim praksama.² Intencija je stvoriti jasnu sliku institucionalizacije sublimacijom normativnog, deskriptivnog, analitičkog i političkog aspekta iste.

U pogledu prava i politike EU, ovo je najnedefinisaniji, nedovoljno istražen i pogrešno shvaćen pojam u upotrebi zbog pretpostavki o njegovom postojanju ili funkcionisanju. Podaci djeluju kao ključno sredstvo za razumijevanje širine pristupa prava EU u pogledu podataka i upravljanja. Pristup EU razvoju politike umjetne inteligencije ogleda se u uspostavljanju Evropskog odbora za umjetnu inteligenciju, a pristup prema pravnim pitanjima, koja se odnose na podatke u uspostavi Evropskog centra za cyber kriminal³ kao desk Europol.

Pristup EU novoj generaciji trgovinskih sporazuma ogleda se u uspostavljanju široke arhitekture tijela unutar trgovinskih sporazuma, npr. zajedničkih komiteta, te specijalizovanih komiteta. Institucionalizacija je satkana u srž EU kao organizacije, koliko je i njen modus operandi. Naš je fokus na

1 (engl. *European Union*, skraćeno EU).

2 Više u: E. Fahey, 'Introduction: Institutionalisation beyond the Nation State: New Paradigms? Transatlantic Relations: Data, Privacy and Trade Law' in E. Fahey (ed), 'Institutionalisation beyond the Nation State' (Springer, 2018); J.E. Alvarez, 'The Impact of International Organizations on International Law' (Brill Nijhoff, 2016); F. Terpan, 'Soft Law in the European Union – The Changing Nature of EU Law' (2014) 21 *European Law Journal*, 68.

3 (engl. *The European Cybercrime Centre*, skraćeno EC3).

institucionalizaciji, odnosno holističkom fokusu na podatke, što je jedno od najsavremenijih područja nacionalne, regionalne i međunarodne regulative. Institucionalizacija je rješenje za većinu svjetskih problema, ali je kao koncept skromno naučno razvijen. Nadalje, posmatrani su naponi EU na institucionalizaciji kao subjekat ovog istraživanja, a prijenos podataka i režimi upravljanja u skladu s pravom EU, koji se sežu od privatnosti podataka, prijenosa podataka do cyber prava i politika, kao objekat istog. Podaci su žila kucavica ekonomija širom svijeta, ali su također i izvor velike zabrinutosti o budućnosti pojedinaca i njihovih prava. Podaci se sve više prikupljaju od strane novih režima na globalnom nivou, ali je njihovo proučavanje veoma izolovano. Malobrojni stručnjaci za zaštitu privatnosti podataka fokusiraju se na digitalnu trgovinu, malobrojni trgovinski pravници se fokusiraju na cyber sigurnosti i tako dalje.

Izučavanje institucionalizacije ima kapacitet da sintetizira ove mnogobrojne unakrsne teme. U svijetu u kojem se čini da postoji previše podataka za regulisanje⁴ i gdje Evropa nije središte tehnoloških inovacija, tehnološkog bruto domaćeg proizvoda⁵ ili stvaranja inovacija, EU je i dalje vodeći svjetski zakonodavac, regulator i organizacija koja donosi pravila o upravljanju podacima. EU je jedan od najuticajnijih globalnih aktera kada je riječ o podacima koji konstantno inovira režime prijenosa podataka, a ima i jedan od najvećih režima sigurnog protoka podataka u svijetu.

Kada se govori o Institucijalnom okviru EU za podatke vrijedno je istaći da brojne države repliciraju ili se nadograđuju na Opštu uredbu o zaštiti podataka^{6,7}. Porast politika EU koje se odnose na podatke, raste eksponencijalno s obzirom na prirodu podataka koji su u razvoju, mogu se oblikovati i sveobuhvatni su. EU pokušava regulisati sve aspekte podataka, cijeli lanac vrijednosti, sve procedure, svu geopolitiku, kroz uistinu raznovrsan vid regulacije, od Akta o digitalnim uslugama⁸, Akta o digitalnom tržištu⁹, Vještačke inteligencije¹⁰, Evidencije podataka o putnicima¹¹ do GDPR.

4 D. Acemoglu et al, 'Too Much Data: Prices and Inefficiencies in Data Markets' (2019) National Bureau of Economic Research, Working Paper No 26296.

5 (engl. Gross Domestic Product, skraćeno GDP).

6 (engl. General Data Protection Regulation, skraćeno GDPR).

7 Primjer: Tajland, Kina, Kalifornija: vidjeti A. Bradford, 'The Brussels Effect: How the European Union Rules the World' (Oxford University Press, 2020).

8 (engl. Digital Services Act, skraćeno DSA).

9 (engl. Digital Market Act, skraćeno DMA).

10 (engl. Artificial Intelligence, skraćeno AI).

11 (engl. Passenger name record, skraćeno PNR).

Ipak, EU je često regulisala prethodno neregulisano, te svakako pomjera granice ekstrateritorijalnosti. Ovo je u određenoj mjeri zbog toga jer ne postoji univerzalna formula za pitanja podataka u trgovinskom sporazumu, koja može uključivati mnoga pitanja koja se tiču cyber sigurnosti, intelektualnog vlasništva, transparentnosti, kretanja tehničkih radnika bez trenja. Također, još uvijek ne postoji globalni sporazum o privatnosti, cyber sigurnosti.

EU je u mnogim domenima regulacije podataka imala prednost ‘prvog pokretača’, ali ne u svim, prvenstveno u pogledu privatnosti podataka. Trgovinski pregovarači mogu razumjeti važnost pitanja upravljanja podacima, ali uglavnom rade bez pouzdanih podataka o globalnoj digitalnoj ekonomiji. Oni također nastavljaju zanemarivati gubitnike digitalne transformacije, podcjenjuju pravo na regulaciju i pogrešno procijenjuju u kojoj mjeri globalne digitalne korporacije nadilaze teritorijalne granice nadležnosti.¹²

Za razliku od drugih velikih međunarodnih trgovinskih sporazuma, modeli sporazuma EU sve više zahtijevaju od svojih partnera da pristanu na koncepciju EU o zaštiti ličnih podataka i privatnosti kao osnovnom pravu. Treba istaći da odredbe protiv lokalizacije ne mogu biti usmjerene protiv zaštite ličnih podataka i zaštite privatnosti.¹³

Po pitanju eksternih efekata i globalnog uticaja ovakvo djelovanje se čak proširuje i na dijaloge o regulatornim pitanjima u digitalnoj trgovini. Navodno, na ovaj način se maksimizira ‘briseljski efekat’ dobrovoljnog usvajanja visokih standarda privatnosti na transnacionalnom nivou, pored zahtjeva za usklađenost sa Opštom uredbom o zaštiti podataka EU u zamjenu za omogućavanje izvoza ličnih podataka izvan EU.¹⁴ U pogledu rizika, izazova i nedosljednosti unutar EU mora se istaći da postoje rizici u pretpostavci evropske dominacije, koji se mogu manifestovati u vidu ‘zakona svega’,

12 T. Streinz, ‘Digital Megaregulation Uncontested? TPP’s Model for the Global Digital Economy’ in B. Kingsbury et al (eds), ‘Megaregulation Contested’ (Oxford University Press, 2019), 317.

13 European Commission, ‘Horizontal provisions for cross-border data flows and for personal data protection (in EU trade and investment agreements)’ (May 2018) Tradoc No 156884, template art B.1, https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2018/may/tradoc_156884.pdf, pristupljeno april 2023. godine.

14 T. Streinz, ‘Digital Megaregulation Uncontested? TPP’s Model for the Global Digital Economy’ in B. Kingsbury et al (eds), ‘Megaregulation Contested’ (Oxford University Press, 2019), 317; A. Bradford, ‘The Brussels Effect: How the European Union Rules the World’ (Oxford University Press, 2020).

pretjerano ekspanzivnog, pretjerano obuhvatajućeg i pretjerano regulirajućeg kada je riječ o podacima.¹⁵

Također, postoje rizici pri shvatanju EU kao monolitnog entiteta: u stvarnosti su Sud EU i Zakonodavac, pa čak i Evropsko vijeće, imali različite pravce kada je riječ o podacima.¹⁶ Pet velikih tehnoloških kompanija, uključujući Alphabet, Amazon, Apple, Meta, i Microsoft, označenih kao Big Tech aktivno bježi i zaobilazi regulaciju podataka EU, ali je dobrovoljno usvaja na različite načine.¹⁷ Mnogi novi prijedlozi EU o režimima podataka pokrivaju cyber sigurnost, digitalni porez i digitalnu trgovinu u rasponu unutrašnje i vanjske dimenzije. Sve su podjednako značajne komponente regulatorne konstrukcije upravljanja podacima, ali dosežu na mnogo različitih načina do raznolikih subjekata i objekata.

Sasvim je kredibilna tvrdnja: da bi se dobila realna i tačna slika o praksama institucionalizacije podataka EU, potreban je holističkiji fokus na podatke, uključujući unakrsna područja upravljanja podacima, transfera, digitalne trgovine, cyber regulacije, sprovođenja prava i interneta stvari¹⁸. Zauzvrat, holistički fokus na podatke pomaže nam u tome da razumijemo institucionalizaciju, pri čemu je svaki predmet povezan s drugim.

Teme, koje nikad ranije nisu uključene u izučavanje međunarodnih trgovinskih sporazuma, sada su dio tekstova sporazuma o slobodnoj trgovini i sporazuma o strateškom partnerstvu. Predmet su institucionalizovanih režima više nego ikad. Stoga je cilj razmotriti institucionalizaciju podataka holistički, kao kompozitnu oblast savremene regulative, koristeći

15 N. Purtova, 'The Law of Everything. Broad Concept of Personal Data and Future of EU Data Protection Law' (2018) 10 Law, Innovation and Technology, 40; Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (GDPR) [2016] OJ L119/1; Regulation (EU) 2018/1807 of the European Parliament and of the Council of 14 November 2018 on a framework for the free flow of non-personal data in the European Union [2018] OJ L 303/59; Regulation (EU) 2019/881 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on ENISA (the European Union Agency for Cybersecurity) and on information and communications technology cybersecurity certification and repealing Regulation (EU) No 526/2013 (Cybersecurity Act) [2019] OJ L151/15; Directive (EU) 2019/1024 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on open data and the re-use of public sector information [2019] OJ L172/56.

16 J. Polakiewicz, 'The Emperor's New Clothes – Data Privacy and Cybersecurity from a European Perspective' in E. Fahey and I. Mancini (eds), 'Understanding the EU as a good global actor: Whose Metrics?' (Edward Elgar).

17 A. Bradford, 'The Brussels Effect: How the European Union Rules the World' (Oxford University Press, 2020).

18 (engl. *Internet of Things*, skraćeno IoT).

međusektorske studije kompetencije koje obuhvataju unutrašnje i eksterne dimenzije, ali se, uglavnom, fokusiraju na eksterne dimenzije. Također, je jako važno analizirati lične i nelične podatke, posmatrajući heterogeni koncept podataka u digitalnoj ekonomiji. U velikoj mjeri predstavlja deskriptivno, umjesto normativnog razmatranja potrebe da se pravni, zakonodavni i regulatorni razvoj uokviri na ovaj način.

Stabilna institucionalizacija kao odgovor

Svakako da su sigurnost i trgovina na samom vrhu prioriteta EU, izgradnja institucija je historijski kamen temeljac integracija i politike EU.¹⁹ Stvaranje institucija za rješavanje transnacionalnih problema jedna je od najkonzistentnijih karakteristika donošenja propisa, na nacionalnom i regionalnom nivou i izvan države. Predstavlja ključnu karakteristiku određenih angažmana sa većinom složenih elemenata globalizacije. Na primjer, ona je u srcu povećanog regulisanja prekograničnih tokova podataka, savremenih dubokih trgovinskih sporazuma i pojačanog odgovora na prekogranične migracijske tokove, ovu vezu dodatno ilustruje posvećenost EU da osigura slobodan protok podataka u Evropi, omogućavajući kompanijama i javnoj administraciji da pohranjuju i obrađuju nelične podatke gdje god žele.

Ovakva tijela sve češće postavljaju, između ostalog, pitanja legitimiteta i odgovornosti u pogledu ovlaštenja koja posjeduju da se bave kvazi zakonodavstvom, zakonodavnom zamjenom i oblicima de facto i de iure regulativa, sa različitim oblicima funkcije, legitimacije i odgovornosti. Iako nije dobro shvaćen među disciplinama, proces stvaranja institucija može se shvatiti kao institucionalizacija.²⁰ Institucionalizacija ostaje uglavnom shvaćena u visoko političkom, ali ne i pravnom smislu. Unutar ove matrice pravo, autonomija i pravne norme ostaju nedovoljno proučavane. Među pitanjima na koje treba potražiti odgovor ističu se:

- kako pravni dizajn doprinosi razumijevanju procesa institucionalizacije?
- koji pravni konstrukti, koji se odnose na autonomiju, razvijaju institucionalizaciju?

19 Vidjeti: A. Vauchez, 'Brokering Europe: Euro-lawyers and the Making of a Transnational Polity' (Cambridge University Press, 2015).

20 E. Fahey, 'Introduction: Institutionalisation beyond the Nation State: New Paradigms? Transatlantic Relations: Data, Privacy and Trade Law' in E. Fahey (ed), 'Institutionalisation beyond the Nation State' (Springer, 2018).

- EU nastavlja razvijati inovacije u institucionalizaciji. Kako se one razumiju izvan EU?
- koje pravne norme imaju kapacitet otvarati procese institucionalizacije i kakav je njihov sadržaj, kontekst i anatomija?

Prakse institucionalizacije, proučavane u dizajnu, empirijski ili kao transnacionalni režimi, mogu rasvijetliti sve istaknutije interakcije tijela, aktera ili udruženja širom pravnog poretka. Politolozi ne posvećuju dovoljno pažnje na pomake u inovacijama kroz pravnu autonomiju, na pravne konstrukcije, ovlasti i nadležnosti za donošenje pravila. Za razliku od međunarodnih sudova i zakonodavstva izvan države kao procesa, transnacionalna dimenzija institucionalizacije nedovoljno je proučavana. Naročito, kako zaštita podataka i prijenos podataka na globalnom nivou postaju osjetljiviji na brige o standardima, provedbi i usklađenosti, institucionalne strukture su značajno evoluirale.

Kao najveća zagonetka globalizacije, migracije su imale težak politički put do jačanja i to uz pomoć institucija i institucionalnih struktura. Kako se trgovinski sporazumi sve više produbljuju u obimu, perspektivi, ciljevima i opsegu, tako su i njihovi osnovni formativni elementi također slično napredovali. Institucionalizacija pruža način da se smisleno uokvire i sintetiziraju sljedeća pitanja i problemi:

- koji je najplodniji način proučavanja institucionalizirane dimenzije novih izazova? Da li je to 'odozgo prema dole' ili 'odozdo prema gore'?²¹
- kako tu funkcionira nezavisnost?
- u čemu se ogleda nadzor institucionalizacije izvan države?
- kakva je to vrsta propisa ili upravljanja?
- da li institucionalizuju akteri koji nisu institucije?
- koliko je ovo fleksibilno ili formalno?
- šta je odgovarajući subjekat i objekat u najsloženijim oblastima globalnog upravljanja?

21 Pristupi 'odozgo prema dole' odnose se na razvoje koje reguliše, planira i potiče vlada (ili neka druga institucionalizirana agencija), dok pristupe 'odozdo prema gore' predvode nevladini akteri kao što su inicijative na lokalnom nivou, civilno društvo i lokalni biznis ili administracija. Što se tiče institucija, upravljanje 'odozgo prema dole' djeluje na makro nivou vlada, dok upravljanje 'odozdo prema gore' uključuje nevladine organizacije na mikro i mezo nivou koje nastaju u specifičnom lokalnom kontekstu.

Postoji tvrdnja da se naponi EU na institucionalizaciji mogu veoma korisno proučavati putem podataka, uzimajući u obzir da su pravila, akteri i standardi EU o podacima na međunarodnom nivou neki od najviših globalnih standarda ili u najgorem slučaju mogu pospješiti međunarodnu saradnju i međunarodne debate o tokovima podataka.²² Ipak, visoki standardi privatnosti EU i pomjeranja ka lokalizaciji podataka direktno i indirektno su navodno protekcionistički. Ova tvrdnja, se može argumentovati kao precijenjena, što je najbolje ilustrovano kroz institucionalizaciju.

Praksa institucionalizacije EU je otežana drugim faktorima. Na primjer, odluke o adekvatnosti sve više indirektno postavljaju složena ograničenja na trgovinske pregovore. Pojedini autori sugerišu da je EU neopravdano lako donosila odluke o adekvatnosti, na primjer u odnosu na Japan.²³ EU je također odigrala veliku ulogu u pregovorima o Brexitu, kao jednoj oblasti u kojoj je UK nastojala da pokaže svoje dokazive akreditivne da ima siguran protok podataka. Postavila je institucionalno jačanje, institucionalne inovacije i aktere kao centralne subjekte u njima, direktno ili indirektno. EU je uložila dugogodišnje napore u saradnju o tokovima podataka sa Sjedinjenim Američkim državama (SAD-om), kako u građanskim tako i u krivičnim oblastima (PNR, Krovni sporazum (engl.)²⁴, Zaštita privatnosti (engl. *Privacy shield*)²⁵, barem donedavno, jednostavni protokol za prenos podataka (engl. *Trivial File Transfer Protocol*, skraćeno TFTP). EU – Japan je jedan od najvećih svjetskih režima sigurnog protoka podataka, a regulatorna saradnja između njih u digitalnoj trgovini je vrhunska.

Pristupi EU i Kine regulaciji podataka još su embrionalni, ali se može reći da su karakterisani dobrovoljnim usvajanjem od strane Kine i to u pogledu: prava, pravila i standarda o privatnosti proizašlih iz Opšte uredbe o zaštiti podataka EU, u nedostatku bilo kakvog formalizovanog sporazuma o adekvatnosti između EU i Kine o sigurnim tokovima podataka ili bilo kojeg ugovorom zasnovanog ili formalizovanog sporazuma. Ipak, postoji značajan napredak u kineskom pravu glede podataka, u odnosima između EU i Kine, kao i globalno

22 Vidjeti: EPIC (US civil liberties body) o potrebi za američkom agencijom za zaštitu podataka: <https://epic.org/dpa>, pristupljeno u julu 2021. godine; S. Zuboff, 'The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power' (Profile Books, 2019).

23 G. Greenleaf, 'Japan: EU Adequacy Discounted' (2018) 155 *Privacy Laws & Business International Report*, 8.

24 Krovni sporazum se koristi za grupisanje uslova za ugovor. Sadrži informacije visokog nivoa o ugovoru kao što su datumi stupanja na snagu, datum obnove, i grupa za upravljanje računom.

25 Pravni okvir za regulisanje transnacionalne razmjene ličnih podataka u komercijalne svrhe između EU i SAD-a.

upravljanje koje ukazuje da je komparativna studija istih od značajne vrijednosti.

Stoga se istražuje metodologija institucionalizacije, sa fokusom na studiji slučajeva tokova podataka između EU i trećih zemalja, cyber sigurnosti i regulativi. Studije slučajeva ispituju se iz regionalnih, međunarodnih i transnacionalnih perspektiva, u pravu, političkim naukama, međunarodnim odnosima, političkoj ekonomiji i sociologiji. Studije slučajeva odnose se i na treće zemlje gdje se pojavljuju značajni problemi u vezi sa podacima i pitanjima sprovođenja zakona, bilateralno ili drugačije.

Najjasnija slika stepena 'institucionalizacije' se može formirati posmatrajući tri partnerske zemlje EU ili pregovaračke partnere EU, od one 'najudaljenije' od institucionalizacije do onih prilično blizu istoj. Posljednje dvije države su dugogodišnji ključni partneri EU u vanjskim odnosima, gdje je značajan razvoj događaja, posebno od 1990-ih godina, uslovio poticaj ka transatlantskoj saradnji i zaokretu ka Aziji.²⁶

Studije slučaja odnose se na neke od najvećih trgovinskih sporazuma, pregovora ili sporazuma o protoku podataka koje EU ima, pri čemu su dvije od tri države dugogodišnji trgovinski partneri sa visoko razvijenim ekonomijama, dok Kina 'kasni' u ovoj metrici, ipak je danas najveći globalni trgovački akter. Ove studije slučajeva odnose se na partnere u vrlo različitim stanjima pregovora u njihovim odnosima sa EU u vezi sa protokom podataka i digitalnom trgovinom, od pregovora koji traju više od dvije decenije, do najnovijih pregovora post Lisabonskog sporazuma i post Opšte uredbe o zaštiti podataka, čime se pružaju različite situacije za studije slučaja.

Zanimljivo je istaći da se samo ekonomska vrijednost protoka podataka u oblaku u EU u 2024. godini, procjenjuje se na 77 milijardi eura, i procjenjuje se da će porasti na 328 milijardi eura do 2035. godine, masa kapitala u ovoj instanci ilustruje široku pokretačku i infrastrukturnu snagu EU koja se, između ostalog, odnosi na izazove ali i prilike povezane sa širokom lepezom oblasti koje svakako uključuju prekogranične migracijskim tokove za čije rješavanje su integralna tijela EU.

26 U. Krotz et al, 'Europe's Cold War Relations: The EC Towards a Global Role' (Bloomsbury, 2019). Vidjeti: F. Bindi and I. Angelescu (eds), 'The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World', 2nd edn (Brookings Institution Press, 2012) poglavlja 1, 13, 17-21 i 33.

Utemeljenje institucionalizacije

Institucije su temelj za većinu društvenih nauka.²⁷ U prethodne dvije decenije, razvoj u naučnim i tehnološkim studijama je doprinio našem razumijevanju sociotehničkih aspekata informacionih infrastruktura.²⁸ Takva istraživanja definišu infrastrukturu kao stabilan sociotehnički supstrat na kojem su drugi sistemi i alati izgrađeni i koji podupiru, omogućavaju ili ograničavaju širok spektar društvenih intervencija. Regulatorni kapaciteti nad upravljanjem podacima u digitalizovanom društvu sve se više normalizuju.²⁹ Normalizacija u ovom kontekstu postaje problematična. Za mnoge bi se 'institucionalizacija' mogla činiti previše očiglednim terminom za upotrebu, jedva dostojnim definicije, možda čak i banalnim.

Može se reći da je zvanična definicija u rječniku veoma varijabilna u pogledu svog značenja.³⁰ Moglo bi se također reći da je, za pravnike, nedostatak karaktera najgori prekršaj definicije, kao 'izacija' izvorne riječi.³¹ Na primjer, brzi razvoj digitalnih tehnologija navodno je omogućio 'platformizaciju' infrastruktura i infrastrukuralizaciju platformi.³² Ovo je nesumnjivo normalizovani diskurs društvenih nauka i prava bez ikakvog eksplicitnog priznanja istog.

Jednostavno se pojavljuje u mnogim pitanjima, ispod radara. Međutim, tvrdimo da je, u kontekstu EU, institucionalizacija itekako 'bitna'. Usvajanje utvrđenih praksi, ideala i procesa čine EU organizovanijom, birokratskijom, sofisticiranijom i efikasnijom, sve kroz medij institucionalizacije, koji također može doprinijeti zahtjevima odgovornosti i transparentnosti EU.

27 Npr. D. C. North, 'Institutions, Institutional Change and Economic Performance' (Cambridge University Press, 1990).

28 H. Shen, 'Alibaba: Infrastructuring Global China' (Routledge, 2022).

29 Exempli gratia: M. G. Jacobides and I. Lianos, 'Regulating Platforms and Ecosystems: An Introduction' (2021) 30(5) *Industrial and Corporate Change*, 1131.

30 'Oxford English Dictionary', 3rd edn (Oxford University Press, 2016) (korišten cjelovito Britanski Engleski jezik).

31 J. Resnik, 'Globalization(s), Privatization(s), Constitutionalization, and Statization: Icons and Experiences of Sovereignty in the 21st Century' (2013) 11 *I-CON*, 162-163; vidjeti: S. Hofmann, 'Elastic Relations: Looking to Both Sides of the Atlantic in the 2020 US Presidential Election Year' (2021) 59(1) *Journal of Common Market Studies*, 150, glede 'institucionalne elastičnosti' bez navođenje konkretnih institucija. Vidjeti: E. Fahey, 'Introduction: Institutionalisation beyond the Nation State: New Paradigms? Transatlantic Relations: Data, Privacy and Trade Law' in E. Fahey (ed), 'Institutionalisation beyond the Nation State' (Springer, 2018).

32 J. C. Plantin et al, 'Infrastructure Studies Meet Platform Studies in the Age of Google and Facebook' (2018) 20(1) *New Media & Society* 293; H. Shen, 'Alibaba: Infrastructuring Global China' (Routledge, 2022).

Institucionalizacija se uglavnom odnosi na ‘proces’³³ i obično nije predmet definisanja, svakako ne što se tiče prava EU.³⁴ Obično uključuje ispitivanje nepotpune situacije ili uključuje predviđanja o tome šta će prevladati.

Za pravnike predviđanje budućnosti prava EU nije lak zadatak.³⁵ Eksplicitno raspravljanje o terminu u literaturi EU u velikoj mjeri proizilazi iz diskretnih studija političkih nauka iz 1990-ih godina. Institucionalizacija EU predstavlja zajedničke procese formalizacije i stabilizacije procedura, institucionalnu koordinaciju, uz mogućnost pojedinačnih aktera da utiču na institucionalni razvoj. Ima dimenzije koje se kreću u različitim smjerovima, moguće prema unutra i prema van, ili preko aktera i polja. Institucionalizacija EU je u prvim danima uglavnom teoretizirana kao ‘odozdo prema gore’.³⁶

U današnje se vrijeme razvoj politike EU u vanjskim odnosima također percipira kao oblik institucionalizacije, ali bez velikog naglaska na pravnim odredbama.³⁷ Shodno tome može se tvrditi da je evolutivna karakteristika same srži EU kao međunarodne organizacije. Osnovano je tvrditi da se institucionalizacija na međunarodnom nivou manifestuje kao protuotrov za zabrinutost oko delegiranja ovlasti izvan nacionalne države.

Institucionalizacija jasno ilustruje vrijednost institucija kao i vjere u stvaranje javnih tijela, vlasti i aktera. Ona može ublažiti zabrinutost oko transfera autoriteta i kreirati prilike za stvaranje legitimiteta, ma koliko god nesavršene bile. Postoji mnogo živopisnih primjera produbljivanja i širenja institucionalizacije koji se proučavaju u političkim naukama, npr. rastuće delegiranje autoriteta međunarodnim organizacijama od strane država članica, rast međunarodnih organizacija ili povećanje većinskog glasanja u

33 D. Soltys, ‘Challenges to the Institutionalisation of Environmental NGOS in Kazakhstan’s Corporate Policy Arena’ (2014) 44 *Journal of Contemporary Asia* 342, 362; vidjeti također: E. Fahey, ‘Introduction: Institutionalisation beyond the Nation State: New Paradigms? Transatlantic Relations: Data, Privacy and Trade Law’ in E. Fahey (ed), ‘Institutionalisation beyond the Nation State’ (Springer, 2018), glede transatlantskih razvoja događaja, politika i postupanja.

34 H. Hecl, ‘Thinking Institutionally’ in S. A. Binder et al, ‘The Oxford Handbook of Political Institutions’ (Oxford University Press, 2008), 732.

35 Vidjeti: E. Fahey, ‘Future-Mapping the Directions of European Union (EU) Law: How Do We Predict the Future of EU Law?’ (2020) 7(2) *Journal of International and Comparative Law*, 265.

36 M. Smith, ‘Europe’s Foreign and Security Policy: The Institutionalisation of Cooperation’ (Cambridge University Press, 2004).

37 Vidjeti: A. Moravcsik and C. Emmons, ‘A Liberal Intergovernmentalist Approach to EU External Action’ in S. Gstohl and S. Schunz (eds), ‘The External Action of the European Union – Concepts, Approaches, Theories’ (Macmillan, 2021).

međunarodnim organizacijama.³⁸ Prema tome, konceptualno mapiranje i bavljenje institucionalizacijom je od velike vrijednosti.

Koliko je institucionalizacija bliska EU?

U kontekstu EU, kapacitet EU da stvara nove konfiguracije institucija, da se njeni akteri razvijaju kao agencije ili kvaziagencije u autonomne agencije te stvaraju nove međunarodne institucije, je ključna karakteristika politika i prava EU. Također je i ključna karakteristika politike EU u odnosu na globalni pravni poredak. EU zastupa stav da međunarodne institucije više odražavaju interese EU nego što ih oblikuju. Nakon rada Roberta Keohanea, bilo je potrebno mnogo decenija da bi se institucionalni efekti najvidljivije manifestovali, i to ne kada su režimi uspostavljeni, već u kasnijim instancama kada se konstalacije moći i interesa počinju pojavljivati.³⁹

EU shodno zagovara dugoročnu viziju društva, usklađujući se sa posebno liberalnim nerealnim pogledom na institucije, a to je da su međunarodne institucije važne. Međutim, ostaje da se vidi koliki je životni vijek međunarodnih organizacija. Eksterno, EU ima svježiju historiju promocije novih multilateralnih institucija, od Međunarodnog krivičnog suda do Multilateralnog investicijskog suda, kao i reformiranja kao što je slučaj sa Svjetskom trgovačkom organizacijom⁴⁰.⁴¹ Interno, EU se bori sa djelomičnom institucionalizacijom kao rješenjem za mnoga složena polja politike, npr. migracije i eurozonu.⁴²

U domenima EU koji su najviše pogođeni krizama, djelomična institucionalizacija je često korijen velikih izazova. Institucionalizacija je također podrazumijevano sredstvo kojim EU razvija regulatornu politiku, kao entitet zasnovan na vladavini prava, zakonu i upravljanju zasnovanom na pravilima. Kao što je spomenuto, pristup EU razvoju politika u vezi sa vještačkom inteligencijom, bio je da se uspostavi Evropski odbor za vještačku inteligenciju, te da se pristupi donošenju zakona o cyber kriminalu i uspostavi

38 M. Zürn, 'Opening up Europe: Next Steps in Politicisation Research' (2016) 39 *West European Politics* 16, 82; M. Zürn, 'The Politicization of World Politics and its Effects: Eight Propositions' (2014) 6 *European Political Science Review*, 47.

39 R. Keohane, 'Ironies of Sovereignty: The European Union and the United States' (2002)

42 *Journal of Common Market Studies*, 743.

40 (engl. *World Trade Organization*, skraćeno WTO).

41 E. Fahey, 'Introduction: Institutionalisation beyond the Nation State: New Paradigms? Transatlantic Relations: Data, Privacy and Trade Law' in E. Fahey (ed), 'Institutionalisation beyond the Nation State' (Springer, 2018), 5.

42 J. Caporaso, 'Europe's Triple Crisis and the Uneven Role of Institutions: the Euro, Refugees and Brexit' (2018) 56 *Journal of Common Market Studies*, 1345.

Evropski centar za cyber kriminal (EC3) kao desk Europolu. Pristup novoj generaciji trgovinskih sporazuma ogleda se u uspostavljanju široke arhitekture tijela unutar trgovinskih sporazuma: zajednički odbori, specijalizovani komiteti, civilno društvo i domaća savjetodavna grupa entiteta.

Međutim, značajne brige oko legitimiteta okružuju regulatornu saradnju EU u svim glavnim trgovinskim sporazumima od potpisivanja Lisabonskog ugovora.⁴³ Čini se da najranija rješenja za migraciju ne dosežu potpunu institucionalizaciju.⁴⁴ Ipak, institucionalizacija ima uglavnom pozitivne, čak i pohvalne, ciljeve od javnog interesa kada je EU sprovodi. Ranija su istraživanja EU utvrdila da su veće institucionalne adaptacije i promjene dovele do pojačane formalizacije i stabilizacije što je politički prostor postajao institucionalizovaniji.⁴⁵ Što je aranžman vladavine stabilniji, to je politički prostor institucionalizovaniji, te su više usavršene uspostavljene strukture upravljanja i procedure.

Režimi EU se razvijaju tamo gdje su materijalna pravila, koja ih podupiru, jednako važna kao institucionalni akteri ili konfiguracije samih aktera. Priroda EU kao inovatora, ali i entiteta koji je spreman da se izloži institucionalizaciji dovodi do toga da mnogobrojnije, dublje, šire, institucionalizacijske prakse prodiru u sva polja i područja na nivou EU, od oblasti davno uspostavljenih kompetencija preko najsavremenijih regulatornih pitanja, do osjetljivijih kompleksnih područja, npr. od polja i pitanja odbrane do polja i pitanja podataka.⁴⁶ Uistinu, organizacija koja je odgovorna za regulisanje interneta, internet korporacija za dodijeljena imena i brojeve⁴⁷, navodi u svojim komentarima Opšte uredbe o zaštiti podataka EU da je razvoj vodećeg nadzornog autoriteta od strane EU, mehanizam koji obuhvata 'sve na jednom mjestu' prema Opštoj uredbi o zaštiti podataka, bio značajan napredak na

43 W. Weiß, 'Delegation to Treaty Bodies in EU Agreements: Constitutional Constraints and Proposals for Strengthening the European Parliament' (2018) 14(3) *European Constitutional Law Review*, 532.

44 A. Rippoll Servant and F. Trauner (eds), 'Routledge Handbook of Justice and Home Affairs' (Routledge, 2017).

45 A. Stone Sweet et al, 'The Institutionalization of Europe' (Oxford University Press, 2001).

46 E. Fahey, 'Introduction: Institutionalisation beyond the Nation State: New Paradigms? Transatlantic Relations: Data, Privacy and Trade Law' in E. Fahey (ed), 'Institutionalisation beyond the Nation State' (Springer, 2018); N. Chrysoloras, 'EU Set to Allow US Participation in Joint Defence Projects' (Bloomberg, 4 November 2019), www.bloomberg.com/news/articles/2019-11-04/eu-set-to-allow-u-s-participation-in-joint-defense-projects, pristupljeno u junu 2022. godine.

47 (ICANN).

globalnom nivou za organizacije koje obavljaju prekograničnu obradu podataka.⁴⁸

Međutim, u određenim kontekstima možda je moguće reći da su granice institucionalizacije EU dostignute ili je možda oznaka 'visoke vode' pređena. Bitno je istaći kako su nedavne odluke visokog profila kao što je Schrems II, koje poništavaju jedan od najvećih svjetskih režima protoka podataka (tj. Evropsko-američki sistem zaštite privatnosti), koji je počivao na složenoj djelomičnoj institucionalizaciji na transnacionalnom nivou, odbačene u korist značajnih privatizacija i privatnih aktera. No i dalje ostaju važna pitanja u vezi sa institucionalizacijom EU:

- Kako treba razumjeti ograničenja i fleksibilnost institucionalizacije u kontekstu EU?
- Da li pritisak EU na lokalizaciju podataka u trgovinskim sporazumima također stvara rafiniranja i lokalizovanja razumijevanja institucionalizacije EU?⁴⁹
- Koliko široko treba da se definiše i razumije institucionalizacija?
- Kako razumijeti delikatnu ravnotežu između podataka, kao žile kucavice modernih ekonomija i sve šireg spektra zabrinutosti u Evropi o prijenosu podataka u inostranstvo?
- Je li utemeljena ravnoteža u institucionalnom dizajnu i deinstitutionalizaciji podataka?

Prvi utisak jeste da Sud pravde EU⁵⁰ sve više blokira institucionalizaciju o kojoj su pregovarale institucije EU. Od Evropsko-američkog sistema zaštite privatnosti do Sporazuma o evidenciji imena putnika EU-Kanada, a koji je ispregovaran s jednim od najsofisticiranijih režima osnovnih prava na svijetu, Kanadom, koja je također partner EU i partner u trgovinskom sporazumu i sporazumu o strateškom partnerstvu, koji se smatra zlatnim standardom trgovinskih sporazuma, CJEU se nije libio da pronađe nedostatke u strukturama o kojima se pregovaralo u pogledu međunarodnog prijenosa podataka.⁵¹

48 ICANN, 'ICANN Org Comments on the Two-Year Review Exercise of the GDPR' (April 2020), <https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12322-Report-on-the-application-of-the-General-Data-Protection-Regulation/F514217>, pristupljeno u junu 2022. godine.

49 A. Chander and U. P. Lê, 'Breaking the Web: Data Localization vs. the Global Internet' (2014) UC Davis Legal Studies Research Paper No 378, <https://ssrn.com/abstract=2407858>, pristupljeno u aprilu 2022. godine.

50 (engl. *Court of Justice of the European Union*, skraćeno CJEU).

51 Kao primjer: Mišljenje 1/15 Suda (potpunog Suda) od 26. jula 2017. godine, EU:C:2016:656; Slučaj C-311/18, Facebook Ireland v Schrems, EU:C:2020:559.

U drugim kontekstima, CJEU je podržao ograničene institucionalne strukture pravde izvan pravnog poretka EU, kao što je Ekonomski i Trgovinski sporazum EU-Kanada, u Mišljenju 1/17. Kako se EU može nadati da će izgraditi snažnu međunarodnu i transnacionalnu institucionalizaciju kada njene unutrašnje institucije trpe stalne pritiske i zamor?⁵²

Održavanje demokratije ostaje glavno pitanje, s porastom društvenih medijskih giganata koji žele razviti svoj autonomni transnacionalni sistem, bez ograničenja nacionalnog, regionalnog ili međunarodnog prava.⁵³ Vjerovatno, stalno gravitiranje EU prema okvirima zasnovanim na pravilima i razvoju dosljednih strategija institucionalizacije izoluje je od kritika. Podaci vjerovatno predstavljaju lakmus test za nove prakse u ovom smislu.

Institucionalizacija EU kroz meko pravo

Prakse institucionalizacije EU su još izuzetnije kada su postavljene u širem kontekstu. Za neformalne organizacije može se reći da se šire u međunarodnom pravu i politici.⁵⁴ U savremenom pravu i političkim naukama, neformalnost zakonodavstva i organizacione prakse nastavlja da se pojavljuje kao tema istraživanja ključnog za razumijevanje prava i globalnog upravljanja.

Neformalne međunarodne organizacije se stoga sve više proučavaju kao entiteti koji su manje formalni, a više fleksibilni od međunarodnih organizacija, a pojavile su se od 1970-ih godina. Možemo tvrditi da su danas oko 30-40 posto svih međunarodnih organizacija neformalne organizacije, na taj način čineći značajan korpus dokaza.⁵⁵ Važno je naglasiti napore EU da se sve više angažuje sa više subjekata i aktera, uključujući i privatne aktere, kao pokretače izvan neformalnih organizacija.⁵⁶

52 R. D. Kelemen, 'The European Union's Authoritarian Equilibrium' (2020) 27 *Journal of European Public Policy*, 481.

53 K. Klönig et al, 'The Facebook Oversight Board' in *City Law School Working Paper 2020/2 'The Law of Facebook'*; E. Benvenisti, 'Upholding Democracy Amid the Challenges of New Technology: What Role for the Law of Global Governance?' (2018) 29 *European Journal of International Law*, 9.

54 Vidjeti: C. Roger, 'The Origins of Informality: Why the Legal Foundations of Global Governance are Shifting, and Why It Matters' (Oxford University Press, 2020) Poglavlje 2.

55 Ibid; Roger shvata EU poput države, koristeći svoje moći takmičenja kao primjer svojih dalekosežnih kompetencija.

56 Ibid, 1.

Međunarodna literatura koja obrađuje meko pravo, podsjeća nas na želju entiteta da regulišu i stvaraju ‘dodatno širenje misije’ koristeći meko pravo.⁵⁷ Neformalnost, je stoga posebno moćan koncept za razmatranje u procesima institucionalizacije jer zapravo postaje pokretač iste.⁵⁸ Argumentuje se da rastuća ‘gužva’ od neformalnog donošenja zakona od strane institucija EU, daje više povjerenja institucionalnim akterima da razviju institucionalni dizajn i autonomiju, ovo može biti posmatrano kao dokaz institucionalizacije, čime se doprinosi razumijevanju ove nove istraživačke agende i ezoterične prirode EU. Formalizacija kroz pravne promjene nije u konačnici dobro shvaćena. Postoje sugestije da su neformalne organizacije vođene željom da se države u razvoju isključe iz formalnih organizacija na intra državnom i inter državnom nivou.⁵⁹

Ovo nije nužno slučaj kada je riječ o podacima, gdje su organizacije, kao što je ICANN, emancipovane od nacionalne države i sve više izložene javnoj regulaciji. Mnogo je primjera neformalnih organizacija u trgovini, bankarstvu, antitrustu (Opšti sporazum o carinama i trgovini, engl. *General Agreement on Tariffs and Trade*, skraćeno GATT), Međunarodni monetarni fond (MMF), Bazelski komitet. Međunarodna mreža za zaštitu konkurencije (ICN) nastala je neformalno izvan trgovinskih pregovora.⁶⁰ U vrijeme ogromnog povećanja ekonomija na nacionalnom nivou u post-Covid svijetu, postoji kapacitet za promjenu parametara formalnog i neformalnog, državnog naspram privatnog et cetera.

Međutim, literatura specifična za EU o stanju mekog prava EU, pokazuje da je upotreba mekog prava eksplodirala sa 15 posto ukupne legistlative EU prije nekog vremena, do upotrebe, kao ključno sredstvo djelovanja, EU u vremenima kriza (eurozona, zdravstvo, migracije itd.).⁶¹ Štaviše, pravo EU o

57 A-M. Slaughter, ‘Agencies on the Loose: Holding Government Networks Accountable’ in G. A. Bermann et al (eds), ‘Transatlantic Regulatory Cooperation’ (Oxford University Press, 2000).

58 O. Stefan, ‘The Future of EU Soft Law: A Research and Policy Agenda for the Aftermath of Covid-19’ (2020) 7(2) *Journal of International and Comparative Law*, 329; E. Korkeaho, ‘EU Soft Law in Domestic Legal Systems: Flexibility and Diversity Guaranteed?’ (2009) 16(3) *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 27.

59 C. Roger, ‘The Origins of Informality: Why the Legal Foundations of Global Governance are Shifting, and Why It Matters’ (Oxford University Press, 2020) Poglavlje 2.

60 Ibid. Roger daje primjer kako su SAD natjerale EU da stvore ICN kao neformalnu organizaciju.

61 E. Fahey, ‘Hyper-legalisation and Delegalisation in the AFSJ: on Contradictions in the External Management of EU Migration’ in S. Carrera et al (eds), ‘Constitutionalising the External Dimensions of EU Migration Policies in Times of Crisis: Legality, Rule of Law and Fundamental Rights Reconsidered’ (Edward Elgar, 2019).

vanjskim odnosima se širi primjerima neformalnog donošenja zakona iz samih institucija EU.⁶²

Od jačih oblasti do slabijih nadležnosti, neformalno donošenje zakona ima sve značajnije efekte i povećanje sudske, i druge, odgovornosti. Čak i u trgovinskim pregovorima sa ključnim partnerima u oblastima ključnih eksternih nadležnosti EU postoji mnoštvo primjera. Jedan značajan primjer jeste sporazum EU – SAD o jastozima i Zajednička izjava EU i SAD iz 2018. godine, koja je mnogo vremena kasnije dovela do regulisanja od strane Evropske komisije, nakon što se činilo da je Zajednička izjava postala svojevrsno obavezujući instrument, te stvorila značajne međuinstitucionalne sporove oko isključenja Evropskog parlamenta.⁶³

Zapravo, unutar EU su institucionalni ključni akteri isključeni kroz rutinski razvoj ad hoc neformalnih procesa, kao što je isključenje Evropskog parlamenta iz nedavnih trgovinskih pregovora sa SAD-om. Evropska komisija se pojavljuje kao jasan akter koji stvara nove oblike donošenja zakona, ali nije jedini akter koji sprovodi ove prakse. Postoje mnoge inicijative za institucionalne aktere da koriste neformalno donošenje zakona, s obzirom na vrijeme i složenost formalnog donošenja zakona, posebno kada je riječ o trgovini.

Zaista, čak je CJEU usvojio sve dobronamjerniji i pragmatičniji pogled na neformalno donošenje zakona.⁶⁴ Sud pravde u Mišljenju 1/17, između ostalog, o Zajedničkom instrumentu za tumačenje (JII), daje značajnu snagu legalizaciji, institucionalizaciji i učvršćivanju neformalnog donošenja zakona kao sredstva da se umiri zabrinutost za legitimitet u vezi sa vanjskim odnosima EU.⁶⁵

62 Neformalno neobavezujuće donošenje zakona ovdje se odnosi na donošenje zakona koje odstupa od člana 218. TFEU stricto sensu, gdje se potonje odnosi na obavezujuće instrumente. Neformalno donošenje zakona nije bez forme te postoji mnogo primjera isto, npr. MoU ili administrativni aranžmani uspostavljeni u pisanoj formi. Obavezujući instrumenti su međunarodni sporazumi koji uključuju razmjenu pisama sa odlukama tijela osnovanih međunarodnim sporazumima.

63 Vidjeti: 'Joint statement of the 11th Union for the Mediterranean (UfM) Trade Ministers Conference (10th November 2020)' (2020) Tradoc 159033, https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2020/november/tradoc_159033.pdf, pristupljeno u martu 2022. godine.

64 Sud pravde je morao da razmotri pitanje efekata MoU (Memoranduma o razumijevanju) u švicarskoj Odluci o MoU i dao je vrlo praktičan odgovor: vidjeti Slučaj C-660/13, Vijeće Evropske unije protiv Evropske komisije, EU:C:2016:61.

65 Na primjer, u paragrafima 220 i 221 CETA Mišljenja, gdje je veliki dio pravnog legitimiteta pod preispitivanjem, isti očigledno zavisi od takvih instrumenata; vidjeti Mišljenje 1/17 Suda (Potpuni Sud) od 30. aprila 2019. godine, EU:C:2019:341, para. 220-221.

Veoma energični potezi institucija EU, npr. Vijeća i Komisije, u vrijeme potpisivanja CETA⁶⁶ stavili su veliki naglasak na obavezujuću prirodu JII. Postoje značajni pomaci u odnosima EU i SAD u vezi sa zakonom o prijenosu podataka, koji je utemeljen u nizu pisama opskurno povezanih sa odlukama Komisije i koja imaju dalekosežne implikacije na režim rada transfera podataka koji upravlja milijardom građana. Postoje sugestije da je korištenje obavezujućih sporazuma u međunarodnom pravu, na primjer u pregovorima EU – SAD o dokazima, nerealistično.⁶⁷

Stoga je važno razmotriti mjesto institucionalizacije pri razumijevanju ovih razvoja, jer ona pomaže u razumijevanju razvoja institucionalnog dizajna i sve veće autonomije aktera u donošenju zakona. Konkretno, neformalnost dizajna zakonodavne institucionalizacije i njene arhitekture je značajna. Posmatrajući progres institucionalizacije u odnosu EU - SAD moguće je vidjeti kako je hibridno upravljanje prijenosom podataka EU-SAD-e sve više legalizirano i neformalno se razvija, a slično tome ilustruje se spora legalizacija koja se tiče odnosa EU i Kine.

Zaključci/Razmatranja

Argumentovali smo da je EU globalno jedinstvena po svojoj posvećenosti internim i eksternim praksama institucionalizacije. Pokazalo se kako institucionalizacija formira spektar za analizu koji je ‘zasnovan na procesu’, i možda nepotpun, ili je dinamičan i u razvoju. Ukazano je kako institucionalizacija inkorporira kliznu skalu minimalističkog sprovođenja, procese razvoja odozdo prema gore, procese odgovornosti, stabilizaciju i aktere sve spojene zajedno kao dio narativa ‘procesa’.

Pravni pogled na institucionalizaciju tvrdi da je, po svojoj prirodi ‘odozdo prema gore’, spajajući niz instrumenata, režima, praksi, normi i pitanja sprovođenja. Ona može uključivati razmatranje prava i efikasnosti dobrog upravljanja, te načina na koji postojeće institucije oblikuju norme. Ovdje se pokazala kao vrijedna metrika evolucije politika EU. Institucionalizacija ima složen odnos s globalnim upravljanjem i nedržavnim akterima.

Ipak, sve više područja i zemalja podliježe teškoj institucionalizaciji, često posmatranoj kroz sočivo neoliberalnog institucionalizma, koji je djelovao kao pozitivna snaga za promjene u svijetu. Argumentovali smo da se

66 Snižene ili nulte carine na kanadskoj carini za kompanije iz EU-a.

67 T. Christakis and F. Terpan, ‘EU-US Negotiations on Law Enforcement Access to Data: Divergences, Challenges and EU Law Procedures and Options’ (2021) 11(2) International Data Privacy Law, 81.

institucionalizacija shvata kao značajna u trgovini i regulaciji podataka kako bi se osigurali pozitivni ishodi, proveli zajednički dogovori, smanjili problemi redistribucije i pružila rješenja i osigurala jednaka distribucija benefita od sporazuma.

U doba kritike međunarodnih institucija i institucionalizacije općenito, još uvijek je važno razumjeti njihovu korisnost i svrhu u široj shemi stvari. Argumentovano, institucionalizacija se embrionalno shvata u pravnim krugovima. Možda ima konotacije ‘tanke’ ili ‘debele’, i u velikoj mjeri zavisi od izvršnog razumijevanja normi i njihovog kapaciteta za razvoj i interpretaciju. Ne postoji samoočigledna forma za institucionalizaciju regionalnih trgovinskih integracija. Čak ne postoji ni taksonomija ili izbor opcija ili najboljih praksi.

‘Debljina’ glede institucionalnog dizajna nužno ne znači dinamično transnacionalno ili nadnacionalno upravljanje. Također, vrijedi napomenuti da ne postoji čvrsto obavezujuće pravilo o regulatornoj koherentnosti i institucionalizaciji. Očigledno je da je transformacija Evrope bila značajno oblikovana od strane Evropskog suda pravde, nacionalnih sudova i značajnog institucionalnog sprovođenja. Pojavljuju se noviji oblici ekonomske integracije zasnovani na labavijim oblicima međuvladinog odnosa i okretanju od ‘debljih’ oblika institucionalizacije, udaljavajući se od modela EU.

Ipak, EU je ovo ublažila vlastitim, dosljednim, zagovaranjem institucionalizacije u međunarodnim odnosima. Zapravo, posmatrane kroz ovu prizmu, mnoge studije slučaja možda otkrivaju više strategija međunarodnih odnosa EU nego pravna kultura, systemske i arhitektonske nijanse sprovođenja i pravni lijekovi. Fokusirali smo se na to kako su pravne nauke historijski bile programirane da se bave aspektima sprovođenja i usklađenosti regulatornog dizajna, naspram samog procesa dizajniranja kao i uvođenja, koji je često mnogo embrionalniji, sitniji, iskomadan i ‘nečist’. Što se tiče podataka, vjerovatno je jedna od najživljih istraživačkih agendi, ikada.

Literatura

1. Acemoglu, D. et al, 2019. *Too Much Data: Prices and Inefficiencies in Data Markets* (2019) *National Bureau of Economic Research*. [online] Dostupno na: < https://www.nber.org/system/files/working_papers/w26296/w26296.pdf [01.02.2025.]>.
2. Alvarez, J.E., 2016. *The Impact of International Organizations on International Law*. Brill Nijhoff, 7.

3. Benvenisti, E., 2018. Upholding Democracy Amid the Challenges of New Technology: What Role for the Law of Global Governance? *European Journal of International Law*, 29.
4. Bindi, F., Angelescu, I., 2012. The Foreign Policy of the European Union: Assessing Europe's Role in the World. Washington: Brookings Institution Press.
5. Bradford, A., 2020. *The Brussels Effect: How the European Union Rules the World*. Oxford: Oxford University Press.
6. Bradford, A., 2020. *The Brussels Effect: How the European Union Rules the World*. Oxford: Oxford University Press.
7. C. Roger, 2020. *The Origins of Informality: Why the Legal Foundations of Global Governance are Shifting, and Why It Matters*. Oxford: Oxford University Press.
8. Caporaso, J., 2018. Europe's Triple Crisis and the Uneven Role of Institutions: the Euro, Refugees and Brexit. *Journal of Common Market Studies*, 56, 1345.
9. Chander, A., Lê, U.P., 2014. Breaking the Web: Data Localization vs. the Global Internet. [online] Dostupno na: <https://ssrn.com/abstract=2407858>. [20. 01. 2025].>.
10. Christakis T., Terpan, F., 2021. EU-US Negotiations on Law Enforcement Access to Data: Divergences, Challenges and EU Law Procedures and Options. *International Data Privacy Law*, 11(2), 81.
11. Chrysoloras, N., 2019. EU Set to Allow US Participation in Joint Defence Projects. Dostupno na: <www.bloomberg.com/news/articles/2019-11-04/eu-set-to-allow-u-s-participation-in-joint-defense-projects [7. 01. 2025]>.
12. Directive (EU), 2019. 2019/1024 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on open data and the re-use of public sector information [2019] OJ L172/56. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=uriserv:OJ.L_.2019.172.-01.0056.01.ENG [17. 01. 2025]>.
13. E. Fahey, E., 2019. Hyper-legalisation and Delegalisation in the AFSJ: on Contradictions in the External Management of EU Migration. U S. Carrera et al (eds), *Constitutionalising the External Dimensions of EU Migration Policies in Times of Crisis: Legality, Rule of Law and Fundamental Rights Reconsidered*. Edward Elgar, str. 116-134.
14. EPIC, 2021. Dostupno na: <https://epic.org/dpa> [04. 01. 2025].>.
15. EU, 2016. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (GDPR) [2016] OJ L119/1. *Official Journal of the European Union*.
16. EU, 2018. Regulation (EU) 2018/1807 of the European Parliament and of the Council, Dostupno na: < <https://www.legislation.gov.uk/eur/2018/1807/body> [5. 01. 2025].>.
17. EU, 2020. Joint statement of the 11th Union for the Mediterranean (UfM) Trade Ministers Conference (10th November 2020). [online] Dostupno na: <

- <https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox/FMfcgzQZTChTCMFKPmgcmWhQKxNMVBKl?projector=1&messagePartId=0.1> [07.02.2025].>.
18. European Commission, 2018. Horizontal provisions for cross-border data flows and for personal data protection (in EU trade and investment agreements). Dostupno na: < https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2018/may/tradoc_156884.pdf [11. 01. 2025].>.
 19. Fahey, E. , 2020. Future-Mapping the Directions of European Union (EU) Law: How Do We Predict the Future of EU Law?. *Journal of International and Comparative Law*, 7(2), 265.
 20. Fahey, E., 2018. Introduction: Institutionalisation beyond the Nation State: New Paradigms? Transatlantic Relations: Data, Privacy and Trade Law. U E. Fahey (ed), *Institutionalisation beyond the Nation State*, Springer.
 21. Greenleaf, G., 2018. Japan: EU Adequacy Discounted' (2018) 155 Privacy Laws & Business. Dostupno na: <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3276016 [04. 01. 2025].>.
 22. Heclo, H., 2018. Thinking Institutionally. U S.A. Binder et al, *The Oxford Handbook of Political Institutions*. Oxford: Oxford University Press, 732.
 23. Hofmann, S., 2021. Elastic Relations: Looking to Both Sides of the Atlantic in the 2020 US Presidential Election Year. *Journal of Common Market Studies*, 59(1), 150.
 24. ICANN, 2020. ICANN Org Comments on the Two-Year Review Exercise of the GDPR. Dostupno na: <<https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12322-Report-on-the-application-of-the-General-Data-Protection-Regulation/F514217> [10. 01. 2025].>.
 25. Jacobides, M.G., Lianos, I. (2021). Regulating Platforms and Ecosystems: An Introduction. *Industrial and Corporate Change*, 30(5), 1131.
 26. Kelemen, R.D., 2020. The European Union's Authoritarian Equilibrium. *Journal of European Public Policy*, 27, 481.
 27. Keohane, R., 2002. Ironies of Sovereignty: The European Union and the United States. *Journal of Common Market Studies*, 42, 743.
 28. Klonick, K. et al., 2020. The Facebook Oversight Board: Creating an Independent Institution to Adjudicate Online Free Expression. *Yale Law Journal*, 129(2418).
 29. Korkea-aho, E., 2009. EU Soft Law in Domestic Legal Systems: Flexibility and Diversity Guaranteed? *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 16(3), 27.
 30. Krotz, U. et al, 2019. *Europe's Cold War Relations: The EC Towards a Global Role*. [e-knjiga] UK: Bloomsbury Academic. Dostupno na: <https://www.bloomsbury.com/uk/europes-cold-war-relations-9781350104518/> [11. 01. 2025].>.
 31. Moravcsik, A., Emmons, C., 2021. *The External Action of the European Union – Concepts, Approaches, Theories*. [e-knjiga] UK: Bloomsbury Academic. Dostupno na: < <https://www.bloomsbury.com/us/external-action-of-the-european-union-9781352012132/> [21. 01. 2025].>.

32. North, D.C., 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, Dostupno na: <<https://www.amazon.com/Institutions-Institutional-Performance-Political-Decisions/dp/0521397340> [09. 01. 2025].>.
33. Oxford University Press, 2016. Oxford English Dictionary. [e-knjiga] Oxford: University of Oxford. Dostupno na: <https://archive.org/details/oxfordenglishdic0000unse_a3t6 [25. 01. 2025].>.
34. Plantin, J.C. et al., 2018. Infrastructure Studies Meet Platform Studies in the Age of Google and Facebook. *New Media & Society*, 20(1), 293.
35. Polakiewicz, J. 2022. The Emperor's New Clothes – Data Privacy and Cybersecurity from a European Perspective. U E. Fahey and I. Mancini (eds), *Understanding the EU as a good global actor: Whose Metrics?*, Edward Elgar.
36. Purtova, N., 2018. The Law of Everything. Broad Concept of Personal Data and Future of EU Data Protection Law. *Law, Innovation and Technology*, 40.
37. Resnik, J., 2013. Globalization(s), Privatization(s), Constitutionalization, and Statization: Icons and Experiences of Sovereignty in the 21st Century. *I-CON*, 11 , str. 162-163.
38. Rippoll Servant, Trauner, F., 2017. *Routledge Handbook of Justice and Home Affairs*. [e-knjiga] Germany: Routledge. Dostupno na: <<https://www.amazon.com/Routledge-Handbook-Research-International-Handbooks/dp/113818375X> [18. 01. 2025].>.
39. Shen, H., 2022. Alibaba: Infrastructuring Global China. Germany: Routledge. Dostupno na: <https://www.routledge.com/Alibaba-Infrastructuring-Global-China/Shen/p/book/97803677-69482?srsId=AfmBOopGBIrrq9XNLaSzqlLK4F_905pdxKCtWQHt5kIYwrQ3gyDv5rHz5 [17. 01. 2025].>.
40. Slaughter, A-M., 2000. *Agencies on the Loose: Holding Government Networks Accountable*. Oxford: Oxford University Press.
41. Smith, M., 2004. *Europe's Foreign and Security Policy: The Institutionalisation of Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
42. Soltys, D., 2014. Challenges to the Institutionalisation of Environmental NGOS in Kazakhstan's Corporate Policy Arena. *Journal of Contemporary Asia*, 44, str. 342-362.
43. Stefan, O., 2020. The Future of EU Soft Law: A Research and Policy Agenda for the Aftermath of Covid—19. *Journal of International and Comparative Law*, 7(2), 329.
44. Stone Sweet, A., et al, 2015. *The Institutionalization of Europe*. [e-knjiga] Oxford: University of Oxford. Dostupno na: <<https://global.oup.com/academic/product/the-institutionalization-of-europe-9780199247967?cc=gb&lang=en&> [10. 01. 2025].>.
45. Streinz, T., 2019. Digital Megaregulation Uncontested? TPP's Model for the Global Digital Economy. U B. Kingsbury et al (eds), *Megaregulation Contested*. Oxford: Oxford University Press, 317.
46. Terpan, F., 2014. Soft Law in the European Union – The Changing Nature of EU Law. *European Law Journal*, 68.

47. Vauchez, A. 2015. *Brokering Europe: Euro-lawyers and the Making of a Transnational Polity*. [e-knjiga] Cambridge: Cambridge University Press, Dostupno na: < <https://www.amazon.com/Brokering-Europe-Euro-Lawyers-Transnational-Cambridge/dp/110-7-042364> [09. 01. 2025].>.
48. Weiß, W., 2018. Delegation to Treaty Bodies in EU Agreements: Constitutional Constraints and Proposals for Strengthening the European Parliament. *European Constitutional Law Review*, 14(3), 532.
49. Zuboff, S., 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: Public Affairs.
50. Zürn, M., 2014. The Politicization of World Politics and its Effects: Eight Propositions. *European Political Science Review*, 47.
51. Zürn, M., 2016. Opening up Europe: Next Steps in Politicisation Research. *West European Politics*, 16, 82.

Prof. dr. Brane Mikanović
Dr. sc. Marija Tomić
Univerzitet u Banjoj Luci / University of Banja Luka
Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy
branemikanovic@gmail.com
marija.tomic93@hotmail.com

UDK / UDC 37:316.77

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 26. 12. 2024.
Prihvaćeno / Accepted: 07. 04. 2025.

INTERKULTURALNE KOMPETENCIJE UČENIKA OSNOVNE ŠKOLE U ODNOSU NA NJIHOVA SOCIO-PEDAGOŠKA OBILJEŽJA

INTERCULTURAL COMPETENCES OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS IN RELATION TO THEIR SOCIO-PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS

Sažetak

Interkulturalne kompetencije predstavljaju jednu od osnovnih vještina za funkcionisanje pojedinca u savremenom društvu. Stalna potreba za brzim prilagođavanjem promjenama i saradnja sa pripadnicima drugih kultura, sve više nameće potrebu za novim obrascima ponašanja. Otvorenost za različitosti, tolerancija, vještine komunikacije i druge odrednice interkulturalizma postaju osnova uspješne adaptacije već od ranog uzrasta. Vaspitanje djece za život i rad u multikulturalnom okruženju je pitanje trenutnog napretka individue ali i budućeg razvoja šire društvene zajednice. Posjedovati kompetencije za snalažanje i životu u bilo kojoj etničkoj, vjerskoj ili nacionalnoj grupi je uslov ličnog razvoja ali i napretka kompletnog društva. Rad se bavi ispitivanjem samoprocjena interkulturalnih kompetencija učenika osnovne škole u odnosu na njihov pol, razred i školski uspjeh. Podaci su prikupljeni skalom interkulturalnih kompetencija, namjenski konstruisanom za ovo istraživanje. Rezultati statističke analize dokazuju da više rezultate na skali interkulturalnih kompetencija postižu ispitanice ženskog pola, višeg razreda, te boljeg školskog uspjeha. Statistički značajna razlika se pokazala kod sva tri ispitivana segmenta. S obzirom da je školski uspjeh značajan prediktor ispitivanih kompetencija, dobijeni rezultati mogu da koriste budućem usmjeravanju vaspitno-obrazovne prakse. Podsticanjem učenika na bolji školski uspjeh direktno utičemo i na druge segmente ličnosti, koji bi doprinijeli razvoju vještina neophodnih za budućnost pojedinca. Dobijeni rezultati ostavljaju prostor za dalja istraživanja uzroka utvrđenih razlika.

Ključne riječi: *uzrast učenika, pol, školski uspjeh, interkulturalne kompetencije*

Summary

Intercultural competences are one of the basic skills for the individual's functioning in modern society. The constant need for rapid adaptation to changes and cooperation with members of other cultures, increasingly imposes the need for new patterns of behavior. Openness to differences, tolerance, communication skills and other determinants of interculturalism, become the basis for successful cooperation from an early age. Raising children to live and work in a multicultural environment is a matter of the current progress of the individual, but also future development of the wider social community. Possessing the competences to navigate and live in any ethnic, religious or national group is a condition for personal development but also for the progress of the entire society. The paper examines the self-assessment of intercultural competences of primary school students in relation to their gender, grade and school success. The data were collected using the intercultural competence scale. The results of the statistical analysis prove that higher results on the intercultural competence scale are achieved by female respondents, higher grade, and better school success. A statistically significant difference was shown in all three segments examined. Given that school success is a significant predictor of the examined competencies, the obtained results can be useful for the future direction of educational practice. By encouraging students to achieve better school success, we directly influence other segments of the personality that would contribute to the development of skills necessary for the individual's future. The obtained results leave space for further research into the causes of the identified differences.

Key words: *student's age, gender, academic achievement, intercultural competences*

Uvod

Važnost interkulturalnih kompetencija se danas prepoznaje u svakodnevnim situacijama koje podrazumijevaju izgradnju pozitivnih odnosa i saradnju sa pripadnicima drugih kultura. Sve više postaju dio obrazovnog sistema i vještine koje treba da se podstiču u vaspitno-obrazovnim ustanovama. Cilj interkulturalnog vaspitanja bi trebao prvenstveno da bude suzbijanje diskriminacije, marginalizacije pojedinih grupa kao i borba za ravnopravnost i suživot različitih kultura kroz međusobnu toleranciju. Kroz školski plan i program interkulturalne kompetencije se razvijaju kroz umjetnost, strane jezike ali i nastavu demokratije. U školskoj pedagogiji u Sjedinjenim Američkim Državama, ideje interkulturalizma se pominju već od četrdesetih godina 20. vijeka (Montalto, 1982). Ideje interkulturalizma je potrebno sve više promovisati i na prostoru Bosne i Hercegovine s obzirom na različitosti njenog stanovništva. Interkulturalno vaspitanje treba da bude dio kompletnog

vaspitno-obrazovnog sistema na svim nivoima, od predškolskog do visokog obrazovanja ali i obrazovanja odraslih. Posebnu pažnju je potrebno posvetiti stručnom usavršavanju prosvjetnih radnika ali i roditelja, kao najuticajnijih faktora vaspitanja djece. „Nastavnike treba podsticati da budu aktivni, da se zanimaju za događaje u zemlji i svijetu, da upoznaju relevantna istraživanja i rasprave, da stiču iskustvo boravka u drugim sredinama, da upoznaju različite medije i metode učenja, da sami eksperimentišu i inoviraju nastavu. Obrazovanje i stručno usavršavanje nastavnika treba informisati o činjenicama i tokovima, tumačiti probleme i pomoći ih razumjeti“ (Filipović, 2021, str. 556). Usavršavanje prosvjetnih radnika je preduslov za postizanje boljih rezultata kako u polju usvajanja opšte-obrazovnih znanja tako i razvoja različitih kompetencija. Nivo razvijenosti kooperativnih vještina ne zavisi samo od spoljnih faktora u djetetovom okruženju nego i od same njegove ličnosti, karaktera, temperamenta kao i opštih sposobnosti.

Pojmovno određenje interkulturalizma i interkulturalnih kompetencija

Na samom početku neophodno je dati precizno objašnjenje razlika između pojmova interkulturalizam i multikulturalizam. Multikulturalizam je statičan pojam čije određenje autori različito definišu, ali u osnovi podrazumijeva mozaik različitih etničkih, kulturnih ili nacionalnih grupa koji žive na istom području (Hratić, 2007). Postojanje više različitih grupa na jednom teritoriju ne znači nužno međusobna interakcija niti saradnja. “Multikulturalizam kao složeni fenomen može se manifestovati na različite načine, odnosno moguće je govoriti o:

- Kooperativnom multikulturalizmu – njeguje suživot multietničke kulture bez isprepletanja etničkih grupa
- Tradicionalnom multikulturalizmu – tretiraju kulturnu različitost i etničnost kao trenutne forme koje nestaju
- Liberalnom multikulturalizmu – pokušava očuvati formalne principe jednakosti i središnji položaj pojedinca u odnosu na zajednicu i sredinu
- Lijevom liberalnom multikulturalizmu – odnosi se na borbu za socijalnu i pravnu jednakost
- Kritičkom, samorefleksivnom multikulturalizmu – jednakosti u razlici, reprezentativnoj jednakosti i interkulturalnim procesima međusobnog priznavanja“ (Tadić, 2016, str. 5 prema Jevtić, 2012).

Pitanje multikulturalizma u zavisnosti od ugla posmatranja može da ima i pozitivnu i negativnu konotaciju. Ukoliko se osvrnemo na učestao problem diskriminacije, može se zaključiti da je zalaganje za multikulturalnost ipak

pozitivan pomak. Međutim, ukoliko se fokusiramo na nepostojanje interakcije među različitim pojedincima, jasno je da samo suživot različitih grupa ipak nije jedini cilj savremenog društva. Multikulturalizam se može shvatiti kao „priznavanje činjenice kulturnoga (etničkog) pluralizma i prava različitih društvenih grupa (u prvom redu novih imigranata) na zadržavanju svoje specifičnosti. Određen na taj način, može biti pozitivan jer naspram isključivosti i (prisilne) asimilacije zagovara suživot manjinskih i deprivilegovanih grupa s dominantnim društvom, a može se i optuživati za nazadno, esencijalističko podržavanje kulturne zatvorenosti, pa čak i izolacije i segregacije“ (Mesić, 2007, str. 67). Pojedini autori negiraju smisao postojanja dviju kultura koje koegzistiraju ali ne ostvaruju zajedničke interakcije, jer takav vid ravnopravnosti ne dovodi do opšteg napretka. Pluralizam i puko postojanje različitosti su nedovoljni za napredak društva u cjelini (Topić, 2010). Za razvoj društvene zajednice neophodna je saradnja pripadnika različitih kultura. Razmjena iskustava, tolerancija, kooperativnost i težnja ka suživotu i promovisanju pozitivnih vrijednosti su pitanja koja nadilaze okvire multikulturalizma. Upravo u tome je razlika u odnosu na interkulturalizam i interkulturalne kompetencije.

Interkulturalne kompetencije u osnovi podrazumijevaju skup sposobnosti neophodnih za efikasno i svrsishodno djelovanje u interakciji sa osobama koje su drugačije od nas po osnovu kulture ili jezika koji govore (Fantini, 2000). Drugim riječima, multikulturalizam podrazumijeva život različitih kultura na jednom prostoru dok su interkulturalne kompetencije neophodne u cilju dobre interaktivne komunikacije. Djecu je potrebno obučiti za sociokulturne odnose prvenstveno sa namjerom da se uklope u sredinu u kojoj odrastaju, a zatim i da sklapaju prijateljstva i budu spremni na sve društvene promjene koje budućnost donosi. Razumjeti druge ne znači istovremeno zaboraviti na vlastitu tradiciju i porijeklo. Važno je da kod djece razvijemo ljubav prema svom narodu i običajima, jer ukoliko nemamo vlastiti kulturni identitet nemoguće je da poštujemo i razumijemo tuđi. Putem vaspitanja i obrazovanja potrebno je izgraditi svijest djece u kom će različitosti prepoznati kao vid bogatstva i prednosti, a ne ometajućih faktora za život zajednice.

Kako društvo svuda u svijetu postaje sve više interkulturalno, učesnici vaspitno-obrazovnog procesa, kao i kreatori prosvjetne politike treba da stvaraju prilike za jednaka prava za sve članove društva. Interkulturalno obrazovanje ima za cilj da pomogne školskim institucijama da stvore atmosferu kulture mira, demokratije i društvene kohezije (Parkhouse, Lu i Massaro, 2019). Samim tim pitanje interkulturalnih kompetencija postaje centralno pitanje savremenih nastavnih procesa. Da bismo u budućnosti imali adekvatne korake za unapređenje nastavnog procesa kada je u pitanju razvoj interkulturalnosti, neophodno je analizirati dosadašnju nastavnu praksu.

Blažević (2016) govori o uvođenju *Programa međupredmetnih i interdisciplinarnih sadržaja građanskog odgoja i obrazovanja za osnovne i srednje škole* čiji bi cilj bio obučavanje djece za interkulturalne aktivnosti kroz različite nastavne sadržaje, koji treba da podstiču interkulturalno vaspitanje. Učitelji se smatraju prosječno interkulturalno kompetentnima, pri čemu najvišim vrijednostima procjenjuju svoje interkulturalne stavove i vještine komunikacije, dok najniže procjenjuju svoja interkulturalna znanja i vještine otkrivanja i interakcije. Buterin (2009) “promišlja o odnosu razredno-nastavne okoline i interkulturalizma kao o neformalnim i implicitnim dimenzijama školskog života te zaključuje kako škola i nastavnici imaju društveno-moralnu odgovornost svakom učeniku omogućiti doživljaj humanoga okruženja, koje uključuje promišljanje interkulturalizma kao bitne sastavnice optimalnog školskog i razredno-nastavnoga okruženja” (prema Sablić, Migles i Rajić, 2021, str. 1315)

Pojedina istraživanja dokazuju da studenti rado komuniciraju sa pripadnicima kulturnih manjina te da uglavnom imaju prijatna osjećanja. Po pitanju zastupljenosti interkulturalnih sadržaja u visokoškolskim ustanovama rezultati ukazuju na neophodnost njihovog revidiranja u cilju podsticanja interkulturalnog dijaloga (Kragulj i Jukić, 2010). Pitanje interkulturalnosti u osnovi predstavlja problem plana i programa osnovnoškolskog obrazovanja, s obzirom da propuštene sposobnosti u djetinjstvu teže možemo da nadoknadimo kasnije. Rješenja razvoja interkulturalnih kompetencija ne možemo tražiti u sadržajima visokoškolskih institucija, s obzirom da ih već pohađaju odrasle formirane osobe. Da bismo stvorili samosvjesne mlade ljude, spremne da prihvate različitosti i sve izazove savremenog života, neophodno je da ih od ranog uzrasta usmjeravamo na saradnju sa pripadnicima drugih kultura. Razvoj pomenutih kompetencija je moguće podsticati kroz svakodnevne životne situacije i priliku za komunikaciju sa drugačijim pojedincima.

Metodologija istraživanja

Nakon teorijskog utemeljenja interkulturalnih kompetencija neophodno je predstaviti i metodološki okvir empirijsko-neeksperimentalnog istraživanja. Proučavanje teorije je obuhvatilo 20 izvora, objavljenih u posljednjih 20 godina, domaćih i stranih autora iz Hrvatske, Amerike, Srbije i Kine iz oblasti pedagogije, psihologije, sociologije, filozofije itd. Što više autora iz različitih kultura je bio kriterijum za odabir radova u kojima je analiziran dosadašnji doprinos izučavanju interkulturalnosti u komparaciji sa rezultatima dobijenim u ovom istraživanju. Teorijsko utemeljenje zasnovano je na analizi širih i dubljih aspekata o interkulturalnosti pa sve do definisanja istraživačkog

predmeta. S obzirom da empirijsko istraživanje podrazumijeva određen metodološki okvir važno je precizirati osnovne komponente istraživanja. U nastavku će biti definisan cilj i zadaci istraživanja kao i postavljene hipoteze. Sve navedeno su bitne komponente za uspješno sprovođenje istraživanja kao i interpretaciju i tumačenje dobijenih rezultata.

Cilj istraživanja je da se identifikuju samoprocjene interkulturalnih kompetencija, te da se utvrdi razlika samoprocjena interkulturalnih kompetencija u odnosu na socio-pedagoška obilježja učenika.

Na osnovu formulisanog cilja istraživanja konkretizovani su sljedeći zadaci:

1. Utvrditi da li postoji statistički značajna razlika između stavova o interkulturalnim kompetencijama u odnosu na pol učenika osnovne škole;
2. Utvrditi da li postoji statistički značajna razlika između stavova o interkulturalnim kompetencijama u odnosu na razred učenika osnovne škole;
3. Utvrditi da li postoji statistički značajna razlika između stavova o interkulturalnim kompetencijama u odnosu na školski uspjeh učenika osnovne škole;

Opšta hipoteza

Ne postoje statistički značajne razlike u samoprocjenama interkulturalnih kompetencija, učenika u odnosu na socio-pedagoška obilježja.

Pomoćne hipoteze:

1. Ne postoji statistički značajna razlika između stavova o interkulturalnim kompetencijama u odnosu na pol učenika osnovne škole;
2. Ne postoji statistički značajna razlika između stavova o interkulturalnim kompetencijama u odnosu na razred učenika osnovne škole;
3. Ne postoji statistički značajna razlika između stavova o interkulturalnim kompetencijama u odnosu na školski uspjeh učenika osnovne škole;

Struktura i uzorak istraživanja

Empirijsko istraživanje realizovano je u više etapa. Na početku je realizovano pilot istraživanje na uzorku od 167 učenika u cilju provjere kvaliteta i metrijskih karakteristika instrumenta. Na osnovu pilot istraživanja baždaren je instrument nakon čega su izbačene određene tvrdnje. Populaciju čine učenici VIII i IX razreda na području grada Banja Luka. S obzirom da je ukupna populacija učenika VIII i IX razreda 3643, uzorak ispitivanja je 1203 učenika, odnosno 33,02%, što ovaj uzorak čini relevantnim i reprezentativnim.

Rezultati istraživanja

Na osnovu postavljenih hipoteza kroz realizovano istraživanje dolazimo do detaljnijih odgovora na postavljena istraživačka pitanja.

Stavovi o interkulturalnim kompetencijama u odnosu na pol učenika

U *Tabeli 1.* se vidi da ženski pol ima pozitivnije stavove o interkulturalnim kompetencijama. Dobijeni rezultati nisu iznenađujući, s obzirom da su pojedina istraživanja već potvrdila slične pretpostavke. Cilj istraživanja Pamele Grozdanić (2021) je bio utvrditi stavove studenata u Hrvatskoj o interkulturalnim kompetencijama i implementaciji interkulturalnih sadržaja u nastavi stranih jezika. Kao specifičan zadatak izdvojeno je utvrđivanje stavova u odnosu na pol, koje se pokazalo statistički značajnim za pojedine tvrdnje. Ženski pol ima statistički značajno pozitivnije stavove o interkulturalnim kompetencijama, posebno u vezi sa tvrdnjama koje se odnose na otvorenost za druge kulture i želju za upoznavanjem drugačijih narodnosti. Ženski pol se takođe u većoj mjeri slaže sa tvrdnjama koje se odnose na pružanje dodatnih informacija o drugima kao put uspostavljanja tolerancije.

Iako se u poređenju sa našim istraživanjem radi o starijem uzrastu ispitanika, dobijeni podaci su adekvatni za komparaciju, jer je evidentno da se razlike o stavovima interkulturalnih kompetencija u odnosu na pol primjete već na ranom uzrastu i da se ne mijenjaju ni u starijem dobu. U istom istraživanju je dokazano da ženski pol statistički značajno češće smatra da je izučavanje kulture kroz nastavu stranih jezika uticalo na razvijanje stavova tolerancije i otvorenosti prema različitim pojedincima.

Tabela 1.
Interkulturalne kompetencije u odnosu na pol učenika

Pol	N	M	SD	t	df	Sig.
Muški	598	84,06	15,24			
Ženski	605	92,64	13,00			
				-10,52	1201	0,00**

**Statistički značajna razlika na nivou 0,01

Drugo istraživanje koje ide u prilog činjenici da ispitanici ženskog pola imaju pozitivnije stavove o interkulturalnosti, dokazalo je da su studentice na statistički značajno višem nivou od studenata (Gojević, 2018). To se posebno pokazalo u tvrdnjama koje se odnose na interakcije sa pripadnicima drugih kultura kao i samopouzdanje u takvim situacijama. Primjer stranog istraživanja realizovanog u Finskoj na uzorku od 549 ispitanika dokazuje da postoji statistički značajna razlika između pola i interkulturalne osjetljivosti u korist pripadnica ženskog pola (Holma, Nokelainen i Tirri, 2009). S obzirom da je interkulturalna osjetljivost usko vezana za osjećajnost i razumijevanje drugih kao osobine koje se češće pripisuju pripadnicama ženskog pola, rezultati navedenih istraživanja imaju uporište i u teorijskim analizama.

Stavovi o interkulturalnim kompetencijama statistički se značajno razlikuju u odnosu na pol na nivou značajnosti 0,01. Pozitivnije stavove o interkulturalnosti imaju ispitanice ženskog pola, dok na osnovu standardne devijacije primjećujemo da ženski pol ima i homogenije stavove.

Stavovi o interkulturalnim kompetencijama u odnosu na razred učenika

Interkulturalne kompetencije se značajno razlikuju i u odnosu na razred ispitanika. Kao što *Tabela 2.* predstavlja, deveti razredi imaju pozitivnije stavove o interkulturalnim kompetencijama. Jedno od istraživanja koje se bavi ispitivanjem interkulturalnih kompetencija u odnosu na životnu dob ispitanika, realizovano je u Republici Hrvatskoj na uzorku od 102 vaspitača djece predškolskog uzrasta. Dokazano je da postoji statistički značajna razlika u nivou interkulturalnih kompetencija vaspitača u odnosu na dob, te da ispitanici od 20 do 30 godina imaju veće sposobnosti povezivanja sa različitim ljudima bez stereotipa i predrasuda. Takođe je pronađena značajna razlika između ispitanika dobi 20 do 30 godina u odnosu na ispitanike od 31 do 40

godina, pri čemu mlađa grupa smatra da se vlastita kultura ne bi smjela uzimati kao mjerilo procjene ponašanja (Tomašić, 2022).

Kompetentnost starijih ispitanika kada govorimo o interkulturalnim kompetencijama pokazala se i u istraživanju Vesne Bedeković (2015) koja je na uzorku od 1320 studenata pedagogije u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Češkoj, Hrvatskoj i Slovačkoj dokazala da ove kompetencije rastu u skladu sa godinama starosti. Odnosno pokazalo se da najstariji ispitanici između 31 i 51 godine pokazuju najviši nivo slaganja kod kompetencija poput nenasilnog rješavanja sukoba, osjetljivosti na diskriminaciju i komunikacijske vještine. Ispitanici između 23 i 30 godina pokazuju visok nivo slaganja kod društveno osjetljivih tema kao i vještina poučavanja. Najmlađi ispitanici između 18 i 20 najviši stepen slaganja u odnosu na ostale nisu pokazali ni kod jedne interkulturalne kompetencije. S obzirom da postoje statističke značajne razlike čak i kod odraslih ispitanika, opravdano je očekivati da značajne razlike tek postoje kod djece čije kompetencije još nisu u potpunosti formirane.

Tabela 2.
Interkulturalne kompetencije u odnosu na razred učenika

Razred	N	M	SD	t	df	Sig.
Osmi	709	87,30	14,92			
Deveti	494	89,92	14,47			
				-3,04	1201	0,00**

**Statistički značajna razlika na nivou 0,01

Dobijeni podaci nisu iznenađujući s obzirom da stariji učenici imaju više znanja o drugim kulturama, kao i pozitivnije stavove o različitostima. Razlika između stavova o interkulturalnim kompetencijama u odnosu na razred učenika je statistički značajna na nivou 0,01.

Stavovi o interkulturalnim kompetencijama u odnosu na školski uspjeh učenika

Osim pola i razreda, istraživanjem je obuhvaćeno i ispitivanje interkulturalnih kompetencija u odnosu na školski uspjeh učenika. Opšti uspjeh je kategorisan na odličan, vrlodobar i dobar, jer je broj dovoljnih i nedovoljnih zanemarljiv. Na osnovu *Tabele 3.* zaključujemo da stavovi o interkulturalnim

kompetencijama rastu u skladu sa školskim uspjehom. Odnosno da pozitivnije stavove o interkulturalnosti imaju odlični učenici u odnosu na vrlodobre i dobre. Ovakvi podaci nisu iznenađujući s obzirom da je za razvoj interkulturalnih kompetencija prvenstveno potrebno imati određena znanja o svojoj ali i drugim kulturama. Da bismo kod učenika razvili takve vještine, potrebno je da im preko obrazovnog sistema pružimo dovoljno informacija i znanja kako bi bili u mogućnosti da razumiju pojedince iz drugih kultura.

Statistički značajne razlike po ovom kriterijumu su utvrđene i u istraživanju Marije Buterin (2013) koja je dokazala da interkulturalna osjetljivost raste sa školskim uspjehom. Značajne razlike su dokazane i kod pola, etničke i vjerske pripadnosti, stepenu obrazovanja majke, vrsti srednje škole, razredu i broju poznavanja stranih jezika. Sličnost sa našim istraživanjem je u približnom uzrastu ispitanika, s obzirom da je Buterin istraživanje sprovodila na srednjoškolcima dok je naše istraživanje usmjereno na završne razrede osnovne škole. Navedene tvrdnje su potkrijepljene i teorijskim polazištima koja navode da učenici koje vršnjačka grupa nije prihvatila i nemaju razvijene socijalne vještine kao osnov interkulturalnosti, nerado odlaze u školu i učestvuju u školskim aktivnostima što za posljedicu ima i loš školski uspjeh (Klarin, 2002).

Tabela 3.

<i>Interkulturalne kompetencije u odnosu na uspjeh učenika</i>						
Uspjeh	N	M	SD	F	df	Sig.
Odličan	403	93,02	12,77			
Vrlodobar	486	88,54	13,87			
Dobar	314	82,16	16,29			
Ukupno	1203	88,37	14,79			
				51,72	2	0,00**

**Statistički značajna razlika na nivou 0,01

Razlika između stavova o interkulturalnim kompetencijama u odnosu na uspjeh je statistički značajna na nivou 0,01. Višestruko poređenje takođe pokazuje da između svih mogućih parova po pitanju uspjeha postoji statistički značajna razlika na nivou 0,01.

Zaključak

Na osnovu sprovedenog istraživanja utvrđeno je da se opšta hipoteza odbacuje. Pretpostavka da se stavovi o interkulturalnim kompetencijama učenika ne razlikuju u zavisnosti od pola, razreda i školskog uspjeha je opovrgnuta. Ženski pol ima pozitivnije stavove o interkulturalnim kompetencijama uz statističku značajnost 0,01. S obzirom da se uz ženski pol često vezuje tolerancija, sposobnost saradnje i brižnost, dobijeni rezultati nisu iznenađujući. Nekoliko sličnih istraživanja na uzorku starijih ispitanika je potvrdilo dobijene rezultate. Iako se interkulturalne kompetencije unapređuju cijeli život, dobijeni podaci su značajni u smislu usmjeravanja muškog pola na intenzivnije podsticanje razvoja pomenutih vještina. Uzrast učenika (razred) takođe ima značajnu ulogu u nivou interkulturalnih kompetencija. Dokazano je da ispitanici devetog razreda imaju statistički značajno pozitivnije stavove od vršnjaka nižeg razreda. Značajnost je na nivou 0,01. Dobijeni rezultati nisu očekivani ali su potvrđeni i u nekoliko istraživanja u zemljama regiona, Hrvatskoj, Srbiji, Češkoj, Slovačkoj. U odnosu na školski uspjeh učenika, dokazana je statistički značajna razlika na nivou 0,01. Iako smo uspjeh kategorisali na odličan, vrlodobar i dobar, utvrđeno je da sa uspjehom raste i nivo interkulturalnih kompetencija. Odnosno da pozitivnije stavove o interkulturalnosti imaju odlični učenici u odnosu na vrlodobre i dobre. Ovakvi podaci teorijsko utemeljenje nalaze u činjenici da je za razvoj interkulturalnih kompetencija, prvenstveno potrebno imati određena znanja o svojoj ali i drugim kulturama. Za razvoj pomenutih kompetencija kod učenika, potrebno je da im kroz obrazovni sistem pružimo dovoljno informacija i znanja, kako bi im olakšali razumijevanje i prihvatanje bilo koje vrste različitosti.

Literatura

1. Blažević, I. (2016). Interkulturalizam u nastavi prirode i društva. *Školski vjesnik*, 65, 189-200.
2. Bedeković, V. (2015). *Interkulturalna kompetentnost pedagoga u odgoju i obrazovanju za interkulturalne odnose*. Virovitica: Visoka škola za menadžment u turizmu i informatici.
3. Buterin, M. (2013). *Interkulturalna osjetljivost učenika srednjih škola*. Zagreb: Filozofski fakultet.
4. Buterin, M. (2009). Razredno-nastavno ozračje - afirmacija interkulturalizma. *Acta Iadertina*, 6 (1), 73-81.
<https://doi.org/10.15291/ai.1227>
5. Fantini, A. E. (2000). *A Central Concern: Developing Intercultural Competence*. SIT Occasional Paper Series. <http://www.sit.edu/publications/docs/competence.pdf>

6. Filipović, A. T. (2021). Interkulturalizam u obrazovanju. Značenje za religijskopedagošku praksu i stjecanje kompetencija nastavnika vjeronauka. *Diacovensia* 29 (4), 541-561. <https://doi.org/10.31823/d.29.4.4>
7. Gojević, A. (2018). *Interkulturalna osjetljivost studenata nastavnčkih studija*. Rijeka: Filozofski fakultet.
8. Grozdanić, P. (2021). *Stavovi studenata o interkulturalnog kompetenciji i implementaciji interkulturalnih sadržaja u nastavi stranih jezika*. Diplomski rad. Rijeka: Filozofski fakultet.
9. Hrvatić, N. (2007). Interkulturalna pedagogija: nove paradigme. *Pedagojska istraživanja*, 4 (2), 241-252.
10. Holma, K., Nokelainen, P., Tirri, K. (2009). Relationship of gender and academic achievement to Finnish students intercultural sensitivity. *High Ability Studies*, 20 (2), 187-200.
11. Jevtić, B. (2012). Jačanje socijalnih kompetencija unutar interkulturalnih vršnjačkih grupa. *Pedagojska istraživanja*, 9(1/2), 103-113.
12. Kragulj, S. i Jukić, R. (2010). Interkulturalizam u nastavi. Obrazovanje za interkulturalizam: *Zbornik radova Intercultural education : proceedings*. Osijek: Učiteljski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera, 169-190.
13. Klarin, M. (2002). Osjećaj usamljenosti i socijalno ponašanje djece školske dobi u kontekstu socijalne interakcije. *Ljetopis studijskog centra socijalnog rada*, 9 (2), 249-257.
14. Mesić, M. (2007). Pojam kulture u raspravama o multikulturalizmu. *Nova Croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu*, Vol. 1 (31)No.1 (51), 159-184.
15. Montalto, N. V. (1982). *A history of the intercultural movement 1924-1941*. New York: Garland.
16. Parkhouse H., Lu, C.Y., & Massaro, V.R. (2019). Multicultural education professional development: A review of the literature. *Review of Educational Research*, 89 (3), 416-458. <https://doi.org/10.3102/0034654319840359>
17. Sablić, M., Migles, A. i Rajić, V. (2021). Interkulturalizam u odgoju i obrazovanju u Hrvatskoj: pregled literature. *Croatian Journal of Education*, 23(4),1293-1322. <https://doi.org/10.15516/cje.v23i4.4314>
18. Tadić, V. (2016). *Izazovi interkulturalizma i multikulturalizma*. Diplomski rad. Rijeka: Filozofski fakultet.
19. Topić, I. (2010). Interkulturalizam u kurikulumu primarnog obrazovanja. *Napredak : časopis za pedagojsku teoriju i praksu*. 151 (3-4), 407-416. <http://hrcak.srce.hr/82716>
20. Tomašić, S. (2022). *Interkulturalne kompetencije odgojitelja djece rane i predškolske dobi*. Diplomski rad. Zagreb: Učiteljski fakultet.

Rifat Aličković

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

alickovic00rifat@gmail.com

UDK / UDC 316.42

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 26. 12. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 11. 04. 2025.

RITZEROVA MEKDONALDIZACIJA DRUŠTVA: POMRAČENJE UMA, RACIONALNOST I DEHUMANIZACIJA SAVREMENOG SVIJETA

RITZER'S MCDONALDIZATION OF SOCIETY: ECLIPSE OF REASON, RATIONALITY AND DEHUMANIZATION OF THE CONTEMPORARY WORLD

Sažetak

Mekdonaldizacija društva jeste proces kojim načela funkcionisanja McDonalds restorana postaju načela funkcionisanja društva – obrazovanja, politike, zdravstva, administracije, pravosuđa itd. Ta načela su: učinkovitost, isplativost, predvidljivost i kontrola. Ritzerovo polazište u analizi je bilo moderno američko društvo, premda je konstatovao kako je to proces koji polahko zahvata cijeli svijet. Mekdonaldizacija, dakako, nije unikatan svjetski fenomen – on je ishod dugog procesa modernizacije. Osnovna značajka tog procesa jeste transformacija pri čemu je objektivni um – uvjerenje da svijetom vlada Um koji regulira kako društvena tako i prirodna zbivanja – potisnut tako da primat sada preuzima subjektivni um – um koji se striktno tiče kalkulacije koristi, vjerovatnoće i lične dobrobiti. Ako je nekoć svrha pojedinca bila da sopstveni razum dovede do korespondencije sa objektivnim redom i potčini mu se, usljed nemogućnosti da se konceptualizira takva jedna objektivnost, sada je njegov cilj uspostaviti vlastite standarde ponašanja i ciljeve do kojih će utilitarnim kalkulusom najbrže doći. Takva jedna sveopšta orijentacija uslovlila je i institucionalnu arhitekturu moderne civilizacije pri čemu je paradigmatički model takvog društva, i njemu svojstvene racionalizacije, birokratija – a za Ritzera je to McDonalds. Premda i sam Ritzer zapaža izvjesne prednosti ovog procesa, ipak su njegove loše strane te koje ultimativno konotiraju ovaj proces kao nešto zabrinjavajuće i potencijalno dehumanizirajuće.

Ključne riječi: *pomračenje uma, mekdonaldizacija društva, iracionalnost racionalnosti, dehumanizacija, birokratija*

Summary

The McDonalldization of society is the process by which the principles governing the operation of McDonald's restaurants become the principles guiding the functioning of society—education, politics, healthcare, administration, judiciary etc. These principles are efficiency, calculability, predictability, and control. Ritzer's analysis begins with modern American society, though he notes that this is a process gradually encompassing the entire world. McDonalldization is not a unique global phenomenon – it is the outcome of a long process of modernization. The central feature of this process is a transformation in which objective reason—the belief that the world is governed by Reason regulating both social and natural phenomena—has been substituted by subjective reason - which is strictly concerned with calculations of utility, probability, and personal benefit. If in the past, an individual's goal was to align their reason with the objective order and submit to it, now, due to the inability to conceptualize such objectivity, the goal is to establish personal standards of behavior and goals achieved through utilitarian calculation. This overall orientation has shaped the institutional architecture of modern civilization, where the paradigmatic model of such a society, characterized by its inherent rationalization, is bureaucracy – but for Ritzer, it's McDonald's. While Ritzer acknowledges certain advantages of this process, it is ultimately the negative aspects that characterize this phenomenon as concerning and potentially dehumanizing.

Keywords: *eclipse of reason, McDonalldization of society, irrationality of rationality, dehumanisation, bureaucracy*

Uvod

Rad „Ritzerova mekdonaldizacija društva: Pomračenje uma, racionalnost i dehumanizacija savremenog svijeta“ predstavlja pokušaj uspostavljanja logičke veze između konceptata objektivnog/subjektivnog uma, obrađenog u knjizi *Pomračenje uma*¹ – Horkheimer (2004), i Ritzerove ideje „mekdonaldizacije“ društva (*Mekdonaldizacija društva* (1999)). Utemeljenje takve nakane nalazi se u činjenici da mekdonaldizirano društvo – društvo koje je vođeno principima učinkovitosti, isplativosti, predvidljivosti i kontrole – logički slijedi iz upravo onih fenomena koji su obrađeni kod Horkheimera (2004) – dominacija subjektivnog uma – onoga koji se bavi kalkulacijama koristi i efikasnosti – spram objektivnog uma – percepcije objektivnog reda i zakona prirode i društva. Značaj ove teme ogleda se u činjenici da razumijevanjem pretpostavki koji su doveli do stvaranja mekdonaldizirane stvarnosti oštremo svoje kritičko sjećivo i dublje razumijevamo stvarnost u kojoj se nedvojbeno nalazimo. Time stvaramo sve neophodne pretpostavke

1 „Eclipse of reason“. Preveo autor.

predviđanja budućeg, ali i transcendencije sadašnjeg stanja – budući da takva stvarnost sa sobom nosi, a što će se u radu pokazati, dehumanizirajući potencijal, ali i potencijal vlastite negacije.

Osnovni uvid iz ove teme mogao bi se ilustrovati na sljedeći način: mekdonaldizirana stvarnost prijeti da u potpunosti zaniječe ljudskost kao takvu, i da je podredi perpetuiranju sistema koji ide ka sopstvenoj destruktiji. Već su Horkheimer i Adorno (1989) u *Dijalektici prosvjetiteljstva* ukazali na regresivni potencijal moderne civilizacije i na činjenicu da ono čime se moderno vrijeme najviše ponosilo – naime, progresom – zapravo je krivac trenutnog stanja, a Ulrich Bek (2001) je u *Rizičnom društvu* pokazao kako živimo u društvu koje neprestanim rastom – progresom – kreira sve veće i opasnije rizike. Na tragovima tih kretanja dopijeva i „mekdonaldizirano“ društvo koje je zapravo paradigma racionalizirane i birokratizirane stvarnosti. Ta stvarnost je stvarnost kvantuma: izraz težnje da se sve pretvori u brojku i preciznim matematičkim postupcima kontroliše. U takvoj stvarnosti, priči o ljudskosti mjesta nema – samo ukoliko nije kvantifikabilna.

Ovim radom se želi obraditi teza da je mekdonaldizirano društvo, i u njemu pomračeni um, rezultat višestoljetnog hoda historijskih zbivanja, i da je osviješćivanje tih procesa prvi korak u izgradnji kapaciteta za njegovo prevazilaženje.

Šta je mekdonaldizirano društvo?

Mekdonaldizacija društva se može jednostavno odrediti kao: „proces[om] po kojem načela fast-food restorana prevladavaju sve većim brojem segmenata američkog društva, šireći se i na ostatak svijeta“ (1999, str. 15). Međutim, o kojim načelima je tačno riječ? Ritzer (1999) navodi učinkovitost, isplativost, predvidljivost i kontrolu. Učinkovitost se očituje u najoptimalnoj metodi stizanja do određenog cilja. Da li je u pitanju restoran brze hrane, visokoškolsko obrazovanje, automehaničarska radionica, opština itd. nebitno je, stoga što načelo učinkovitosti nalazi plodno tlo bilo gdje. Isplativost se, s druge strane, odnosi na ekonomski aspekt. Odnosno, tiče se kvantitativnog dijela (cijene npr.) i ponuđenih usluga. Ako je moguće pribaviti što više dobara uz što manje uložениh resursa, ili ako možemo proizvesti i prodati više, a da uložimo manje – zadovoljili smo ovo načelo. Predvidljivost je svojevrsna garancija da u procesu vršenja neke usluge neće doći do nepredviđenih situacija koje bi podrile temelj same interakcije. Drugim riječima, načelo potvrđuje pretpostavku da postoji kontinuitet između onoga što se dešavalo u prošlosti i onoga što će se dešavati u budućnosti. I na koncu, kontrola se odnosi

na upravljanje procesima. Humanom tehnologijom upravljaju ljudi, a nehumana tehnologija upravlja ljudima.

Osnovna karakteristika mekdonaldiziranog društva jeste transformacija kvaliteta u kvantitet. Ritzer (1999) navodi brojne primjere za to. Da mladi čovjek modernog doba nije imao dodira sa testovima „na zaokruživanje“, nemoguća je situacija. Premda njihova prednost leži u lakhoći ocjenjivanja i izlaganja rezultata, zanemaruje se pitanje o tome da li je znanje suštinski moguće pretvoriti u brojku i tako procijeniti ishode učenja. Isto tako, broj je postao sakramentom kada je pitanju poslovanje i ugled neke visokoškolske ustanove. Rang fakulteta i broj upisanih studenata je presudan. Takva orijentacija seže do takvih razmjera da se nerijetko akademski kadar – studenti i profesori – kvantificiraju i bivaju objektom kalkulacija i raznoraznih procjena. Izvrstan profesor/student sa svim njegovim/njenim kognitivnim, karakternim i konativnim kvalitetima svodi se na broj i kao takav služi u trgovini simboličkim kapitalom: pohvaliti se studentima sa x-prosjekom ili profesorom sa x-brojem radova i/ili citiranja postao je bitan segment razvijanja ugleda institucije – a samim tim i poslovanja.

Intelektualne pretpostavke mekdonaldiziranog društva

Da bismo bolje shvatili kako smo došli u situaciju da govorimo o mekdonaldiziranom društvu, potrebno je napraviti decidan historijski pregled. Tako ćemo jasnije vidjeti razvojne tokove onih ideja koje su oblikovale današnje društvo. Tek analizom historijske geneze bilo kojih ideja možemo stvoriti uslove da ono što konkretno razmatramo bude zapravo logička posljedica, ili krajnji rezultat, svih prethodećih historijskih tokova.

Aksijalna revolucija i antička Grčka: rađanje novog Čovjeka

Negdje oko 800. godine pr. Hr. nastat će nešto što se naziva „aksijalni period“ (Jaspers, 1965). U ovom periodu dolazi do najznačajnije revolucije u mišljenju.

„...čovjek postaje svjestan Bića kao cjeline, sebe i svojih ograničenja. Doživljava teror svijeta i svoju bespomoćnost. Postavlja radikalna pitanja. Oči u oči s prazninom teži oslobođenju i otkupljenju. Svjesno prepoznajući svoje granice, postavlja sebi najviše ciljeve. Doživljava apsolutnost u dubinama sopstva i lucidnost transcendentnog“² (Jaspers, 1965, str. 2).

2 „What is new about this age, in all three areas of the world, is that man becomes conscious of Being as a whole, of himself and his limitations. He experiences the terror of the world

Za vrijeme aksijalnog perioda, ili tzv. aksijalne revolucije:

„...Konfucije i Lao-Ce pojavili su se u Kini; Indija je doživjela stvaranje Upanišada i pojavu Bude; Zaratustra se pojavio u Perziji i postavio temelje zoroastrizma, koji je svijet vidio kao bojno polje između kosmičkih sila dobra i zla; a u Svetoj zemlji pojavili su se hebrejski proroci, propovedajući novi odnos između Boga i njegovog stvaranja“³ (Lachman, 2017, str. 10).

Ova revolucija u mišljenju i samosvijesti usloвила je rađanje onoga što će se u Antičkoj Grčkoj nazvati filozofijom. Međutim, ta filozofija se nije razumijevala modernim predrasudama po kojima je ona samo besmislena tlapnja i teoretisanje, već je bila pojmljena u duhu njezinog transformativnog potencijala – kako teoretskog tako i praktičnog – što znači da nije bila samo oružje razumijevanja svijeta, već i njegovog mijenjanja.

Kada mislimo unutar ovog okvira razumijevanja svijeta počinjemo sebe doživljavati kao slobodna bića, bića sposobna za nesputanu misao i samoodređenje, bića koja po prvi put imaju jasan cilj i metod njegovog dostizanja: izdizanje iznad svijeta laži, obmana i životinjskih uživanja i prelazak u domen „onog“ svijeta, svijeta onakvog kakav ga vidi i živi racionalan, uman i trezven čovjek, a metod je analiza sopstvenih misli, rasprava, poređenje, diskusija, dijalektika itd. Vrijednost takvog čovjeka se ne ocjenjuje više sposobnošću uklapanja sa svijetom, već mogućnošću njegovog transcendiranja.

U Antičkoj Grčkoj razvija se matematika i geometrija, nastaje filozofija i nastaje logika. Ljudi kreću proučavati apstraktne ideje, kreću postulirati zakone kretanja svijeta, zakone ljudskog ponašanja, etiku, moral, pa čak i zakonitosti životinjskog svijeta. Međutim čemu sve to? Poenta leži upravo u transformativnom potencijalu svih navedenih nastojanja. Ukoliko imamo bolju i komprehenzivniju sliku svijeta – kako on funkcioniše, po kojim zakonima fizike i matematike, kako se ljudi ponašaju, kako se smjenjuju godišnja doba i kako i kada rađa bilje i plodovi, kako se ponašaju i pitome životinje, kako voditi argumentovanu raspravu sa ljudima – utoliko će nam lakše biti da spoznamo „istinu“, a spoznavanje istine nas vodi u sferu

and his own powerlessness. He asks radical questions. Face to face with the void he strives for liberation and redemption. By consciously recognising his limits he sets himself the highest goals. He experiences absoluteness in the depths of selfhood and in the lucidity of transcendence.“

3 „Confucius and Lao-Tse appeared in China; India saw the creation of the Upanishads and the appearance of the Buddha; Zoroaster emerged in Persia and laid the groundwork of Zoroastrianism, which saw the world as a battleground between the cosmic forces of good and evil; and in the Holy Lands, the Hebrew prophets arose, preaching a new relationship between God and his creation.“

„drugog“, „pravog“, „boljeg“ i „lagodnijeg“ svijeta. Dakle, tek se unutar ove koncepcije svijeta obrazuje pojam vrline i pojam slobode, i tek se u svjetlu ove koncepcije daje smisao tim pojmovima. Čovjek vrline je onaj čovjek koji je kultivisao svoj karakter na onaj način koji mu omogućava stupanje u kontakt sa „stvarnošću“, a istovremeno i prevazilaženje ovog „svakidašnjeg“, blatnjavog svijeta. Temeljna pretpostavka koja mora biti zadovoljena u tom nastojanju jeste sloboda: tek se slobodan čovjek može otisnuti na putovanje samotranscendiranja i stupanja u kontakt sa višom stvarnošću.

Premda su se Grci bavili onim što bi mi danas nazvali prirodnim naukama, ipak nisu bili ekvivalentni današnjim, dominantno ateističkim, naučnicima i njihovom skeptičnom stavu. Naime, većina Grčkih mislilaca se bavila pitanjima počela svega, odnosno pitanjem šta je uzrok svemu. Dakako, različiti mislioci su dolazili do različitih odgovora, ali dijelili su opću saglasnost glede uopšte postojanja nečega što se može nazvati prvim početlom. Tako na primjer za Talesa je sve voda, za Anaksimena je to zrak, za Pitagoru broj itd. (Kalin, 1973). Značaj ovoga postaje jasniji kada uvidimo da je time osiguran osnov onoga što će se kasnije nazvati „objektivni um“. Solonovim i Klistenovim reformama u Antičkoj Grčkoj dešavaju se brojna društvena previranja. Ona su uslovia relativnost pravnih odredbi i pitanja odnosa tradicionalnih običaja i savremenog svjetonazora. Također je uslovalo i povratak čovjeku i pitanju vrline. Ovo je doba Kalin (1973) označio kao antropološko doba grčke filozofije. Premda je izvršen taj zaokret prema čovjeku, nije se izgubilo iz uma pitanje počela i objektivnih principa koji suvereno vladaju univerzumom.

Srednjovjekovna filozofija i renesansa: ukorjenjivanje Čovjeka

Nekoliko stoljeća kasnije, u Palestini, ponajprije u židovskoj zajednici, javlja se hrišćanstvo. Socio-historijski gledano, hrišćanstvo se javlja baš u vrijeme velikih previranja.

„Širenju kršćanstva pridonijele su i političke prilike tadašnjeg vremena. Rimsko carstvo bilo je i suviše zaposleno borbom s provincijama i obranom granica od napada drugih naroda, pa je popuštalo novoj vjeri, jer mu je ona preko svojih organizacija mogla i pomoći...“ (Bošnjak, 1983, str. 69).

Premda je hrišćanstvo generalno imalo negativan stav prema filozofiji, ipak se kroz rad izvjesnih hrišćanskih mislilaca naglašava uloga filozofije kao oružja u odbrani hrišćanskih dogmatskih uvjerenja. U ovom periodu srednjovjekovlje otpočinje proces prihvatanja antičkih nauka. Tako će i Windelband (1978, str. 308) reći: „Crkva je u prvom redu zato bila dorasla velikoj zadaći, da preuzme

intelektualni odgoj evropskih naroda...“ Nerijetko su se koristile tekovine antičke filozofije u kombinaciji sa teološkim uvidima kako bi se razvili posebni sistemi mišljenja koji trebaju da objasne osnovnu logiku, jezik i počelo svega, a da je pritom u saglasnosti sa dogmatskim učenjima.

Za period srednjovjekovlja bila je značajna rasprava o univerzalijama. Naime, raspravljalo se o tome da li opći pojmovi postoje kao takvi (realizam) ili su oni pak samo imena, oznake za općenitost (nominalizam; *nomen-ime*). Jasno je da su dogmatski orijentirani hrišćani pretežno zastupali realističko gledište. To je išlo dotle da su se nominalisti kažnjavali i zatvarali (npr. William Ockham), budući da su udarali na dogmatske postavke hrišćanstva. Međutim, društveno-političkim previranjima i negativnim reakcijama na Crkvenu politiku, uz rast racionalno-empirističke orijentacije u filozofiji, nominalizam postaje dominantno gledište, a vjera u Boga se situira u sferu volje – a ne u sferu razuma kako je nekoć bilo. Ovim se označava i prestanak skolastike. Značaj ovoga se odražava u sljedećem:

„Prestanak skolastike bio je početak oslobađanja čovjeka od apsolutne vladavine crkve i njene dogmatike. Religiozni sadržaj vjerovanja je i dalje ostao, ali je pored njega već bilo moguće nešto samostalnije misliti i istraživati postojanje svijeta i prirode“ (Bošnjak, 1983, str. 117).

Otprilike u 15. i 16. stoljeću javlja se renesansa. Tlo za dolazak socio-političkog i filozofskog preporoda u ovom periodu osigurala je nadasve iskvarenost Crkve koja je uslovlila nepovjerenje i revolt običnog građanstva; u ovom periodu su se, dalje, dešavala razna otkrića (Amerike, put oko rta dobre nade, put oko svijeta itd.), ali i borbe; isto tako, „naturalna privreda feudalnog sustava, a s njom i moć plemstva u ono je vrijeme već uvelike narušena“ (Kalin, 1973, str. 83). Svi ovi događaji su doveli do strastvenog oponiranja skolastici i starim kategorijama misli. Sada je glavna preokupacija bila izgradnja novog čovjeka i njegovog situiranja u novu, od crkve oslobođenu, situaciju vremena. Također, u ovom periodu dolazi do okretanja antičkoj filozofiji i njihovog ponovnog čitanja i iskorištavanja u svrhe pružanja novih temelja ljudskosti. Schmitt (2012) će konstatovati kako je taj okret zapravo okret helenističkoj filozofiji – tačnije, stoicizmu, epikureizmu te skepticizmu.

„Helenizam je upravo razdoblje procvata specijalnih znanosti, unapređenja znanstvenoistraživačkih postupaka indukcije, hipoteze i eksperimenta, istaknutih dostignuća u matematici (Heron, Euklid), fizici (Arhimed), geografiji (Eratosten), astronomiji (Ptolomej i Hiparh)...“ (Kalin, 1973, str. 52).

Pored prirodno-znanstvene orijentacije renesanse, glavno nastojanje je bilo u znaku ponovnog uspostavljanja Čovjeka – njegovog identiteta i pretpostavki. Osnovna odlika renesanse zato se može sažeti u pojmu „humanizam“.

„Ustvari radilo se na tome da se sve svede na puko ljudske razmjere, da se apstrahira od svakog poimanja nekog višeg poretka i, simbolički rečeno, da se skrene pogleda s neba u ime osvajanja zemlje“ (Guenon, 2005, str. 30).

Čovjek je sada bio u stanju da odabere sopstveni put i nisu mu prepreku predstavljala dogmatska ograničenja, zbog kojih su mnogi stradali – dovoljno je spomenuti Đordana Brunu za ove svrhe (Lachman, 2017). Za Kalina (1973) ovo doba je i doba vjerskog preporoda. Možda i najvažniji događaj u renesansi je reformacija Martina Lutera. Naime, on je započeo protest protiv korumpirane crkve i ideje da je ljudima potreban tumač religije. Do tada, biblija se čitala na izvornom jeziku i nije bilo uopšte pomena ideji da se prevede na jezik „mase“. No, sada inicijativama Martina Lutera dolazi do upravo toga: biblija se prevodi na njemački jezik i distribuira se širim narodnim masama. Značaj ovoga ne leži tek u pukoj dostupnosti biblije široj narodnoj masi, već u implicitnoj pretpostavci toga: da ljudi ne trebaju nikakvog posrednika između njih i Boga. Sada se čovjek ne mora jadati crkvenim službenicima u nadi da će oni svojim posredništvom donijeti neko razrješenje situacije, već je dovoljno da se čovjek sam bez ikakvog kanala obrati Bogu. Ovo je u suštini začetak individualizma, koji će se uskoro pokazati kao bitan činilac modernih vremena.

(Post)Modernost: fluidni Čovjek

Naredni, i za nas najbitniji, period u historiji je poznat kao period modernosti. Giddens (1998) će reći da je modernost oblik društveno-političkog života i organizacije koji se javio u Evropi u 17. stoljeću. Premda će Schmitt (2012) u određenju geneze modernosti, koristeći se kriterijem razvitka svijesti o posebnosti, predložiti tezu da se „moderni“ čovjek zapravo prvo javio u Antičkoj Grčkoj, za potrebe rada držat ćemo se teze koju je predložio Giddens (1998), koja svakako da ima svoje uporište.

Razlog zbog kojeg dolazi do temeljitog preobražaja društva u ovom periodu jeste razvoj nauke i posljedično opadanje značaja religije i njoj svojstvene metafizike. Sa Njutnom, Galileom, Kopernikom, Keplerom, dolazimo do potpuno novih i revolucionarnih spoznaja u vezi operiranja univerzuma. Njihovi naučni uvidi su dodatno ojačali sumnju u legitimnost religije i misao da je njezina metafizika zapravo samo priča. Uspjeh nauke uslovio je iznalaženje novih modusa istraživanja i dolaženja do spoznaja. Više nije

dostatno bilo tek špekulativno mišljenje – trebalo ga je testirati u praksi. Početak ovog razdoblja se zato može označiti i sa sintagmom „problem metode“. Na tom će se tragu i u toj želji Francis Bacon usprotiviti zabludama u mišljenju (većine) ljudi – idolima – koje stoje na putu iskustvene, *induktivne*, metode traženja znanja (Kalin, 1973). „Modernistička misao smatra da ljudska bića pripadaju svijetu kojim upravljaju prirodni zakoni koje um može otkriti, te da i on sam djeluje po njima“ (Turen, 2007, str. 44). Ova teza bi se mogla odrediti kao, barem dio, temeljne postavke modernosti. Priča o Bogu i duhovnim kvalitetima pada u vodu – do izražaja sada dolazi pitanje prirodnih i društvenih zakona koji se mogu otkriti naučnim metodom. Ovo će, uostalom, Lachman (2017) nazvati „novim načinom znanja“ – naime, nauka. Međutim, ovdje se javlja problem – dakako, egzistencijalni. Ako znamo da je religija uspostavljala vezu između čovjeka i Transcendentnog, odnosno da je vezala onu nematerijalnu kvalitetu svojstvenu čovjeku (duša) sa vječnim i nepromjenjivim Onostranim, i ako znamo da je čovjek crpio svoju autentičnost i identitet upravo kroz tu čvrstu vezu, kako onda osigurati tu ontološku izvjesnost u uvjetima kada se religija i Bog negira i kada se čovjek svodi tek na puku kolekciju atoma? Ovu ćemo postavku poduprijeti Lachmanovom (2017) opaskom, uzimajući Pitagoru, kojeg smo maločas spominjali, i njegovo viđenje brojeva kao polazište, kako je sada broj, koji je nekoć bio obdaren mističnim kvalitetima, sada postao jedinica mjere, puki kvantitet. Na ovaj način je takoreći u potpunosti očišćena unutrašnjost čovjeka. Ono što je ostalo bila je materijalna vanjština koja je podložna zakonima prirode – koje je nauka tako žurno otkrivala. Sada je možda jasno odakle tolika preokupacija ovladavanja prirodom i odakle toliko fokusa na kvantitet, i to zašto broj uživa toliki prestiž spram, recimo, osjećaja – kojem se uostalom romantizam želio vratiti. Ovo je u suštini bio „trijumf uma“; željno očekivanog nakon silnih stoljeća dogme i mraka. Premda je značaj religije – prevashodno hrišćanstva – opao, i dalje su se održavale ideje metafizike. Dekart će govoriti o logičkom izvođenju božanskog postojanja, Leibniz o samodjelatnim monadama, Spinoza o supstancijama koje su sebi uzrok, Volter će zastupati deističko gledište itd. Ovdje u principu vidimo da je zvanično došlo do razlaza za onim što je bilo hrišćanstvo i Hristov nauk, ali se istovremeno željelo dati novo uporište za čovjeka, uporište koje neće biti u znaku nekog onostranog autoriteta koji se objavom otkriva, već uporište koje se može razumom, svako za sebe, otkriti i po tome živjeti. Zato će Turen (2007) reći da je modernistička ideologija tog doba zapravo posljednji oblik vjerovanja u jedinstvo čovjeka i prirode.

Svi ovi tokovi su indikativni kada je u pitanju ljudski, individualni, razvoj i samorazumijevanje. Opadanjem značaja objavljene religije nameće se pitanje moralnosti i ispravnog ponašanja. Sada kada je čovjek manje ovisan o

apsolutnim standardima, kazat će Horkheimer (2004), baca se fokus na sopstvene. Nekoć su lične kalkulacije ciljeva i sredstava bile u korelaciji sa objektivnom istinom, a sada postaju stvar zadovoljenja principa užitka. To će se odraziti i na kulturološkom planu, gdje se tvrdi kako svaka kultura ima sopstveni moral i moralne standarde – kulturni relativizam – te da nijedna kultura, načelno, nema pravo nametati svoj pogled na svijet drugoj. Pokazat će se da će ovo biti temelj ideološke, kolonizatorske aktivnosti koje razumijeva kulturu u kojoj je nastao kao superiornu, i samim tim predodređenu da se nametne ostalim.

Epoha u kojoj je došlo do odlučnog odbacivanja pretpostavki modernosti možemo nazvati „postmodernizmom“. Naime, iskustva Prvog i Drugog svjetskog rata do kraja su pobili tezu, toliko čvrsto njegovanu u modernosti, kako čovječanstvo neprestano ide ka Boljem. Svi narativi koji su donedavno uživali veliku pažnju i povjerenje – od hrišćanskog iskupljenja čovječanstva, marksističke utopijske vizije društva, do scijentističke iluzije – pokazali su se nedostatnim do čovječanstvo povedu u bolja vremena. Sav humanistički prizvuk ovih narativa nestao je u pojavi svjetskih ratova i neslučenih stradanja. Stoga je osnovna teza postmodernizma nepovjerenje prema svim narativima koji su bitno teleološki – tzv. metanarativi. Dodatni čimbenik ovom nepovjerenju je i uvid u nemogućnost velikih naracija da jednom za svagda riješe problem metafizike Čovjeka. Sada kada nema velike priče koja će obujmiti čovjekovu bit i pružiti mu plauzibilan put života, priča gubi svoje utemeljenje i legitimnost. Te priče su sada diskursi. Oni ne predstavljaju vjerodostojan odraz objektivne stvarnosti, jer se ta stvarnost sada tvori diskursnim relacijama i međudodnosom. Samim tim se i pitanje ljudske prirode shvata iz perspektive diskursne konstrukcije, pa tako priča o identitetu i svrsi postojanja biva označena kao tek jedan u nizu diskursa o čovjeku, koji ovisi o perspektivi i pretpostavkama – što implicira relativnost sadržaja diskursa s obzirom na tačku posmatranja.

„Posljedično, postmodernim Teoretičarima, ideja autonomne individue je uglavnom mit. Individua, kao i sve drugo, produkt je moćnih diskursa i kulturalno konstruiranog znanja. Jednako tako, koncept univerzalnog – da li biološki univerzalnog u vezi ljudske prirode; ili etički univerzalnog, kao jednaka prava, slobode i prilike za sve individue bez obzira na klasu, rasu, rod i seksualnost – u najboljem slučaju je naivan. U najgorem, to je tek puko vježbanje u znanju moći, pokušaj osnaživanja dominantnih diskursa na sve.“⁴ (Pluckrose i Lindsay, 2020, str. 40).

4 „Consequently, to postmodern Theorists, the notion of the autonomous individual is largely a myth. The individual, like everything else, is a product of powerful discourses and

U ovim uslovima isčezava oslonac ličnog identiteta, oslonca kao objektivne datosti. On sada postaje stvar diskursa, *jezičke igre*. Tako je napravljen prostor za svjesnu manipulaciju vlastitog doživljaja oslobođenog bilo kakvog unaprijed datog smisla i funkcije. Premda će se kazati kako je čovjek najzad oslobođen besmislenih metafizičkih autoriteta i kako napokon može slobodno djelati, upravo će u ovom spletu okolnosti do kraja doći izraz čovjekove egzistencijalne strepnje – osjećaja nepripadanja, iskorijenjenosti iz svijeta smisla i značenja – koji uslovljava mehanizme, fromovski rečeno, „bijega od slobode“. To će se pokazati kao idealno plodno tlo za bujanje društvenog konformizma, ali i birokratije – budući da daju, kakav-takav, smisao, odnosno, okvir orijentacije i identiteta.

Faktor (pseudo)religijske svijesti modernog čovjeka

Kada se čovjek ubacio u silnu mrežu pravila i propisa, pričinio je sebi iluziju povezanosti i smislenosti svijeta. Iza svih tih pravila postojao je neko Drugi, kojem su se oni dugovali i čiji su izraz bili. Alexander (2013) će reći da je birokratija najočitiji prikaz te institucionalne manifestacije „druge strane“ apstrahovanog duha. Osnov za uspjeh takvom podčinjavanju leži u dugom razvoju religioznog osjećaja kod ljudi. Nekoć su božanstva posmatrana kao znane ličnosti koje aktivno djeluju u svijetu – npr. antička Grčka i Rim – zatim se monoteizmom religija simplificirala i apstrahovala (Alexander, 2013), a takva distancija uslovlila je pojavu asketizma – za koju će Alexander (2013) reći da je osnovni uzrok racionalizacije religijskog života. Sa reformacijom, koju smo nedavno spominjali, asketizam je okrenut ovom svijetu, da bi se postiglo spasenje potrebno je bilo organizirati svijet i svoj život u skladu s Božijom riječi. Upravo u ovome će Weber (prema Ritzer, 2009) vidjeti izvoriste duha kapitalizma, naime, u puritanskom moralu i uspjehu na ovom svijetu kao znaku spasenja na drugom. Međutim, razvojem nauke i filozofije prosvjetiteljstva značaj religije još više opada. To dovodi do preživljavanja svojevrsnog modernog asketizma, ali bez religijskog sadržaja. „Kada kalkulišući i asketska svijest dominira svijetom bez utemeljenja u metafiziku, rezultat je osjećaj besmisla“ (Alexander, 2013, str. 36). Upravo će se u ovome tražiti objašnjenje činjenice da su ljudi tako skloni potčinjavati se institucijama, Naciji, birokratiji itd. Upravo ovo je temelj razumijevanja njihove sve veće snage.

culturally constructed knowledge. Equally, the concept of the universal—whether a biological universal about human nature; or an ethical universal, such as equal rights, freedoms, and opportunities for all individuals regardless of class, race, gender, or sexuality—is, at best, naïve. At worst, it is merely another exercise in powerknowledge, an attempt to enforce dominant discourses on everybody.“

„Weber je vjerovao da je taj ovosvjetski asketicizam omogućio ovladavanje svijetom, ali i drugim ljudima. Depersonalizacija i samodisciplina je promovisala autonomiju, dijelom zato što je dopustila akteru distancu od emocionalne ovisnosti. Ali ovim odbijanjem potreba sopstvene ovisnosti zahtijeva odbijanje i potreba drugih. Kapacitet da od sebe napravimo alat, omogućio je depersonalizaciju i objektivizaciju drugih. Dominacija je mogla biti okrutna samo kada se lična i idiosinkratična svojstva drugog eliminiraju.“⁵ (Alexander, 2013, str. 39)

Tako će slično i Horkheimer (2004) reći da dominacija prirode uključuje i dominaciju nad čovjekom, koji zato mora potisnuti sopstvenu prirodu.

Ovaj historijski osvrt predstavlja osnov za razumijevanje onoga što je rađanje mekdonaldiziranog društva u uslovima dominacije subjektivnog, instrumentalnog uma. Autor se nada da je iz priloženog postalo jasno zašto svjedočimo stvaranju mekdonaldiziranog društva u vremenu u kojem se ono javlja i šta ono zapravo znači.

Preteča mekdonaldiziranog društva I: Racionalnost zapada

Sa prikazom historijske pozadine rađanja mekdonaldiziranog društva, u kristaliziranom vidu ćemo prikazati šta su to dvije osnovne preteče mekdonaldiziranog društva, čije će razumijevanje, nadamo se, biti olakšano prethodnim historijskim pregledom.

Preteča mekdonaldizacije društva jeste povećana racionalnost Zapada i njoj popratna pojava birokratije. Racionalnost zapada je zapravo produkt sve veće naučne specijalizacije i tehničke diferencijacije – produkt rada ljudskog uma u nastojanju povećanja efikasnosti i produktivnosti (Freund, 1968). Freund (1986) će također skrenuti pažnju na to da sve veća racionalnost ne povlači za sobom razumnost i progres – što je svakako vidljivo ako sagledamo presudne događaje moderne historije. Ona je ustvari nusprodukt ljudske aktivnosti u čijoj pozadini se nalazi želja za ovladavanjem i kontrolom svijeta, a nikako metafizička sila koja upravlja tokovima historije.

Bitno za razumijevanje racionalizacije zapada jeste položaj i uloga protestantizma. Weber (1989) je u *Protestantskoj etici i duhu kapitalizma*

5 „Weber believed that this-worldly asceticism made it possible not only to master the world but to master other human beings. Depersonalization and self-discipline promoted autonomy, in part because they allowed actors distance from emotional dependency. But this rejection of one's own dependency needs forced one to reject the needs of others as well. The capacity to make a "tool" out of oneself, therefore, also allowed one to depersonalize and objectify others. Domination could become ruthless only when the personal and idiosyncratic qualities of the other were eliminated.“

detaljno obradio vezu protestantske etike i rađanja modernog kapitalizma. Centralna tačka te analize bila je ideja poziva. Naime, prilikom prijevoda biblije, Luter je iskoristio tu riječ te je zacementirao njeno razumijevanje kao Bogom dane dužnosti. Posljedica ovoga je bila totalno drugačija konceptualizacija asketicizma – višeg oblika bogoslužjenja – koja se tako razlikovala od katoličkog poimanja asketicizma. Katolička askeza se ispoljavala u izoliranom bogoslužjenju bez doticaja s vanjskim svijetom i fizičkim poslovima, međutim, kod protestanata, ta askeza je poprimila oblik svjetovnog rada kao izraza ljubavi prema bližnjima. Unutar kalvinizma ova dimenzija života ima bitan značaj i, dakako, odlučujući uticaj na razvoj *duha kapitalizma*. Naime, kalvinisti vjeruju u predestinaciju, odnosno, vjeruju da je sve već određeno – kako će ko živjeti, ko će u raj, a ko u pakao itd. Ovo implicira značaj ovosvjetovnog uspjeha kao znaka pozitivnog ishoda života. To je uslovalo krajnju racionalizaciju života u svrhe maksimiziranja materijalnog uspjeha. „Ali je kalvinizam u toku svojeg razvitka dodao tome [askezi] nešto pozitivno: misao nužnosti potvrđivanja vjere u pozivnom životu“ (Weber, 1989, str. 106). To je značilo da je asketski način života bio nužan u dokazivanju svoje vrijednosti pred Bogom, a sadržaj i ishodište tog života je bilo orijentirano na ovosvjetovni rad i zaradu. Tako se temelj bogoslužjenja kod protestanata više nije iscrpljivao u obredima orijentiranih ka onosvjetovnom, kao izraz odlučnog stava odbijanja materijalnog, pokvarenog svijeta u nadi za Drugim. Naprotiv, rad kao poziv je bio zaodijenut velom religioznosti te je, nekoć prezrena, želja za bogatstvom iz čisto svjetovnih razloga, dobila metafizičku afirmaciju i tako postala etičkim temeljem života. Ako je ovosvjetovni rad u svrhe ovosvjetovnog dobra bio prezren, sada je taj isti rad, ali sa religijskim intencijama ka onostranosti, neophodan uslov spasenja. Međutim, uspjeh u poslu iziskivao je dobru organizaciju i pametno poslovanje. To nije moglo doći bez racionalne organizacije ciljeva i sredstava rada. Tako shvaćen, rad je nužno morao raskinuti sa tradicionalizmom i njegovim insistiranjem na umjerenosti i skromnosti. Više tradicija nije mogla nametati svoje ciljeve i sredstva njihovog dostizanja. Kako je neefikasnost poštivanja tradicionalnih vrijednosti u odabiru sredstava i ispunjenju ciljeva postala uočljiva, sada je povjerenje u tome prepušteno racionalnom promišljanju i kalkulacijama koristi. Već ovdje vidimo naznake subjektivnog, instrumentalnog uma, koji će se baviti isključivo matematičkom računicom i utilitarnim kalkulusom, što će uostalom Horkheimer detaljno obraditi u svojoj kultnoj knjizi *Pomračenje uma*.

Birokratija se, s druge strane, uzima danas kao paradigma te racionalnosti. „Birokratija je visokorazvijena organizacija, sastavljena od hijerarhijski ustrojenih ureda“ (Ritzer, 1999). U takvom jednom sistemu, svaki član ima svoje zadatke i odgovornosti, koje mora poštovati u skladu s pravilima i

propisima. Osnovna karakteristika birokratije jeste njena bezličnost, a njen temelj počiva na racionalizovanom društvu, koje je ishod tzv. ciljno-racionalnog djelovanja (Ricer, 2009). To je vrsta djelovanja gdje se nastoji postići određeni cilj biranjem najboljih mogućih sredstava, bez obzira na vrijednosni sistem pojedinca ili društva.

„Kada je jednom potpuno uspostavljena, birokratija spada u društvene strukture koje je najteže razoriti...Onde gde je birokratizacija uprave jednom potpuno sprovedena, stvoren je jedan oblik odnosa vlasti koji je praktično nesalomljiv.“ (Weber, citirano prema Đurić, 1964, str. 365).

Birokratija je utoliko značajnija ukoliko se ima u vidu demografski rast i povećanje protoka roba i ljudi. Premda će se afirmirati pozitivni efekti birokratije – kao najracionalnijeg načina organiziranja ljudskih aktivnosti – ipak će se težište kritike staviti na njen potencijal gušenja individualnih sloboda i zarobljavanja individua u „gvozdeni kavez“ unutar kojeg će se negirati osnovna ljudskost.

Preteča mekdonaldiziranog društva II: Pomračenje uma

Naša moderna civilizacija svjedoči dominaciju subjektivnog spram objektivnog uma. Ali šta su to subjektivni i objektivni um? Objektivni um (razum) se odnosi na postojanje objektivnog, od ljudskih mišljenja i emocija neovisnog, uma, razuma, principa, zakona, koji postoji u svijetu i koji određuje odnose u prirodi i društvu. Karakter takvih zakona je nužan. Svrha ljudskog, subjektivnog uma, jeste da se prilagodi objektivnom. Razlog za to je to što on pruža ciljeve koji su poželjni po sebi, govori o tome kakva je budućnost čovječanstva, i kako doći do njih. Konceptija objektivnog uma je vladala dugo vremena kroz historiju; filozofski sistemi Platona i Aristotela, skolastika, sistemi klasičnog njemačkog idealizma itd. upravo su sadržavali viziju Uma kao principa stvarnosti. S druge strane, subjektivni um se tiče isključivo kalkulacije koristi i vjerovatnoće; tiče se zapravo ciljeva i sredstava – bez obzira da li su oni poželjni po sebi ili ne – ideja da je neki cilj vrijedan po sebi nema apsolutno nikakve težine subjektivnom umu (Horkheimer, 2004). Činjenica je da su obje koncepcije razuma paralelno postojale čitavom historijom, međutim jedna je uvijek imala primat spram druge. Kriza je prema Horkheimeru (2004) počela kada je postalo nemoguće zamisliti takvu jednu objektivnost – objektivnost koja je razumom dokaziva, samoevidentna i nužna. Da ova posljedica nema dodatnih implikacija i da je osnovni problem situiran samo u intelektualnu domenu ljudske aktivnosti – ne bi bilo problema, međutim, ako znamo da je pozivanje na bilo kakvu objektivnost uzaludno, kako ćemo zadržati moć svih moralnih koncepata – koji se posmatraju kao

logični, samoevidentni (ne ubij, ne ukradi, ne varaj itd.) – kao i svih ostalih koncepcija koji svoju moć crpe upravo iz njihove prinudne moći i izvanjskog utemeljenja? Primat subjektivnog razuma prijeti da poljulja temelje same ljudskosti kao takve. „Što više koncept razuma slabi, to lakše postaje podložniji ideološkoj manipulaciji i propagaciji čak i najočitijih laži“⁶ (Horkheimer, 2004, str. 17).

Razum, onako kako je prvobitno koncipiran, služio je ne samo da uspostavi vezu između ciljeva i sredstava, nego i da ih razumije, da ih odredi. Sada kada je koncepcija objektivnog principa ili načela funkcionisanja svijeta derogirana, ostaje pitanje kako odrediti koji su to ciljevi vrijedni traženja, kakav je to život vrijedan življenja. Odgovor je nesumnjivo da je to ono što donosi najviše koristi čovjeku, a najmanje boli i nelagode. To se sada može odrediti ne nivoom korespondencije subjektivnog razuma sa univerzalnim principom, Logosom itd., već utilitarnim kalkulusom pojedinca. Opadanjem vizije objektivnosti, čovjek postaje manje ovisan o apsolutnim standardima ponašanja – fokusira se sada na sopstvena. Ako su nekada čovjekove kalkulacije ciljeva i sredstava bile u korelaciji sa objektivnom istinom, sada, kada toga nema, čovjek reagira automatski, u skladu sa općim šablonima adaptacije (Horkheimer, 2004). Ekonomske i društvene sile su sada poprimile karakter nužnih, obavezujućih zakona kojima se pojedinac mora povinovati kako bi se očuvao. Kao krajnji ishod ovog procesa, kazat će Horkheimer (2004), imamo pražnjenje sopstva od bilo kakve supstancije osim želje da se sve transformiše u sredstva njegovog opstanka, ali i pražnjenje prirode i njeno degradiranje na nivo puke materije, čija je svrha jedino da bude dominirana. Onda kada čovjek u sebi ne vidi nikakvu višu svrhu i kvalitet, i onda kada čovjekovom percepcijom zavlada predodžba društveno-ekonomskih zakona kao nužnih za njegov opstanak, tada je spremno sve da se maksimalno podredi diktatima visoko-racionaliziranog društva i do kraja zaniječe sopstvenu ljudskost – sada ima smisla naziv *Pomračenje uma*. Upravo su ovo momenti koji stvaraju uslove za pojavu mekdonaldiziranog društva.

Ishod pomračenog uma u mekdonaldiziranom društvu i mogućnost optimizma

Vidjeli smo dosad kako su se kretala historijska dešavanja u svijetu i kako je dolazilo do velikih previranja u čovjekovom misli i društvu. Pokazali smo kakvu je ulogu imalo srednjovjekovlje i šta su dešavanja iz tog perioda

⁶ „The more the concept of reason becomes emasculated, the more easily it lends itself to ideological manipulation and to propagation of even the most blatant lies.“

omogućila da se razvije kasnije. Prosvjetiteljstvo, koje je slavilo trijumf uma, nije bilo ništa drugo nego povjerenje u mogućnost utopije. Takav polet čovjeka bio je zadojen željom da se ponovo ugniježdi. No, ovaj put nije bio spreman pristati na lične autoritete koji mu s visine govore ko je i šta treba da bude. Želio je sada on sam preuzeti sopstveno kormilo. Međutim, vidjeli smo kako su sva ta nastojanja kroz historiju ishodovala: od animizma, totemizma, politeizma do monoteizma, pa onda od apstraktnih univerzalnih principa (supstancije, monade, atomi) do univerzalnih fizikalnih zakona koje otkriva nauka i koje se razumijevaju umom; onda od vjere u ljudsku savršenost i neotuđiva prava, do totalne relativnosti ljudskog života oličenog u svjetskim ratovima, genocidima itd.; sve ovo su neke razvojne etape pokušaja čovjekovog samorazumijevanja na fonu raznih ideologija i sistema misli u kojima je čovjek stremio pronaći utočište i finalni, istinski, putokaz do nekog boljeg i smislenijeg života.

Pokazali smo kako je primat objektivnog uma, koji se oslanjao na univerzalne, nužne principe s kojima se subjektivni um trebao složiti, polako zamjenjivao subjektivni. On se bavio utilitarnim kalkulusom i efikasnošću. Takav prijelaz je svoj trag možda ponajviše ostavio na moralnom planu. Od morala vrline, božanske naredbe, prirodnog zakona, deontologije, utilitarizma, do kulturnog i moralnog relativizma, emotivizma i ekspresivizma, svi ovi oblici su ostavili traga na vokabular čovječanstva, ali, suštinski, i na njegov odnos spram samoga sebe. Međutim, koliko god moderni čovjek averziju pokazivao prema Onostranosti i ličnim autoritetima, ne možemo a da ne primjetimo funkcionisanje one temeljne težnje svakog čovjeka – koju je religija prva priznala i do kraja osvijestila – težnje za pripadanjem i svrhom koja nadilazi puki utilitarni kalkulus i čovjeka samog. Dokaz tome je uspjeh koji su totalitarni sistemi imali u prošlosti, ali i koncept nacije i patriotizma zbog kojeg su ljudi i živote davali. Racionalizacijom svijeta života sada stupa i birokratija kao raširena mreža propisa i pravila u kojoj se tačno zna pozicija i svrha svakog čovjeka. Ona obećava novčanu nagradu i priznanja – sve ono što nam treba za život. Ta veberovska paradigma racionalnosti svoju postojanost crpi iz arhaične težnje čovjeka da bude ukorijenjen u jaku mrežu pravila, propisa, sankcija, nagrada, priznanja, ciljeva itd. koji nisu tek produkt ljudskog domišljanja, već na neki način nametnuta mu izvana – upravo ono što je Dirken nazvao društvena činjenica.

McDonalds je kod Ritzera zapravo model modernog društva. A McDonalds nije ništa drugo do izuzetno razvijena birokratija. Opali značaj religije, ali i rapidno povećanje broja stanovnika dokazali su važnost i učinkovitost birokratije. Čak je i sam Ritzer (1999, str. 29) naveo brojne prednosti mekdonaldizacije, kao što su: veći broj roba i usluga koje stoje na raspolaganju stanovništvu, izvjesnost, brzina dolaženja do onoga što nam treba, mogućnost

nabavljanja povoljnih stvari itd. Međutim, koliko god da ima mjesta ovome, isto toliko, ako ne i više, ima mjesta i kritici. Implicitno uvjerenje da je kvalitet moguće prevesti u kvantitet učinilo je štetu kvalitetu kao takvom. Kao što smo vidjeli na primjeru obrazovanja, danas je dobar naučnik ne onaj koji svojim radom i djelom, na primjer, polaže temelj boljem razumijevanju izvjesnog aspekta stvarnosti, već onaj koji na svojoj strani ima broj: broj naučnih radova, broj knjiga, broj javnih nastupa, broj citiranja itd., bez obzira na sadržinu i doseg uvida. Isto tako, recimo, zdravstveni sistem pokazuje iste one naznake mekdonaldizacije o kojima smo dosad govorili. Ritzer (1999, str. 67) će zato savremenu medicinu nazvati „medicinom tekuće vrpce“. Već je prisutan zapanjujući broj primjera gdje se ljudska bića tretiraju kao komadi predmeta na traci koje treba ponovo sastaviti. Ritzer (1999) ovdje navodi primjer moskovskog instituta očne mikrohirurgije gdje pacijenti leže na traci koja se intervalno pokreće, a doktori imaju zadatak da u određenom vremenskom okviru obave svoj dio posla dok se traka nije ponovo pokrenula. Dakako da ovaj modus rada ne bi bio moguć da opšte pretpostavke društva nisu omogućavale tako nešto. Naime, zapadno društvo je poznato po veličanju slobodnog tržišta i važnosti lične inicijative. Međutim, doseg primjene ovih vrijednosti čini se da nema granicu. Ako moderni zapadni doktor, u prosječnoj profitnoj medicinskoj kompaniji, uvidi da pacijent možda i neće biti u stanju platiti za usluge liječenja ili dijagnostike, doktor ima puno pravo odbiti takvog pacijenta – čak i po cijenu njegovog života, budući da nije profitabilan.

Posljedice ove transformacije se već naziru, ali pitanje je koje će dimenzije poprimiti u budućnosti. Da li ćemo imati sve manje kvalitetnih ljudi, kvalitetne hrane, kvalitetnih interakcija i međuljudskog odnosa; da li ćemo svjedočiti mekdonaldizaciji samog života i smrti te ih tako potčiniti predmetom kalkulacija i trgovine – ostaje da se vidi. Mekdonaldizacija prijeti da cijelo čovječanstvo stavi u gvozdeni kavez u kojem će biti zanijekana osnovna ljudskost i u kojoj će priča o ljudskim vrijednostima i uzvišenim ciljevima biti podvrgnuta strogoj matematici i tehničkom ispitivanju, pa kad se pokaže da nije isplativa – zanemarit će se. Ovo je zapravo i sama suština naslova ovog rada: mekdonaldizirano društvo svojim totalizirajućim tendencijama stvara i drži ljudski um pomračenim, reproducirajući samo sebe i šireći svoju mrežu uticaja.

Ritzer je, za razliku od Webera, unekoliko optimističniji u pogledu krajnjeg ishoda racionalnost i mogućnosti njenog prevazilaženja. To odražava njegovo uvjerenje da je moguće smislenim radom i pritiskom na mekdonaldizirane strukture u pravcu smanjenja ili uklanjanja iracionalnih elemenata iz njihova djelovanja, olakšati njihovo, ali i naše, funkcionisanje, te tako rasteretiti barem jedan dio stvarnosti. Glavočić (2016) će tako u svom radu ispitati pretpostavke povratnog procesa racionalizacije i navest će primjere „de-

mekdonaldiziranih“ struktura – struktura koje su poznate po svojoj izrazitoj mekdonaldiziranosti. Na primjer, nasuprot visoko racionaliziranih turističkih aranžmana, Glavočić (2016) će prikazati *CouchSurfing*, koji se određuje kao projekat koji povezuje ljude koji traže i ljude koji nude besplatni smještaj, kao instancu koja odstupa od svih principa mekdonaldizacije: učinkovitosti, isplativosti, kontrole i predvidljivosti.

„Couchsurfing je [ovdje] prikazan kao ilustracija mogućnosti deracionalizacije jednog aspekta života. Iako broj turističkih paket-aranžmana vjerovatno višestruko prelazi broj ljudi koji putuju na ovaj način, stalan porast broja couchsurfera pokazuje da postoje načini na koje ljudi izbjegavaju racionalizaciju svakog područja života, preuzimajući na sebe rizik nepredvidljivosti i nedostatka kontrole“ (Glavočić, 2016, str. 82).

Iz ovog primjera je doista jasno da postoji potencijal prevladavanja racionalizirajućih tendencija mekdonaldiziranog društva, međutim ostaje pitanje, dakako psihološko, koliko su ljudi zaista spremni na otpor i promjenu. Nekada je ljudima lakše prihvatiti teret statusa quo, sve dotle dok su njihovi mehanizmi nošenja adekvatno upražnjavani – kakvi god oni bili, nego teret nesigurnosti usljed aktivnog nastojanja da se nešto promijeni. Ako postoji mogućnost da će pojedinčev aktivitet ugroziti okosnicu njegovog identiteta i pozicije u društvu, onda je razumljivo zašto pasivnost preuzima primat u njegovom životu. A upravo ta pasivnost je nerijetko glavno jelo mekdonaldizirajućih tendencija modernog društva – ona mu daje snagu.

I sam Ritzer, unatoč načelnom optimizmu, inklinira više pesimističkoj poziciji. Kako i sam kaže:

„Postoje načini suprotstavljanja mekdonaldizaciji. Ja, međutim, ne gajim mnogo nade u uspješnost takvih poduhvata pri zaustavljanju procesa, pa makar u njima sudjelovao veliki broj ljudi“ (Ritzer, 1999, str. 271).

On će tako predložiti aktivno suprotstavljanje najgorim tendencijama mekdonaldiziranog društva, kao i rad na izgradnji i njegovanju niša u kojima čovjek može pobjeći od hobotnice mekdonaldizacije. Premda je mekdonaldizacijski proces nazaustavljiv – moramo uzeti ono najbolje od njega bez da postanemo njegovi robovi (Ritzer, 1999).

Zaključak

Iz elaboracije dihotomije subjektivni/objektivni um i fenomena mekdonaldizacije društva može se uočiti njihova logička povezanost. Instrumentalni um porobljava čovjeka i tjera ga da se podredi ciljevima koji nisu njegovi istinski, već ishod dugog historijskog hoda od percepcije objektivnih principa, ka individualizmu oličenog u kalkulisanoj lične dobrobiti. Takva orijentacija uma ka efikasnosti, kalkulaciji koristi i

tehničkom uspjehu postavlja temelje za mekdonaldizirano društvo. Njegova izdržljivost se duguje sve većom mrežom propisa, procedura i formalnosti koje obezbijavaju „nesmetan“ tok stvari.

Međutim, to je iluzija: koliko god vjerovali toj pretpostavci i koliko god nam očigledna bila, moramo znati da što je više pravila i propisa koja regulišu procese, to je više prostora za kontradikcije i komplikovanja. To je upravo ono što Ritzer (1999) zove *iracionalnost racionalnosti*. Dominacija instrumentalnog (subjektivnog) uma podriiva moralno razmišljanje i mogućnost empatije. U takvim uslovima, doslovce, sve je dozvoljeno – sve dotle dok to odgovara onima koji imaju moć nametnuti svoj svjetonazor drugima i prikazati ga logičnim. To otvara prostor za manipulaciju, ratove i genocide. I ne samo da je to posrijedi, nego se i relativizira prevodeći ljudske žrtve u brojke koje, kao takve, nemaju nikakvu vrijednost. Zato će Ritzer (1999, str. 226) i reći da je „[d]ehumanizacija [je], dakako, ključna i najvažnija iracionalnost racionalnosti“.

Zarobiti čovjeka u gvozdeni kavez mekdonaldiziranog društva ne ostavlja mjesta ljudskoj kreativnosti i čovječnosti kao takvoj, nego ga upreže za ciljeve stalne reprodukcije postojećeg stanja. Ako je čovjek tek šaraf u jednoj velikoj mašini, kako onda očekivati istinsko buđenje i emancipaciju? Kako očekivati buđenje i emancipaciju kada mu mekdonaldizirano društvo nudi lažne alternative zadovoljenja vlastitih potreba, ugnjiježđenih u konzumerizam i kulturnu industriju, stvarajući iluziju da je čovjek biće slobode koji može sopstveni život urediti kako želi? Premda je dugoročna opstojnost mekdonaldiziranog društva sve izvjesnija, ipak se ne smijemo slijepo prepustiti njezinim tendencijama. Neophodan je aktivan rad, prije svega, na osviješćivanju onih pretpostavki koje tvore podlogu mekdonaldiziranog društva, a onda i konkretna aktivnost prema razvijanju takvih modusa egzistencije koji neće biti na tragu konformizma i prešutnog prihvatanja postojeće stvarnosti, već na tragu mudrog otpora i, onoga što Ritzer (1999) predlaže, uzimanja onog najboljeg iz takvog društva bez da postanemo njegovi robovi.

Literatura

1. Alexander, C., J. (2013). *The Dark Side of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
2. Bošnjak, B. (1983). *Od Aristotela do renesanse*. Zagreb: Nakladni zavod matice Hrvatske.
3. Freund, J. (1968). *The Sociology of Max Weber*. New York: Vintage Books.
4. Gidens, A. (1998). *Posljedice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
5. Glavočić, T. (2016). 'Mogućnost povratnog procesa racionalizacije', *Diskrepancija*, 14(20/21), str. 74-89. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/175041> (Datum pristupa: 11.02.2025.)
6. Guenon, R., (2005). *Kriza modernog svijeta*. Zagreb: Fabula nova.
7. Horkheimer, M. (2004). *Eclipse of Reason*. New York: Oxford University Press.
8. Horkheimer, M., Adorno, T. (1989). *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*. 2. izd. Sarajevo: Veselin Masleša.
9. Jaspers, K. (1965). „The Axial Period“ U: *The Origin and Goal of History*. Massachusetts: Yale University Press.
10. Kalin, B., (1973). *Povijest filozofije*. Zagreb: Školska knjiga.
11. Lachman, G. (2017). *Lost Knowledge of the Imagination*. Edinburgh: Floris Books.
12. Pluckrose, H., Lindsay, J. (2020). *Cynical Theories: how activist scholarship made everything about race, gender, and identity-and why this harms everybody*. Durham: Pitchstone Publishing.
13. Ricer, Dž. (2009). *Savremena sociološka teorije i njeni klasični koreni*. Beograd: Glasnik.
14. Ritzer, G. (1999). *Mekdonaldizacija društva*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
15. Schmitt, A. (2012). *Modernity and Plato: Two Paradigms of Rationality*. New York: Camden House.
16. Touraine, A. (2007). *Kritika modernosti*. Zagreb: Politička kultura.
17. Ulrih, B. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
18. Weber, M. (1964). „Prevodi iz Weberovog dela“. U: Đurić, M.: *Sociologija Maxa Webera*. Zagreb: Matica hrvatska.
19. Weber, M. (1989). *Protestantska etika i duh kapitalizma*. 2. izd. Sarajevo: Veselin Masleša.
20. Windelband, W. (1978). *Povijest filozofije*. 2. izd. Zagreb: Naprijed.

Mr. sc. Adela Nurković-Kulenović

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Centar za istraživanje i razvoj / Center for Research and Development

adela.nurkovic-kulenovic@unsa.ba

UDK / UDC 75

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 26. 01. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 13. 04. 2025.

CIKLIČNOST SLIKARSKIH POJAVA – OBNOVA SLIKARSTVA

CYCLICITY OF PAINTING PHENOMENA – RENEWAL OF PAINTING

Svaki umjetnik pripada vremenu u kojem živi, te je stoga njegovo umjetničko stvaralaštvo neizbježno povezano s njegovim iskustvom, kulturom, stremljenjima i interesima društva u kojem se nalazi. Ono što ga karakterizira u izražaju povezano je sa specifičnim trenucima u povijesti tog vremena.

An artist is shaped by the time in which he lives, and therefore his artistic creation is inevitably interlinked with his experience, culture, aspirations and interests of the society he finds himself in. What characterizes him in expression is connected to specific moments in the history of that time.

Sažetak

Cikličnost¹ slikarskih pojava predstavlja vidljiv fenomen koji se ogleda u periodičnim promjenama trendova, tehnika i estetike. Kao i kod drugih pojava koje čine život, fenomen povratka na početak, odnosno ponavljanje, uvijek je bio interesantan za proučavanje. Ovaj fenomen prisutan je i kroz historiju umjetnosti. Na primjer, možemo primijetiti cikličnost u povratku klasičnih tema i stilova tokom različitih perioda umjetničke historije. Nakon razdoblja inovacija i eksperimentacije, umjetnici se često vraćaju tradicionalnim tehnikama i motivima, oslanjajući se na estetiku prethodnih epoha. Ovo ponovno otkrivanje starih tehnika može biti rezultat nostalgije, ali i potrebe za izražavanjem univerzalnih tema koje su uvijek prisutne u ljudskoj svijesti. Također, cikličnost se može primijetiti u smjenjivanju umjetničkih pokreta, gdje novi pokreti često nastaju kao reakcija na prethodne. Na primjer, impresionizam je nastao kao reakcija na odbacivanje klasičnih konvencija akademskog slikarstva, dok su postimpresionizam, kubizam i nadrealizam nastali kao

1 Latinska riječ "cyclos" (izgovara se /'ky:klus/) znači "ciklus" ili "krug". U širem smislu, odnosi se na ponavljanje obrazac, povratka ili seriju događaja koji se ponavljaju u određenim vremenskim razmacima.

(https://goong.com/hr/latin/cyclos_latinsko_hrvatsko_zna%C4%8Denje/)

reakcija na impresionistički stil. Pored toga, tehnološki napredak igra važnu ulogu u cikličnosti slikarskih pojava. U današnjem digitalnom dobu, tehnologija omogućava umjetnicima nove načine izražavanja i stvaranja, ali također inspiriše povratak tradicionalnim tehnikama kao kontrapunkt modernom digitalnom slikarstvu. Ukratko, cikličnost slikarskih pojava je složen proces koji demonstrira kontinuiranu evoluciju umjetnosti kroz različite epohe, uvijek ostavljajući prostor za reinterpetaciju i inovaciju. Ova dinamičnost doprinosi bogatstvu raznolikosti umjetničkog djela, čineći slikarstvo beskrajno fascinantnim područjem istraživanja i stvaranja.

Ključne riječi: cikličnost, obnova, umjetnost, slikarstvo, novo slikarstvo, umjetnici, savremena umjetnost, historijske epohe, umjetnička evolucija.

Summary

The cyclicity² of painting phenomena is a visible phenomenon that manifests in the periodic changes of trends, techniques, and aesthetics. As with other phenomena that shape life, the phenomenon of returning to the beginning, or repetition, has always been of interest for study. This phenomenon is also present throughout the history of art. For example, we can observe cyclicity in the return of classical themes and styles across different periods of art history. After periods of innovation and experimentation, artists often revert to traditional techniques and motifs, drawing on the aesthetics of previous epochs. This rediscovery of old techniques can be a result of nostalgia, as well as a need to express universal themes that are always present in human consciousness. Moreover, cyclicity can be observed in the succession of artistic movements, where new movements often arise as reactions to previous ones. For example, Impressionism emerged as a reaction to the rejection of the classical conventions of academic painting, while Post-Impressionism, Cubism, and Surrealism emerged as reactions to the Impressionist style. Additionally, technological progress plays an important role in the cyclicity of painting phenomena. In today's digital age, technology enables artists to express and create in new ways, but it also inspires a return to traditional techniques as a counterpoint to modern digital painting. In short, the cyclicity of painting phenomena is a complex process that demonstrates the continuous evolution of art across different epochs, always leaving space for reinterpetation and innovation. This dynamism contributes to the richness and diversity of artistic work, making painting an endlessly fascinating area for research and creation.

Keywords: cyclicity, renewal, art, painting, new painting, artists, contemporary art, historical epochs, artistic evolution

2 The Latin word "cyculus" (pronounced /'ky:klus/) means "cycle" or "circle." In a broader sense, it refers to a recurring pattern, a return, or a series of events that repeat at specific intervals.

Uvod

Živimo u vremenu naglih promjena izazvanih trkom za novcem, statusom u društvu, vladanjem, odvajanjem čovjeka od prirode, ali i u vremenu brutalnih ratova, teških bolesti, s jedne strane gladi, a s druge enormnog bogatstva. Sve veći razvoj tehnologije i masovnih medija itekako utiče na čovjeka, a samim tim i na umjetnost, tj. na nestajanje starih i nastajanje novih stilova. Jasno je, dakle, da u razvoju likovne umjetnosti, u ovom slučaju slikarstva, „nestajanje i nastajanje“ stilova nije slučajno. To je, zapravo, činjenica da se s pojavom novih tehnologija promijenio doživljaj pojma likovnog prostora, ne samo u subjektivnoj, već i u objektivnoj ravni (fotoaparat, kamera, film...). Tehničko-tehnološko i svako drugo okruženje u kojem umjetnik stvara u ovom vremenu je primaran faktor koji utiče na percepciju objektivne stvarnosti svakog pojedinca, pa i slikara.

Cilj ovog rada je analiza i istraživanje savremene likovne umjetnosti, s fokusom na historijska razdoblja i razumijevanje razloga obnove slikarstva. Posebno se istražuje način na koji savremeni umjetnici komuniciraju s velikim historijskim umjetnicima, te se postavlja pitanje da li su njihovi pristupi pokušaj razumijevanja ili jednostavno kopiranja već viđenog. Pritom se istražuje jesu li njihovi načini tumačenja historijskih tema prilagođeni modernom vremenu ili se oslanjaju na klasične slikarske tehnike. Analizira se uzrok nastanka i nestanka različitih umjetničkih stilova, te se raspravlja o tome da li su ovi procesi logična posljedica povijesnih događaja ili predstavljaju nešto sasvim novo. Ovaj rad istražuje koncept cikličnosti slikarskih pojava kroz historijske epohe i savremenu umjetnost, naglašavajući međusobnu zavisnost i povezanost koja se prepoznaje kroz ovaj kontinuirani proces stvaranja i interpretacije. Takođe se nastoji istražiti i analizirati djela slikara koji su odigrali ključnu ulogu u stvaranju nove umjetnosti koja se ističe svojim oslobađajućim karakterom.

Pogled unazad

Kada se okrenemo unazad i pogledamo u prošlost koja je stvorila velike umjetnike i djela, ne vidimo u njima odraz svog vremena, nego duh i maštu koja nas i dalje dodiruje svojom vještom slikarskom tehnikom, duhom tog davno prohujalog vremena, tj. atmosferom koja je vladala oko njih. I tako dolazimo do fascinantnog uvida da je umjetnost prošlih vremena još uvijek prisutna, šaljući nam snažne poruke i pomičući neke od elemenata prošlosti prema budućnosti. Nova era, oblikovana ubrzanjem tehnološkog napretka, otvara vrata novom stilu izražavanja. Umjetnici se upuštaju u istraživanje novih tehnologija kroz fotografiju, film, pa čak i performanse i body-art, ali to

nije kraj. Pažnja se ponovo vraća klasičnim medijima u slikarstvu, s težnjom da se ponovo otkrije slikarska radost. Povratak emocijama, citiranju i poštovanju velikih historijskih ličnosti pokreće obnovu slikarstva. Svjedoci smo preokreta od neslikarskih tendencija ka eklektičnoj staromodnoj slici koja slavi umjetnost prikazivanja, citiranja i uživanja u samom činu slikanja i posmatranja.

U uvodnom dijelu ovog rada osvrnut ćemo se na publikaciju *Art Now*, čije je izdanje uređivala Uta Grosenick³. Grosenick ističe da je jedan od ključnih kriterija za odabir djela i umjetnika u tom izdanju bila njihova tržišna vrijednost. Ovaj pogled nas uvodi u priču koja sugerira se da je novac jedini faktor koji određuje hijerarhiju među umjetnicima i jedini koji može suditi o kvalitetu djela. Ova perspektiva nas podsjeća da je umjetnost oduvijek bila povezana s bogatstvom i moći, bilo u starom Rimskom carstvu, Otomanskom sultanatu ili današnjoj Americi. Umjetničko djelo se tretira kao roba, ali ne bilo kakva, već najskuplja roba na tržištu. Ovaj koncept postavlja važna pitanja o prirodi umjetnosti i njenom odnosu s društvenim, ekonomskim i političkim strukturama moći kroz historiju i moderno doba.

Nikada u historiji umjetnost nije dostigla toliku finansijsku vrijednost. Zapravo, mehanizmi na kojima se temelji savremena umjetnost omogućavaju današnjim živim umjetnicima da prodaju svoje radove po istim cijenama kao Rembrandt ili Picasso. Time se naglašava važnost savremene umjetnosti kao relevantne i aktuelne. Prije nekoliko godina, u Sarajevu, pokušavala sam pronaći galeriju koja bi me podržala i ohrabrila na mom umjetničkom putu i omogućila prodaju mojih slika. Naišla sam samo na jednu galeriju čiji je vlasnik izjavio da radi samo s umjetnicima koji su već preminuli. Ovaj primjer ilustrira koliko su se stvari promijenile na savremenoj umjetničkoj sceni, gdje su privilegije i priznanja često rezervisani za etablirane ili preminule umjetnike. Kada govorimo o umjetnosti, znamo da je uvijek riječ o nečemu fluktuirajuće vrijednosti, ali novac uvijek na kraju oblikuje umjetnost. Ovim malim osvrtom na umjetnost kao robu želim skrenuti pažnju na robni karakter umjetnosti. Karl Marx⁴ je pisao da analizom robe shvatamo da je ona veoma

3 Uta Grosenick (rođen 27. April 1960. u Mülheim an der Ruhr) je njemački izdavač. Za Taschen Grosenick je između 1999. i 2006. godine izdala 20 knjiga „Art at the Turn of the Millennium“ (1999), „Women Artists“ (2001), „ART NOW“ (2002), „Büttner“ (2003), „ART NOW Vol II“ (2005) sowie eine Reihe von 15 Überblicksbänden zu Kunstrichtungen der Klassischen Moderne und der zeitgenössischen Kunst (izvor: Wikipedia);

4 Karl Heinrich Marx (Trier, 5. svibnja 1818. – London, 14. ožujka 1883.), njemački sociolog, filozof, politolog, ekonomist, povjesničar, novinar i revolucionar, ideolog komunističkog i socijalističkog pokreta, lider Međunarodnog saveza radnika ili Prve Internacionalne. Wikipedia, Karl Marx, https://en.wikipedia.org/wiki/Karl_Marx.

neobična stvar, puna metafizičke suptilnosti i teoloških detalja (Marx, 1974:76). Ako se vratimo unazad, u sredinu prošlog stoljeća, vidjet ćemo da je moderna umjetnost⁵ imala paradoks u pogledu robe. Značaj pridavanja robe u modernizmu je porastao proporcionalno njegovoj vidljivosti, a rašireni prelaz sa slikanja na izražavanje zapravo je sakrio robni karakter kao primarnu temu moderne umjetnosti. Kod postmoderne smo svi naučili da volimo robu i da je u umjetnosti prihvatimo kao temu i kao uslov. Pošto su na stranu stavljeni strogi navodni elitizam i asketizam moderne, postmoderni posmatrač može da uživa, bez imalo osjećaja krivice, u lijepom i novcu. Možemo zahvaliti postmoderni na takvom stanju u umjetnosti, a naročito na tome što se slikarstvo danas vratilo u modu. Sa ovakvim uvodom u robni karakter umjetnosti danas i njenoj implikaciji na umjetnost kod nas, ne preostaje mi ništa drugo nego da ovo uvodno izlaganje završim riječima Jima Dinea⁶, koji u svom performansu *Nasmijani radnik* iz 1960. godine ispisuje: „Volim to što radim, upomoć“.

Obnova slikarstva na početku novog milenijuma

U samo nekoliko godina od početka novog milenijuma svjedoci smo značajnih promjena u savremenoj umjetnosti, s novim konstelacijama na umjetničkoj sceni. Ipak, ove promjene nisu potpuno nove u odnosu na prethodna razdoblja, već se oslanjaju na kontinuitet umjetničke prakse kroz historiju. Umjetnici su ponovo otkrili ljepotu slikarstva i slika, posebno figurativnih, te naglasili dekorativni aspekt slikarstva – kako geometrijski, tako i floralni. Također, umjetnici nastavljaju baviti se političkim temama koje predstavljaju bitne elemente savremene umjetnosti.

Sa stanovišta čisto imanentne analize, važno je postaviti pitanje na kojima temeljima počiva ova savremena umjetnička praksa. Očigledno je da se ona oslanja na naslijeđe postmodernizma i njegove, prema riječima umjetnika, oslobađajuće rezultate. U nastavku ćemo dati kratak pregled postmodernizma u umjetnosti kako bismo bolje razumjeli trenutno stanje umjetnosti danas.

⁵ Moderna umjetnost je izraz pod kojim se podrazumijevaju umjetnička djela nastala u periodu od oko 1860-ih do 1970-ih, odnosno stil i filozofiju umjetnosti tog doba. Pod tim izrazom se obično označava umjetnost u kojoj je tradicija odbačena na uštrb duha eksperimentiranja (izvor: Arnason, H. Harvard. 1998. Istorija moderne umjetnosti)

⁶ Jim Dine, američki umjetnik poznat po radu u različitim medijima, uključujući slikarstvo, grafiku, skulpturu i performans. Njegov rad iz 1960-ih, posebno performansi poput *Nasmijani radnik*, odigrao je ključnu ulogu u razvoju konceptualne umjetnosti i art akcije. Jim Dine: A Retrospective, Museum of Contemporary Art, Los Angeles, 2004.

Postmoderna

Postmoderna⁷ je termin koji je američki arhitekt i teoretičar arhitekture Charles Jencks⁸ dodijelio kao kritički odgovor na modernizam u arhitekturi. Pojam postmoderne preuzeo je iz književnosti dvadesetih godina prošlog stoljeća. U svojoj knjizi *Postmoderna arhitektura*⁹ iz 1976. godine, Jencks je iznio značajne zaključke u duhu romantizma o stvaranju nove arhitekture, odnosno o „smrti moderne“. On tvrdi da je smrt modernizma nastupila 15. jula 1972. godine, kada je uništen stambeni kompleks Pruitt-Igoe u St. Louisu, koji je projektovao japanski arhitekt Minoru Yamasaki¹⁰. Yamasaki je, između ostalog, autor i Svjetskog trgovačkog centra (WTC) u New Yorku, čije je rušenje 2001. godine kasnije interpretirano kao simbol američke ekonomske superiornosti. Postmoderna arhitektura kritikuje funkcionalnost, elitizam i stilsku jednostavnost modernističke arhitekture, sličene u djelima velikih arhitekata poput Franka Lloyda Wrighta¹¹, Waltera Gropiusa¹² i Le Corbusiera¹³. Ona se zasniva na eklektičnom spajanju različitih stilskih, nacionalnih i civilizacijskih arhitektonskih kodova, citiranju, kolažiranju i montaži različitih stilskih obrazaca (poput pravih uglova, ruševina i ornamenata), te na estetizaciji arhitektonskog prostora, čime nadilazi njegovu isključivo funkcionalnu svrhu. Jencksove ideje imale su snažan odjek širom svijeta, a 1980. godine u bivšoj Jugoslaviji vodile su se intenzivne rasprave o njegovim stavovima. O tome svjedoči i činjenica da je časopis *Arhitektura* iz 1980¹⁴. godine bio u potpunosti posvećen postmodernoj arhitekturi. Termin postmoderna u likovnoj umjetnosti počeo se koristiti krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina 20. stoljeća. pojavom slikarskih trendova poput transavangarde i neoekspresionizma.

7 Homi K. Bhabha, „Postmodernizam, postkolonijalizam“, u: *Kritički termini istorije umetnosti*, Svetovi, Novi Sad, 2004.

8 Charles Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture*, 3. izdanje, New York: Rizzoli, 1977.

9 Charles Jencks, *Post-Modern Architecture*, New York: Rizzoli, 1977.

10 Minoru Yamasaki, „Pruitt-Igoe: A Failed Dream“, *Journal of Architectural History*, br. 3 (1973), str. 112-118.

11 Frank Lloyd Wright, *The Future of Architecture*, New York: Horizon Press, 1953.

12 Walter Gropius, *The New Architecture and the Bauhaus*, Cambridge: MIT Press, 1965.

13 Le Corbusier, *Towards a New Architecture*, London: Architectural Press, 1927.

14 *Arhitektura*, br. 1-2 (1980), *Savez arhitekata Jugoslavije*, Beograd. „Časopis Arhitektura iz 1980. godine bio je važan izvor u kontekstu arhitektonskih i urbanističkih diskursa u bivšoj Jugoslaviji. Godine 1980. časopis je bio jedan od ključnih medija koji je pratio razvoj arhitekture u bivšim socijalističkim zemljama, s naglaskom na modernizam, ali je također pratio promjene koje su se dešavale u arhitektonskoj teoriji i praksi, uključujući i utjecaj postmoderne arhitekture.“

Transavangardu¹⁵ je inicirao i teoretski pripremio Achille Bonito Oliva¹⁶, koji je na umjetničkoj sceni ostvario povratak eklektičkog staromodnog slikarstva kao umjetnosti citiranja, prikazivanja i uživanja u slikanju i gledanju. Polazna premisa transavangarde bila je da je sve aktualno i retro. To je nomadska umjetnost, bez etičkih i estetskih obaveza, koja djeluje kako u apstrakciji, tako i u figuraciji. U psihoanalitičkom smislu, transavangarda je umjetnost uživanja u simboličkom tijelu slikarstva (boji, formi, erotskoj figuri, samom činu slikanja i gledanja). Italijanska transavangarda je maniristički citat cjelokupne zapadne tradicije slikarstva, a na slikama se pojavljuju pejzaži, mitska bića i figure, slikane u različitim ikonografijama. Francesco Clemente i Mimmo Paladino su istaknuti slikari ove tendencije. Na domaćem terenu, možemo spomenuti jednog od najvažnijih predstavnika bosanske transavangarde, Mersada Berbera, iako se za njegov rad obično ne veže ova odrednica. Paralelno s pojavom italijanske transavangarde, u Njemačkoj se razvija neoekspresionizam, koji citira njemački ekspresionizam početka 20. vijeka. Ovaj pravac brutalno prikazuje šokantne političke i seksualne teme, a povezuje figuraciju i apstraktne kompozicijske elemente. Ovo slikarstvo, poput same postmoderne, nema jedinstveni stil izraza. Postmoderna nije jedinstven stil u umjetnosti, već predstavlja mapu istovremenih, međusobno isključivih pojava. Ona označava povratak slikarstvu, izrazu i likovnoj naraciji, zbog čega je ovdje i najviše spominjemo. Pored toga, postmoderna umjetnost ima i medijski karakter koji se temelji na fotografiji, filmu i video umjetnosti, nastalim susretom pop arta i konceptualne umjetnosti. Možemo razlikovati nekoliko modela postmodernih društava, od kojih je osnovna karakteristika sinhrono postojanje različitih političkih i religijskih sistema. Američki postmodernizam predstavlja postindustrijski i neistorijski koncept društva. U američkim metropolama, postmodernizam obuhvata antielitistički, naivan populizam, koji je brzo prihvaćen i od kritičara i publike. Čini se da su svi željeli napustiti staru elitističku umjetnost i vrijeme koje je ona oblikovala. Dugo očekivana "smrt" historije, umjetnosti, umjetnika i muzeja donijela je olakšanje i otvorila vrata novoj umjetnosti, koja nije bila opterećena vremenom i teoretskim modelima. Postmoderna nije nužno težila stvaranju novih rezultata, već se često oslanjala na citate ili transponovanja drugih popularnih djela. Najveća vrijednost postmoderne umjetnosti leži u njenoj sposobnosti prevođenja, u mogućnosti pomjeranja umjetnosti iz jednog medija

15 Bonito Oliva, Achille. *Transavanguardia*. Milano: Feltrinelli,

16 Achille Bonito Oliva je talijanski umjetnički kritičar, kurator i teoretičar umjetnosti, koji je postao poznat kao ključna figura u razvoju i promociji transavangarde, umjetničkog pravca koji se pojavio krajem 1970-ih i početkom 1980-ih. Bonito Oliva je bio jedan od prvih kritičara koji je prepoznao i definirao transavangardu, te je igrao ključnu ulogu u njezinoj promociji, kako u Italiji, tako i globalno. Vidjeti: Bonito Oliva, Achille.

Transavanguardia: L'arte in Italia negli anni Ottanta. Milano: Feltrinelli, 1980.

u drugi, iz jednog materijala i žanra u drugi, te iz jedne epohe u drugu, s ciljem ispitivanja granica razlikovanja i redefiniranja. Kao primjer, možemo navesti sliku Petera Blakea *Sastanak, ili ugodan dan, gospodine Hockney*, koju je Charles Jencks¹⁷ iskoristio kao naslovnicu svoje knjige *Šta je postmodernizam?*.

Ova slika iz 1983. godine predstavlja prevođenje Courbetove slike *Susret* iz 1854. godine. U prelazu pejzaža iz Provanse na pejzaž Santa Monice, iz realizma u post-pop-postmodernizam, vidi se replika evropskog slikarstva u novom ambijentu pejzaža mladosti, požude i opuštenosti južne Kalifornije.

Sl.1¹⁸ Gustave Courbet, "Susret ili Dobro jutro gospodine Courbet"

Sl.2.¹⁹ Peter Blake "Sastanak ili Ugodan dan, gos. Hockney"

17 Jencks, Charles. *Postmodern Architecture*. New York: Rizzoli, 1987.

18 *The Meeting* ili "Bonjour, Monsieur Courbet", 1854, ulje na platnu, 129 cm × 149 cm, Musée Fabre, Montpellier (francuski: *La rencontre, ou "Bonjour Monsieur Courbet"*) je slika koju je naslikao Gustave Courbet 1854. godine. Predstavlja susret umjetnika s njegovim mecenom Alfredom Bruyasom, slugom Calasom i psom Bretonom na putu za Montpellier. Ovo djelo jedno je od najpoznatijih Courbetovih djela i predstavlja jedan od ključnih doprinosa umjetnika pokretu realizma iz 19. stoljeća. Kompozicija se temelji na mitu o Lutajućem Židovu. Fotografija preuzeta sa: **Wikipedia**.

19 Britanski Pop art umjetnik Peter Blake (1932), Godina slikanja: 1983.; Ulje na platnu; Slika se nalazi u Tate Gallery, London. Ova slika prikazuje susret tri britanska slikara: Howarda Hodgkina (lijevo), Petera Blakea (u sredini) i Davida Hockneyja (desno). Naslikana je nakon što su Blake i Hodgkin boravili kod Hockneyja u Los Angelesu 1979. godine. Scena predstavlja ironičnu reinterpretaciju slike Gustava Courbeta *The Meeting* ili

Ovaj model prevođenja i danas ostaje važan u novom slikarstvu. Nakon 2000. godine, nekoliko umjetnika posvetilo se citiranju: Glenn Brown često citira Rembrandta i druge slikare koje smatra nedovoljno priznatim u historiji umjetnosti, dok John Currin, svojim citiranjem renesansnog modela slikarstva, donosi potpuno novu dimenziju savremenim prizorima. Osim ovog modela prevođenja, u današnjoj umjetnosti sve više dolazi do izražaja tendencija predstavljanja umjetnosti kao političkog fenomena i relativizma u umjetnosti. Ovom interpretacijom, francuski filozof Michel Foucault²⁰ dao je zamah svojim esejom o biopolitici, mijenjajući način razmišljanja o aspektima umjetnosti – od smrti u umjetnosti prema životu u umjetnosti, koji je uvjetovan politikom i relativnošću.

Novo slikarstvo: Povratak uživanju u slici

Novo slikarstvo predstavlja savremeni umjetnički pravac koji se ističe povratkom likovnoj umjetnosti nakon razdoblja u kojem su dominirale druge forme izražavanja, poput performansa, instalacija i konceptualne umjetnosti. Ovaj pravac donosi revitalizaciju slikarstva, ističući važnost same slike i čina slikanja. Obnavljanje klasičnog umjetničkog djela, tačnije slike, nakon različitih promjena (od tematike, materijala, motiva do novih tehnologija) koje su se dešavale kroz historiju umjetnosti, dovodi nas do fenomena gdje se umjetnici svjesno vraćaju uživanju u slici i samom činu slikanja. Taj čin opravdava naziv "Novo slikarstvo". Kada govorimo o ovim novim pojavama, prije svega mislimo na postojanje drugačijih unutrašnjih umjetničkih razloga u odnosu na prethodne, koji su doveli do plastične invencije, a kojima je prethodilo veliko iskustvo u umjetnosti, kao i svijest o današnjim vrijednostima. Karakteristika ovog slikarstva je i to da umjetnici, ne uzimajući u obzir bilo kakvo stilsko ili formalno ograničenje, prikazuju nešto iz svog ličnog života i shvatanja, koristeći se prisvajanjem ideja, koje mijenjaju, unoseći u svoj rad aktuelne i nametljive prizore kao obilježje svog vremena, kako bi postigli bolju komunikaciju s posmatračem. Po tome se ovo slikarstvo

"Bonjour Monsieur Courbet", koja prikazuje umjetnika kako pozdravlja dvoje prijatelja. Blake premješta ovaj seoski susret u urbani ambijent Venice Beacha u Kaliforniji. Hockney je prikazan u opuštenom izdanju, u kontrastu s formalno odjevenim posjetiteljima iz Britanije, smješten među plakatima, palmama i rolerašicama. Fotografije preuzete sa: The Beautiful Blog.

20 Michel Foucault (15. oktobar 1926. - 25. juni 1984.) bio je francuski filozof, sociolog, historičar ideja, društveni teoretičar, filolog i književni kritičar. Njegova teorija istražuje odnose između moći i znanja, posebno kako moć oblikuje društvene institucije i znanje. Foucault je poznat po svojim radovima o disciplini, nadzoru i normativnim strukturama unutar društva, a njegov uticaj na poststrukturalizam bio je značajan. Vidjeti: Foucault, Michel. Arheologija znanja. Pariz: Gallimard, 1969.

može razumjeti i kao prikazivanje sadašnjosti, čiji je sadržaj čvrsto integrisan i utopljen u pikturalno stanje naslikane površine. Ovakvo slikarstvo oslikava savremene priče umjetnika i njegovog okruženja. Neka djela mogu podsjećati na protest, neka na ironiju života, dok neka snažno, kroz ironičan naziv ili detalj, diraju aktuelnu politiku. Na ovaj način, umjetnost, u ovom slučaju kroz sliku, želi pokazati svoju prisutnost, svoje djelovanje u svim sferama života koje se čovjeku nameću. Tako možemo reći da su ova nova djela okrenuta istini – bez obzira na to što neko djelo može djelovati irrealno, ono ipak može biti istinito, tj. realno. Umjetnik, koristeći ranija djela i nove tehnologije svog vremena, stvara potpuno novu sliku i novi doživljaj kod posmatrača. Naziv pokreta "*New Image Painting*"²¹ (ili "*New Image Art*", ili "*New Image Americans*") nastao je 1978. godine na istoimenoj izložbi u Whitney Museum u New Yorku. Označava rad grupe deset slikara koji su radili figurativnim stilom bliskim neoekspresionizmu. Pokret predstavlja povratak slikarstvu nakon razdoblja u kojem je većina savremene umjetničke scene bila orijentisana na performans, instalaciju i konceptualnu umjetnost. Koriste se realistički elementi, elementi pop-arta, crno-bijele fotografije, stripa, filma itd. Ideja je u bliskoj vezi sa *figuration libre* u Francuskoj, *transavangardom* u Italiji i neoekspresionizmom u Njemačkoj.

Kao što smo vidjeli u prethodnom dijelu, obnova slikarstva nakon 2000. godine direktno se oslanja na slikarstvo postmoderne, ali čini se da je, za razliku od tog perioda, ovo novo slikarstvo još bogatije u svojim reprezentacijama. Stoga s pravom možemo govoriti o novom slikarstvu današnjice, kojem je karakteristično istovremeno postojanje različitih modela izražavanja. U nastavku ćemo razmotriti djela nekoliko autora čiji se radovi grupišu u nekoliko kategorija: figuracija s osvrtom na citate (Glenn Brown i John Currin), apstraktni urbani pejzaži (Franz Ackermann i Sarah Morris), nova dekoracija (Beatriz Milhazes), i neokolonijalno slikarstvo koje evocira tradicionalno slikarstvo i fantaziju Afrike (Chris Ofili).

21 "*New Image Painting*" ili "*New Image Art*" je naziv za umjetnički pokret koji se pojavio 1978. godine, a koji je okupio grupu američkih slikara koji su se bavili figurativnim slikarstvom. Ovaj pokret je bio poznat po korištenju realističkih elemenata, pop-arta, crno-bijele fotografije, stripa i filma. "*New Image Painting*", Whitney Museum of American Art, 1978.

Glenn Brown

Glenn Brown²², rođen 1966. godine u Hexhamu, Northumberland, istaknuti je savremeni umjetnik koji je značajno doprinio razvoju savremene umjetnosti. Na svojim platnima često citira stare majstore poput El Grecoa, Rembrandta, Van Gogha i Salvadora Dalíja, dajući njihovim djelima novi život i interpretaciju. Inspiraciju za svoja djela crpi iz fotografija i razglednica drugih umjetničkih djela, a često je bio optuživan za kopiranje i plagiranje. Međutim, njegov rad je autorski jer često mijenja detalje, dodaje ili uklanja elemente, koristeći intenzivne boje i tehniku air-brusha kako bi postigao efekt sličan digitalnom stilu. Iako je bio kontroverzan, njegove slike često imaju provokativne naslove poput "Sex" ili "Prljavo", što dodatno obogaćuje njegov umjetnički izraz.

Sl.3 "Sex" 2003. Ulje na panelu

Sl.4 „Prljav“, 2003. Ulje na ploči

Sl.5 „Amerika“, 2004.
Ulje na panelu²³

John Currin

John Currin²⁴, rođen 1962. godine, jedan je od najprovokativnijih savremenih američkih slikara. Njegovo umjetničko stvaralaštvo obnavlja duh slikarstva renesanse i ranog manirizma, unoseći u njega suptilnu ironiju i kritički osvrt na savremeni američki život. Currinova umjetnost istražuje koncepte ljepote,

22 Iz slobodne enciklopedije Wikipedia, dostupno na: <https://www.wikipedia.org>, Uta Grosenick i Burkhard Reimscheider, Art Now, Vol. I (Köln: Taschen, 2005).

23 „Sl.3 'Sex' 2003. Ulje na panelu. Sl.4: 'Prljav', 2003. Ulje na ploči. Sl.5: 'Amerika', 2004.

Ulje na panelu. Fotografije slika preuzete sa linka: <https://glenn-brown.co.uk/artworks/133/#>

24 Iz slobodne enciklopedije Wikipedia, dostupno na: <https://www.wikipedia.org>, Uta Grosenick i Burkhard Reimscheider, Art Now, Vol. I (Köln: Taschen, 2005).

moralnosti i ispraznosti kroz paletu figura i motiva koje crpi iz različitih izvora pop kulture, uključujući modne časopise, tabloide, TV sapunice i reklamne kampanje. Na svojim platnima prikazuje ljepotice s prenaplašenim silikonskim grudima, anoreksičnim ženskim figurama, stereotipima porodičnog života iz reklama i eksplicitnim pornografskim scenama. Ono što izdvaja Currinovu umjetnost je njegova sposobnost da kombinuje elemente visoke i kič umjetnosti na način koji izaziva i privlači istovremeno. Njegove slike, iako naizgled privlačne, odišu izvjesnom bizarnosti i groteskom, često izazivajući smijeh kod posmatrača. Likovi na platnima su često prikazani s histeričnim smijehom ili prenaplašenim crtama lica i tijela, što dodatno naglašava izvještačenost i ispraznost savremenog društva. Tipičan primjer Currinove umjetnosti je slika *Gril u gradskom parku*, gdje se par prikazuje u klasičnom flertu, obavijen klišeima i stereotipima, što ukazuje na izvještačenost i ispraznost savremenog ljubavnog života. Kroz svoje radove, Currin postavlja pitanja o vrijednostima i percepcijama ljepote, izazivajući posmatrača da razmišlja o suštini savremenog društva i vrednovanju umjetnosti. Njegova umjetnost je hrabra, kontroverzna i neizbježno provocira, ostavljajući dubok utisak na svakoga ko se susretne s njom. John Currin živi i stvara u New Yorku, gdje i dalje nastavlja da provocira i inspiriše svojom jedinstvenom vizijom slikarstva.

Sl.6. „Domaća tjestenina“, 1999.

Sl.7. *Vruće pantalone*, 2010.²⁵

25 Sl.6. „Domaća tjestenina“, 1999. Sl.7. „Vruće pantalone“, 2010. Fotografije slika preuzete sa linka: <https://artillerymag.com/john-currin-my-life-as-a-man/>

Putovanje kao inspiracija i transformacija prostora

Franz Ackermann

Franz Ackermann,²⁶ istaknuti umjetnik savremenog doba, pruža slojevite vizualne narative kroz svoje djelo koje istražuje metropole i putovanja. Kroz akvarele malog formata, Ackermann stvara studije bogate različitim elementima i prikazima – od vazdušne perspektive gradskog pejzaža do arhitektonskih detalja, pomiješanih s krivim kartografskim linijama i živopisnim vrtlogom biljaka i stabala. Ovi akvareli, koje Ackermann naziva „mentalnim mapama“, predstavljaju svojevrsne vizuelne putopise koje kasnije transponira na velika platna, gdje se fragmenti arhitektonskih detalja transformišu u mnoštvo perspektiva, obogaćenih pojasima šara živih boja.

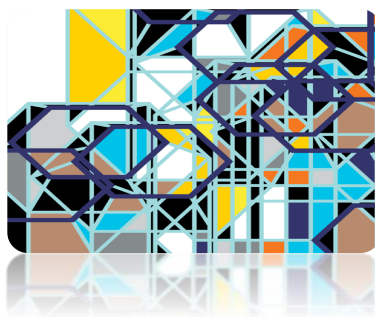
Putovanje igra ključnu ulogu u umjetničkom procesu Franza Ackermannna. On definira putovanje kao kretanje tijela kroz nepoznati prostor, što je evidentno u njegovom radu kroz složene kompozicije koje odražavaju raznolike uticaje i iskustva stečena tokom putovanja. Njegove „mentalne mape“ postaju zbirka impresija i osjećaja, pretočenih u slikarski jezik koji istražuje dinamiku savremenih metropola.

Ackermannov rad ne ostaje samo na platnu; on proširuje svoje putovanje i na prostor galerija i muzeja, gdje transformiše unutrašnjost prostora, produžujući oblike i linije svojih velikih zidnih slika na same zidove tih prostorija. Ova instalacija nije samo postavljanje slika, već stvaranje ambijenta koji poziva posmatrača na putovanje kroz Ackermannov svijet. Često, u ovakvim postavkama, Ackermann dodaje elemente kao što je vreća za spavanje, simbolizirajući usamljenost nomada u kompleksnom svijetu koji istražuje.

26 Iz slobodne enciklopedije Wikipedia, dostupno na: <https://www.wikipedia.org>, Uta Grosenick i Burkhard Reimscheider, Art Now, Vol. I (Köln: Taschen, 2005).

Sl.8. „Špica sezone“ (za Parkett 68), 2003.²⁷

Sl.9. „Nastojanje“ 2004. ²⁸

Sarah Morris

Sarah Morris,²⁹ rođena 1967. godine u Velikoj Britaniji, živi i stvara u New Yorku. Kroz svoje slike, Morris koristi pravolinijske strukture, blistavo obojena polja i savršeno uglačane površine kako bi stvorila zavodljivu prazninu. Iako se oslanja na apstraktno-geometrijske oblike, njeni radovi implicitno referiraju na konkretna iskustva, poput vizuelnog efekta koji se pojavljuje na staklenim fasadama urbanih prostora. Njeno slikarstvo bojenih polja može se interpretirati kao reprezentacija anonimnih površina fasada poslovnih zgrada. Morrisina umjetnost temelji se na ideji da staklena fasada predstavlja ključni simbol urbanog pejzaža. Kroz svoje projekte, poput "New York" (1998), "Las Vegas" (2000), "Washington" (2001) i "Los Angeles" (2004), istražuje ovu temu kroz različite metropole, često prelazeći granice slikarstva i istražujući filmski medij. Njen film Los Angeles (2004) dokumentira brzinu života u velikom gradu, prikazujući snimke poput dodjele nagrada Oscar, tržnih centara i klinika za plastičnu hirurgiju, svjedočeći o autentičnosti i složenosti urbanih sredina.

27Sl.8. „Špica sezone“ (za Parkett 68), 2003. Fotografija slike preuzeta sa linka: <https://www.artnet.com/artists/franz-ackermann/peak-season-for-parkett-68-SGFp83e4At30oznVqIGsmA2>

28Sl.9. „Nastojanje“ 2004. emajl na platnu, 300x300cm. Iz slobodne enciklopedije Wikipedia, dostupno na: <https://www.wikipedia.org>, Uta Grosenick i Burkhard Reimscheider, Art Now, Vol. I (Köln: Taschen, 2005).

29 Iz slobodne enciklopedije Wikipedia, dostupno na: <https://www.wikipedia.org>, Uta Grosenick i Burkhard Reimscheider, Art Now, Vol. I (Köln: Taschen, 2005).

Sl.10. „Dancing”, 2007. ³⁰

Beatriz Milhazes

Beatriz Milhazes,³¹ majstorica slikarstva, spaja apstraktni i figuralni rječnik kako bi stvorila neobično dekorativne predstave koje oduševljavaju svojim monumentalnim dimenzijama, intenzitetom boja i bogatstvom floralnih i geometrijskih motiva. Na njenim slikama, centralnu poziciju često zauzima cvijet koji se širi poput centripetalne sile, stvarajući slične forme i druge biomorfne oblike, izražene na različite načine – ilustrativne, realistične i apstraktne.

Njene slike su poput hibridnih, hipnotičkih buketa, gdje se oblici šire kroz linijske, tačkaste i plošne spirale i krugove, povezujući se s centralnim cvjetovima. Milhazes prvo stvara ove oblike na šablonima, a zatim ih prenosi na platno, stvarajući strukturu koja podsjeća na kolaž. Ona sebe vidi kao konceptualnu karnevalisticu koja kombinuje različite kulturne i umjetničke tradicije. Iako je njen rad duboko ukorijenjen u brazilskom modernizmu, on također reflektuje uticaje apstraktnog slikarstva Matissea, Bonnarda, Pieta Mondriana i drugih velikana. Njen dekorativni, filigranski stil slika može se uslovno povezati s tradicionalnim formama rukotvorina poput šivenja, veza i kukičanja. Milhazes tvrdi da njeni radovi nastaju iz atmosfere njenog rodnog grada, Rio de Janeira, inspirisani prirodnim svjetlom, morem i karnevalom.

30 „Dancing”, 2007. 30Akrilik na platnu, 247 x 350 cm, fotografija slike, preuzeta sa linka <https://arthur.io/art/beatriz-milhazes/dancing>

31 Iz slobodne enciklopedije Wikipedia, dostupno na: <https://www.wikipedia.org>, Uta Grosenick i Burkhard Reimscheider, Art Now, Vol. I (Köln: Taschen, 2005).

Chris Ofili

Sl.11. „Majmunsko čudo“

Sl.12. "Sveta djevica Marija" (1996)³²

- seks, novac i droga" (1999)

Chris Ofili³³ je savremeni slikar čija djela predstavljaju spoj zapadne kulture i tradicionalnog senegalskog slikarstva. Rođen je 1968. godine u Mančesteru, Engleska. Njegova umjetnička djela često prikazuju svjetlucava platna izgrađena od hiljada tačaka, na način aboridžinskih ili zimbabveanskih pećinskih slika. Na ovim platnima često dominiraju portreti crnih superheroja ili Djevice Marije.

Jedno od njegovih najkontroverznijih djela je slika "Sveta Djevica Marija" (1996), koja je izazvala skandal zbog upotrebe kuglica slonovskog izmeta za prikaz grudi i zalijepljenih isječaka ženskih genitalija iz porno magazina oko figure. Kuglice slonove balege postale su prepoznatljivi elementi na Ofilijevim slikama, koje koristi kao skulpturalni dodatak. Ofilijevi radovi očaravaju snagom boje, dekorativnosti i seksualnosti, često sadrže iskrivljeni humor. Na primjer, na slici "Majmunsko čudo - seks, novac i droga" (1999),

32 Sl.11. „Majmunsko čudo“; Sl.12. "Sveta djevica Marija" (1996) - seks, novac i droga" (1999); fotografije slike preuzeta sa linka: <https://www.moca.org/artist/chris-ofili>

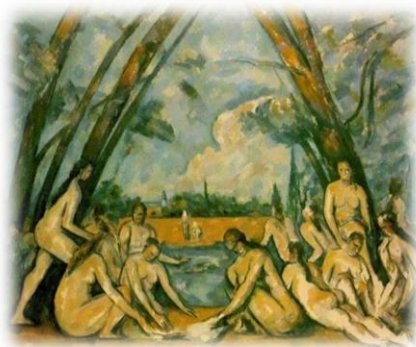
33 Iz slobodne enciklopedije Wikipedia, dostupno na: <https://www.wikipedia.org>, Uta Grosenick i Burkhard Reimscheider, Art Now, Vol. I (Köln: Taschen, 2005).

majmun se kune u tri elementa ovozemaljskog uspjeha. Njegova umjetnost naglašava važnost promjene i inovacije u umjetnosti. Slike poput "Sveta Djevica Marija" pokazuju Ofilijevu hrabrost u izazivanju tradicionalnih normi i istraživanju novih oblika izražavanja. Kroz svoj rad, Chris Ofili postavlja pitanja o identitetu, kulturi i društvu, istražujući kompleksne teme kroz svoj jedinstveni umjetnički izraz. Iz svega navedenog možemo konstatovati da su umjetnici 90-ih godina težili stvaranju nečega potpuno novog, često posežući i za kontroverznim umjetničkim izrazom koji je doveo do Novog slikarstva. Tako možemo reći da, što je bilo kontroverznije, to je izgledalo privlačnije, jer je podsjećalo na nešto već viđeno, ali je istovremeno bilo potpuno drugačije, novo u načinu izražaja. U tom periodu političari su često bili u centru pažnje, osuđujući ovu vrstu umjetnosti. Jedan takav slučaj dogodio se u New Yorku, kada je tadašnji gradonačelnik Rudy Giuliani izazvao veliku pometnju zbog slike koja je bila izložena u Bruklinskom muzeju. Rudy Giuliani nazvao je sliku "bolesnom stvari" i zaprijetio da će smanjiti gradske subvencije muzeja. Na slici je bila prikazana Sveta Djevica Marija okružena pornografskim elementima, dok je umjetnik Chris Ofili umjesto boje koristio slonov izmet, što je dodatno izazvalo kontroverzu.

Za dublju analizu i razumijevanje teme cikličnosti slikarskih pojava, potrebno je obratiti pažnju na jedan ključni primjer iz nedavne prošlosti, tj. fovistički i kubistički period. Ovi revolucionarni umjetnici hrabro su krenuli u promjenu, nadograđujući se na temeljima prošlih iskustava. Njihov doprinos je vidljiv u napuštanju tradicionalne perspektive i istaknutom naglasku na slikovitosti. Ono što je važno shvatiti je da umjetnik ima pravo zamijeniti postojeće postulate novima. Ovo postavlja pitanje važnosti promjene u umjetnosti, koja se čak može smatrati zakonom, ali samo ako njen cilj opravdava njenu svrhu. Na primjer, Pablo Picasso je svojom slikom "*Gospođa iz Avignona*"³⁴ (*Les Femmes d'Alger (O. J.)*) snažno istakao važnost stvaranja nečega potpuno novog i drugačijeg. Ako je fovizam pripadao koliko XIX. toliko i XX. vijeku, ova slika bila je glasnik novog doba u umjetnosti. Ona je značajan zaokret u Pikasovoj karijeri i najvažniji slikarski dokument koji je XX. vijek proizveo. Ova slika je u svoje vrijeme bila hrabra izjava, izazivala čuđenje i debatu, a danas je na bilo koji drugi način nezamisliva. Picasso je stvorio revolucionarno djelo, ali nije stvarao ni iz čega. Svoj put je izgradio na temeljima prethodnih umjetnika, što se jasno vidi kroz njegovu inspiraciju iz različitih izvora, kao

34 "*Gospođice iz Avignona* (francuski: *Les Femmes d'Alger (O. J.)*) je revolucionarno ulje na platnu Pabla Picassa, koje je naslikao od lipnja do srpnja 1907. godine, a koje se smatra prvim kubističkom, avangardnom i općenito modernom slikom 20. stoljeća. S ovim prikazom pet ženskih aktova s mrtvom prirodom Picasso je pokrenuo prostornu revoluciju u slikarstvu. "*Les Femmes d'Alger (O. J.)*", Museum of Modern Art, New York, <https://www.moma.org/collection/works/79802>

što su u uglastim, izduženim formama i ostrim, bijelim osvjetljenjima inspiriranim El Grecom, Cézanneovim prikazom lika u donjem desnom kutu, te utjecajem afričke skulpture. Povlačeći paralelu s obnovom slikarstva na početku novog milenijuma, na primjeru umjetnika poput Džona Karina, vidimo da se i on oslanja na naslijeđe prethodnih epoha. Currinov izraz je ličan i slobodan, što se ogleda u njegovom radu, gdje su vidljivi utjecaji od renesanse do savremenih modnih trendova. Kroz ove primjere jasno je da se umjetnost neprestano mijenja i razvija, nadovezujući se na prošla iskustva, ali istovremeno stvarajući nešto novo i jedinstveno.

Sl. 13. Paul Cezanne, Kupačice,

Sl. 14. Pablo Picasso, Gospođice iz Avignona,³⁵

O svojim slikama kaže: "Počelo je slučajno", jer, za mene, najbolje stvari se događaju upravo tako – kada u nešto uđeš jer ti se pokvari glavni kalup i više ne upravljaš pažnjom. Otkriće je došlo u obliku zgužvane stranice časopisa koju mu je dao prijatelj, misleći da će mu strip na njoj biti zabavan. Međutim, umjesto toga, bio je preplavljen pornografskom slikom na drugoj strani. I tako je započeo Currinov seksualni pohod. Kako nije obožavatelj živih modela, Currin je većinu svojih nedavnih radova stvorio na temelju pornografskih fotografija koje je preuzeo s interneta. Postavlja se pitanje šta ga je privuklo da kroči u ove vode, na što Currin ima nekoliko odgovora. Možda je najočitiji da mu je tema dala nove razloge za istraživanje načina odavanja počasti djelima starih majstora. "Volim grandiozne, klasične prikaze golih tijela, a u pornografiji ne postoji situacija u kojoj su udovi tako uvjerljivo isprepleteni",

35 Sl. 13. Paul Cezanne, Kupačice ulje na platnu, 201,5 x 250,8 cm; Sl. 14. Pablo Picasso, Gospođice iz Avignona, ulje na platnu, 243,9 x 233,7 cm *fotografije slike preuzeta sa linka:* https://hr.wikipedia.org/wiki/Kupa%C4%8Dice#/media/Datoteka:Les_Grandes_Baigneuses,_par_Paul_C%C3%A9zanne,_Yorck.jpg; <https://www.ziher.hr/upoznaj-djelo-picasso-gospodice/>

kaže on. Jedna od stvari koja ga je najviše fascinirala bila je mogućnost kombiniranja uzvišenosti i grandioznosti njegovih ulja na platnu sa scenama jeftine kopulacije. Postavlja se pitanje šta je on time postigao? Za neke je to bilo samo povod za zgražavanje, dok je za druge on postigao mnogo, svojim vrhunskim tehničkim umijećem, isprepletenim ironijom i sarkazmom. Uvođenjem nečega novog i drugačijeg, stvorio je umjetnost koja dopire do svih nas. Njegov sarkastičan prikaz i humor su jedinstveni, ljudski, bliski i svima razumljivi. On nam pokazuje da se ispod svih stereotipa može javno govoriti o intimnosti u umjetnosti. I opet dolazimo do zaključka da je umjetnost stvaranje nečega novog i drugačijeg – ovakvi radovi to snažno potvrđuju. Obnovljena vjera u obnovljenu moć komunikacije između sadašnjih umjetnika, umjetnika ranijih vremena, i publike, danas je jača nego ikad. Stoga, moglo bi se reći da to zaista jeste umjetnost, odnosno ono čemu svaki umjetnik treba težiti – izazvati iskustvo u posmatraču koje on sam posjeduje ili je posjedovao.

Za Johna Currina, prikaz realizma iz 1920-ih godina predstavljao je oblik "oblačenja" u kojem su figure bile potpuno umjetne prema suvremenom razumijevanju i iskustvu. Ono što se stvara na umjetničkom platnu, skulpturi, grafici, performansu, fotografiji ili bilo kojoj Drugoj vrsti umjetnosti nezaobilazno je (sociološka, politička, ekonomska, etička) situacija kroz koju društvo prolazi, kako juče, tako i danas. Ove promjene vode ka nečemu novom, ali su čvrsto oslonjene na već postojeće, zbog čega mogu biti postojane, jer sa sobom nose znanje, ali i eksperiment koji pomaže u stvaranju nečega novog i drugačijeg. Možemo se zapitati da li su umjetnicima u ranijim historijskim epohama bila uskraćena sloboda izraza ili pravo na oblikovanje svojih doživljaja? Ovo pitanje je složeno i može dovesti do različitih odgovora. Jasno je da su umjetnici od tada, a možda i ranije, težili slobodi izraza, svjesno ili nesvjesno. Tako je sredinom XIX vijeka umjetnik postao slobodan čovjek, sa pravom na lično osjećanje i mišljenje. Slika je prestala biti preobrađivač kolektivne svijesti, što je značajno za sve što će se kasnije dogoditi i na što će ovaj period uticati. Vrijeme koje je iza nas i ispred nas, čini se, daje odgovore na ove promjene koje su ništa više nego odraz umjetnika i vremena u kojem živi i stvara – kao njegov pisani, u ovom slučaju slikani, trag. Ako, na primjer, posmatramo neko djelo koje pripada obnovi slikarstva, najčešće možemo uživati ne samo u tehnici slikanja, koja je gotovo fotografska, već i u umjetnikovoj sposobnosti da savršeno ukomponuje scene iz svoje svakodnevnice s onima iz prošlosti. Ovakve slike mogu asocirati na prerašavanje ili transformisanje starih djela i ideja, gdje umjetnik prikazuje stvarni život sa svim njegovim skladom i neskladom. Umjetnost, kao refleksija vremena i društvenih tokova, često oscilira između potrebe za inovacijom i povratka tradiciji. U savremenom kontekstu, umjetnici se suočavaju s

izazovom kako ostati relevantni u svijetu koji se ubrzano mijenja, a istovremeno sačuvati autentičnost vlastitog izraza. Upravo ta tenzija između progresivnog i cikličnog pristupa postaje ključno pitanje u mom istraživačkom radu.

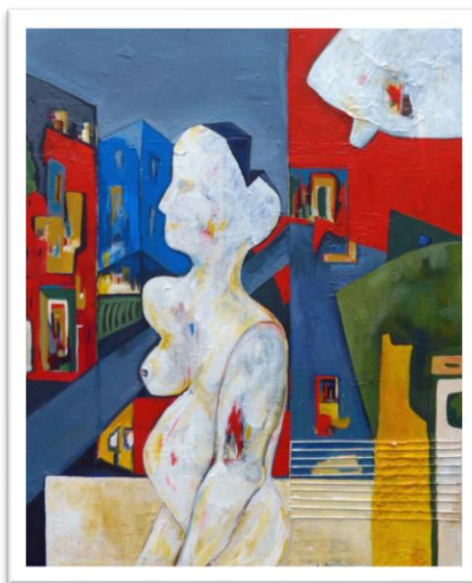
Tako možemo reći da je ovo istraživanje proizašlo iz mog magistarskog rada, u okviru kojeg su nastale slike tematski usmjerene na analizu cikličnosti slikarskih pojava. Radi boljeg razumijevanja ove problematike, slike će biti predstavljene i analizirane u nastavku teksta, Istraživački proces bio je obogaćen ličnim razumijevanjem umjetnosti, pri čemu su ova slikarska djela reflektirala filozofske i estetske koncepte povezane s cikličnim shvatanjem postojanja i identiteta. Savremena umjetnička praksa odgovara na izazove modernog društva ne samo reflektiranjem spoljašnjih fenomena, već i dubokim istraživanjem unutrašnjih dimenzija egzistencije.

U mom likovnom izrazu, slike funkcionišu kao vizuelni prozori koji recipijentima omogućavaju uranjanje u svijet introspektivnih promišljanja i emotivnih stanja, što je u skladu s dominantnim tendencijama savremenog slikarstva, gdje cikličnost postaje jedan od ključnih tematskih i formalnih elemenata. Jedan od primjera ovog pristupa je slika "Ti mi reci ako znaš"sl.br. 15., koja direktno istražuje ideju cikličnosti u umjetnosti. Kroz tri autoportreta, postavlja se pitanje koje nema konačan odgovor – "Ti mi reci ako znaš". Ova kompozicija otvara prostor za promišljanje o postojanju i identitetu, temama koje su kroz historiju umjetnosti bile stalno prisutne. Upotrebom boja i formi oslikavam unutrašnje konflikte i tragove koje ostavljaju promjene kroz vrijeme. Slika ne nudi gotove odgovore, već poziva posmatrača da se suoči sa sopstvenim pitanjima, uvjerena da umjetnost nije prostor konačnih istina, već refleksije i introspekcije. Tri lika na slici suočavaju se sa sopstvenim dilemama i zbunjenošću, a njihovi izrazi, oblici i boje prenose emotivna stanja koja odražavaju unutrašnje lomove. Dok jedno lice postavlja pitanje, drugo posmatra sa nesigurnošću, dok treće ostaje zamišljeno, naglašavajući univerzalnu potragu za smislom. Ova slika, poput ostalih iz ciklusa, istražuje ideju cikličnosti kroz vizuelni jezik. Slična tematika prisutna je i u slici "Trenutak istine"sl.br.16., na kojoj figura poprima novi oblik – iako gubi dijelove tijela, ona nosi unutrašnju snagu koja nadilazi fizičko ograničenje. Ova figura, uprkos gubicima, hrabro korača naprijed, otjelotvorujući ideju transformacije i samospoznaje. Pomenute slike također se mogu interpretirati kao proces transformacije i prethodno viđenih ili doživljenih umjetničkih djela i ideja. Takav dijalog s prošlošću vidljiv je, na primjer, u odnosu na radove poput slike Marca Basaitija iz 1530. godine, "Madona i dijete", koja može

poslužiti kao vizuelni i konceptualni referent za stvaranje djela poput "Trenutak istine". U tim radovima dolazi do svjesne ili nesvjesne asimilacije klasičnih slikarskih formi, koje su potom preoblikovane u savremeni kontekst, reflektujući moj autorski pristup i lično iskustvo. Time ne samo da se potvrđuje kontinuitet umjetničkih pojava kroz historiju, već se otvara prostor za reinterpretaciju tradicionalnih motiva u odnosu na stvarni život.

Sl.15 "Ti mi reci ako znaš" ³⁶

Sl.16. "Trenutak istine" ³⁷

36Slika 13: "Ti mi reci ako znaš", autorica slike: Adela Nurković Kulenović, akrilik na platnu, (kombinovana tehnika) 120x60

37Slika 14: "Trenutak istine", autorica slike: Adela Nurković Kulenović, akrilik na platnu, (kombinovana tehnika) 100x80

Sl.17 Marco Basaiti, 1530. – “Madona i dijete”³⁸

U tom kontekstu, moj umjetnički rad, koji je poslužio kao osnova za izradu magistarskog rada, zasnovan je na istraživanju cikličnih pojava u slikarstvu, s posebnim fokusom na dinamiku između prošlih umjetničkih tradicija i ličnog slikarskog izraza. Korištenjem klasičnih portretnih elemenata, ove slike ne samo da evociraju umjetničke forme iz prošlosti, već ih i reinterpreтираju kroz savremenu vizuru, pri čemu boja i figura postaju sredstvo kritičkog promišljanja društvenih normi i individualne potrage za smislom. Slika “*Trenutak istine*” prikazuje figuru u procesu dekompozicije, pri čemu gubitak dijelova tijela simbolično označava transformaciju i obnovu. Uprkos fragmentaciji, unutar same slike nazire se novi život, čime se aludira na univerzalni ciklus stvaranja i nestajanja. Ovaj motiv, iako ukorijenjen u klasičnim umjetničkim tradicijama, kroz savremeni pristup prelazi u apstraktni izraz, gdje se figura dekonstruira i ponovo uspostavlja kroz dinamičan odnos boja i oblika. U konačnici, ovaj rad oslanja se na ideje iz historije umjetnosti, ali ih istovremeno redefiniše, oblikujući novi slikarski jezik u kojem figura ne ostaje samo puki prikaz već postaje nosilac dubljih emotivnih i filozofskih pitanja – kuda, kamo, zašto?

38 Slika 15: “Madona i dijete” 1530 autor slike: Marco Basaiti, ulje na platnu *fotografije slike preuzeta sa linka: <https://hr.artprinta.com/u-FR/Kolekcije/visoka-renesansa/portret?page=1>*

Zaključak

U procesu istraživanja umjetnosti, posebno kroz prizmu savremenog slikarstva, postaje jasno da umjetnici današnjeg doba prepoznaju i prihvataju izazove modernog društva, istovremeno se povezujući s bogatstvom prošlih umjetničkih tradicija. Savremeni umjetnici ne samo da redefiniiraju ulogu umjetnosti, nego i duboko istražuju unutarnje prostore svog postojanja, usmjeravajući svoje stvaralaštvo ka slobodi izraza i reinterpretaciji već postojećih ideja. Iako se njihov rad često suočava s nerazumijevanjem i otporom, taj otpor je samo privremeni dio kreativnog procesa, koji je neizbježan kad umjetnost izlazi iz okvira uobičajenog i poznatog.

Iz svega navedenog važno je napomenuti da slikarstvo, kao medij, nikada nije nestalo, već je evoluiralo kroz različite faze i pravce, kao što su transavangarda, neoekspresionizam i nova slika. U svim tim promjenama, slikarstvo je ostalo vjerno svojoj osnovnoj funkciji: izražavanju čovjekovih unutarnjih svjetova i refleksiji života. Iako se umjetnost stalno mijenja, cikličnost slikarskih pojava svjedoči o stalnom povratku na korijene i prvobitne tragove koje su ostavili naši predci. Čak i u apstraktnim djelima, poput onih koja koriste jednostavne oblike poput tačaka, linija ili mrlja, možemo prepoznati tragove koji podsjećaju na prve izraze ljudske potrebe za komunikacijom i izražavanjem.

Na kraju, kroz svaku promjenu i inovaciju koju umjetnici donose, jasno je da je umjetnost uvijek bila i ostala neiscrpan izvor spoznaje o svijetu, društvu i samom sebi. Cikličnost u umjetnosti nije samo povratak u prošlost, već i proces kontinuiranog stvaranja novog značenja, gdje se prošlo, sadašnje i buduće povezujemo kroz osobne, ali i univerzalne umjetničke tragove.

Literatura

1. Arnason, H. (1998). Istorija moderne umetnosti. Harvard.
2. Bhabha, H. K. (2004). Postmodernizam, postkolonijalizam, Kritički termini istorije umetnosti. Novi Sad: Svetovi.
3. Dorival, B. (1957). Savremeno francusko slikarstvo. Knj. 3, Poslije kubizma: 1911-1944. Sarajevo: Svjetlost.
4. Epštejn, M. (1998). Postmodernizam. Beograd.
5. Grosenick, U., & Reimscheider, B. (2005). Art Now, Vol. I. Köln: Taschen.
6. Grosenick, U. (2008). Art Now, Vol. II. Köln: Taschen.
7. Janson, H. W. (1982). Istorija umjetnosti. Beograd: Jugoslavija.
8. Klotz, H. (1995). Umjetnost u 20. Veku. Moderna-postmoderna-Druga moderna. Novi Sad: Svetovi.
9. Šuvaković, M. (1999). Pojmovnik moderne i postmoderne likovne umjetnosti posle 1950. Beograd – Novi Sad: Srpska akademija nauka i umetnosti.
10. Trifunović, L. (1981). Slikarski pravci XX veka. Priština – Beograd: Jedinstvo – Prosveta.
11. Wood, P. (2004). Roba, Kritički termini istorije umetnosti. Novi Sad: Svetovi.
12. Museum of Modern Art, New York,
<https://www.moma.org/collection/works/79802>
13. <https://en.wikipedia.org>
14. <http://bs.scribd.com/doc/32857866/slikarstvo-20>
15. Arnheim, R. (2003). *Novi eseji o psihologiji umetnosti*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu i SKC
16. Frankstel, Pjer: *Studije iz sociologije umjetnosti*, Beograd, Nolit, 1974

Pogledi i mišljenja / Views and Opinions

Rusmir Mahmutćehajić

rusmir.mahmutcehajic@gmail.com

UDK / UDC 342.727:167

Primljeno / Received: 07. 10. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 26. 01. 2025.

ANTROPOKOZMIČKI VIDICI SLOBODE U FILOZOFIJI ZNANOSTI¹

ANTHROPOCOSMIC FREEDOM HORIZONS IN THE PHILOSOPHY OF SCIENCE²

Koncepti dani u naslovu nisu uobičajeni većini istraživača u području znanosti i promatrača takvih istraživanja. Ipak, to su koncepti koji su sve prisutniji u filozofiji znanosti i u filozofiji religije. U konceptu “antropokozmički vidici” istaknut je značaj povezanosti čovjeka, promatrača i istraživača, s cjelinom svijeta. Upravo naglašavanje te povezanosti podsjeća na njihovu razdvojenost i bivanje zasebnim.

Pojam slobode ključan je za razumijevanje svih ljudskih nastojanja u traganju za odgovorima na pitanja: otkuda čovjek dolazi u prostor i vrijeme? šta je suština njegovog bivanja? šta hoće i kamo odlazi? Kao što se vidi, ta su pitanja ontotopološka. U njima je pojedinac i putnik, koji dolazi odnekud i nekamo odlazi, i stranac koji upoznaje svijet, ali koji se i predstavlja svijetu. U tome i tako trpi uglavnom ono što ne može predvidjeti. Ali mu se čini da je važno samo ono što nije takvo, što jest ili može biti u njegovoj vlasti. Upoznaje svijet, ali uglavnom ne shvata da je to bez značenje ako u tome i tako ne upoznaje sebe. Iako od svega što može znati zna najviše sebe, ipak u njemu preovlađuje neznanje. Šta će mu svijet ako mu ne pomogne da otkrije sebe u razložnoj i svršnoj mogućnosti?

¹ Tekst ovog oglada odgovara izlaganju koje je autor održao 25. maja 2024. godine u Internacionalnoj akademiji nauka i umjetnosti u Bosni i Hercegovini uz proglašenje laureatom te akademije, čime mu je odano priznanje za naučnu izvrsnost.

² The text body of this essay corresponds to the paper the author presented in the International Academy of Sciences and Arts in Bosnia and Herzegovina on 25 May 2024, on the occasion of becoming a laureate as a recognition of author's scientific opus and excellence.

Zapravo, čovjek je u neprestanome pitanju o sebi. Sve što može znati o svijetu nije odvojivo od njega, od njegovog jastva, a tako ni od njegove duše, ni od njegovog srca, ni od duha. I tu je čovjek već u labirintu pojmova koji su u savremenom govoru posve plastični te zato s malo ili nimalo značenja.

Promicanje indukcije

Nikada nije bilo moguće odvojiti vanjska obzorja od čovjeka u njima. Ali tu nemogućnost čovjek je nastojao svladati tako što je svoje život, volju, moć, sluh, vid, znanje i govor sve više preinačavao u gospodstvo nad svijetom. Činilo mu se da to pred njim može biti i potčinjeno, da su odnosi njegove i izvanjske uvjetnosti u prilog njemu. Tako je svijet u koji je dospio mimo svoje volje nastojao preinačiti od izmaštane neuredne divljine u uređeni poredak te ga tako pripitomiti i zatočiti u granice svoje vlasti.

Indukcijski odnos prema svijetu kao vlast razuma nije svojstvo sveg ljudskog trajanja. Čovjek u sebi i sobom osjeća i zna svoju uvjetnost u kojoj život jest dragocjeni dar, ali neodrživ u induksijski shvatljivim lancima uzroka i posljedica. Svojom razumnošću čovjek već spomenutih sedam svojstava – život, volju, moć, sluh, vid, znanje i govor – postavlja u granice usporedivosti i mjerivosti. Za njega svijet izvan mjerivosti prestaje biti predmet znanosti, u modernom značenju tog pojma.

Odmah valja naglasiti da uobičajeno korištenje pojma znanost u opredmećenom značenju uglavnom onemogućuje oslobađanje od njenog ideologijskog korištenja, od njenog uvođenja u *camera obscura* ili u izvrtanje svega što čovjek može znati. Znanost nema nijedno od navedenih sedam svojstava. Njih ima znanstvenik. Ali on nije svediv u okvir razumnosti, a to znači uspoređivanja i mjerenja. On je uvijek više od tog.

U znanosti je čovjek zapravo isključio sve neusporedivo te ga prepustio nekim drugim područjima. Svako posezanje za dedukcijom ticalo se onog što je već induksijski utvrđeno, ali uvijek u okviru već spomenutog ograničenja razumnosti, a to znači usporedivosti i mjerivosti. Prema tome, samo su aksiomi, prepoznativi svima, i iz njih izvedene i dokazane teoreme mogli biti počela od kojih dedukcija polazi. Tako su i indukcijom i dedukcijom čovjeku nametani okviri izvan kojih je sve bilo ili zanemarivo ili porecivo.

Iako u znanosti, u modernom značenju tog pojma, a tako i izvan tradicijski shvatane dedukcije u kojoj je Apsolutno a tako i neusporedivo i nemjerivo Počelo, odstranjivana sva područja ljudskoga jastva koja su bila izvan spomenutih granica, znanstvenik se nikad nije mogao svesti na to zatočenje. U tradicijskim vidicima dedukcija se uvijek ticala onog što nije bilo ni

usporedivo ni mjerivo. U njoj ontologiji slijed je bio odozgor prema dolje – od Ništosti koju potvrđuje jednost, od jednosti potvrđene apsolutnim Bićem objavljenim u imenima, od imena prisutnih u imaginaciji te od imaginacije prema osjetnome ili mjerivome svijetu. Taj slijed je obrnut u modernoj znanosti. Sve počinje od najniže razine bića, od tmaste tvari rastavljive u atome te potom sastavljane do kozmičke cjeline i najviše organiziranosti života.

Iako je pojmom atom izvorno označena nedjeljiva čestica od koje bi, prema takvim vidicima, trebala proistjecati sazdanost svega, ta pretpostavka je ipak iluzija. Nema i ne može biti ničeg nedjeljivog na razini uvjetnoga bića. Usporedivost i mjerivost znači i djeljivost. A tamo gdje ta djeljivost iščezava nestaju i prostor i vrijeme, i masa i energija, a tako i područje znanosti.

Tajna svijesti

U već spomenutim ontotopološkim pitanjima – otkuda i zašto sam ovdje? kamo i zašto odavde odlazim? – trajno je nastojanje čovjeka da se utemelji u nečemu što zna u sebi i sobom izvan svake sumnje. Ponuđeni su različiti odgovori na to. Da spomenemo tri. Mislim, dakle jesam. Znam, dakle jesam. Svjestan sam, dakle jesam. Za prve dvije navodno posve neupitne tvrdnje moguće je iznijeti niz logičkih protustavova. Zato će ovdje biti govoreno o nešto rjeđem upućivanju na treću tvrdnju. Mislio ili ne mislio, znao ili ne znao, čovjek je ipak, sve dok šuti i govori, u punoj samoći, svjestan da je svjestan. Ako nije svjestan, ne može ni misliti ni znati. Drugi tog ne moraju biti svjesni.

U bivanju svjesnim da je svjestan čovjek se uspostavlja u okomici. Ono čega je svjestan na nižoj razini od te koja, bivajući viša, osvješčuje tu nižu potvrđuje okomicu svijesti. Tako jest, jer i ta druga viša razina zahtijeva od sebe višu, i tako u beskonačnost. Tom okomicom, tim ljestvama ono što je osviješćeno i onog što osvješčuje nužno su nadlažene i granice usporedivosti i mjerivosti. Čovjekovoj svjesnosti jesu hemijski, električni i magnetski procesi sredstvo, ali ne i apsolutni izvor.

Kada je ta činjenica porečena, a to je uvjet održavanja znanosti u granicama koje je čine time što ona jest, isključene su sve već spomenute ontološke razine u kojima dedukcija polazi od neusporedivog i nemjerivog, od onog što je izvan granica znanog. A upravo to zatvaranje jastva onemogućuje mu bivanje svojim, a to znači slobodnim. Nastojanje da ono ipak bude svedeno na usporedivi i mjerivi svijet pokazuje se kao nasilje čovjeka protiv sebe. A nasilje je svako djelovanje na osnovi neznanja.

Tek u novijim vremenima znanstvenici su nastojali da istraživanjem mozga dođu do odgovora o temelju čovjekovog bivanja svjesnim. Ali sve do čega su došli u tom pothvatu – neosporno ushitno dojmljivim – ne rješava pitanje svijesti koja nadlazi svaku svoju pojedinačnu razinu. Ako je to poricano, znanstvenik svoj odnos u uvjetnosti i prema njoj preinačuje u ideologiju ili konstrukciju zbilje mimo Zbilje te se tako onemogućuje u ozbiljenju ili odnosu s onim što je početak svakog početka i kraj svakog kraja.

Smisao jednadžbe

Nigdje i ni u čemu izvan sebe čovjek ne čuje, ne vidi i ne zna za to što jest matematika. Ona nastaje u njemu. Nema je u obzorjima usporedivog i mjerivog svijeta. Ali tek s njome moguće su logičke slike i uzajamnosti tog što mu nudi induksijski odnos prema usporedivome i mjerivome. Govoriti o znanosti, u modernom značenju tog pojma, znači promatrati, mjeriti i opisivati prostor-vremenske i masa-energijske odnose u njihovim uzročno-posljedičnim povezanostima. To jest znanost. Ali za nju nije dovoljan uobičajeni jezik, iako je najobuhvatniji odraz ljudskog jastva. Nije dovoljan jer je prezamršen. Logičke uzajamnosti u njemu nikad nisu jednoznačne.

Zato nema i ne može biti znanosti o kakvoj se ovdje kazuje bez matematičkih opisa promatranog, mjenog i opisanog. Ono što matematički nije opisivo, nije ni dostupno znanstvenom promatranju. Čovjek govori o svijetu. Čini mu se da to što promatra ne ovisi o njemu. Ali sve to zapravo govori o njemu. Razumije li sadašnji čovjek to što svijet govori njemu? Je li posve zaboravio jezike nebesa i zemlje i svega među njima?

Sve što znanstvenik promatra u prostor-vremenskoj i masa-energijskoj uzajamnosti opisivo je jednadžbom. Svako znanstveno otkriće uvijek je s odgovarajućim jednadžbama – i Galilejevo i Newtonovo, i Maxwellovo i Einsteinovo, i Heisenbergovo i Schrodingerovo. Kakva god bila, jednostavna ili složena, matematička jednadžba je uvijek troje – lijeva i desna strana, kojima odgovaraju usporedive i mjerive te zato i promjenjive veličine, i treća, ono *Jest*, i neusporedivo i nemjerivo. Bez toga troja nema jednadžbe, a tako ni opisa zakona uvjetnoga svijeta. Cijela znanost je priča o lijevoj i desnoj strani i šutnja o trećoj.

Očito je da *Jest* nije treće od troje. Nije, jer je i neusporedivo i nemjerivo te tako nedjeljivo i nesastavljivo. Nema i ne može biti jednadžbe, a tako ni znanstvenog opisa, bez tog *Jest* koje je ipak izvan već spomenutih granica usporedivosti i mjerivosti, u kojima su razumnost, u punom značenju tog pojma, te posljedično i znanost zatvorene. *Jest* je Treće od dvoje. Posljedično, ukupnost postojanja moguće je uvijek predstaviti kao dvoje čemu je *Jest* Trećost.

Valja se ovdje podsjetiti na ideal gotovo svih fizičara da dođu do jednadžbe koja bi objedinila sve poznate sile kojima su upravljana kretanja u prostranstvima kozmosa i u dubini tvari. Ako bi taj ideal bio i postignut, ostala bi jednadžba s njenim *Jest*. U postojanju, koje se u svom početku, u Velikome prasku i u svom konačnom rasapu čini mrtvom tvari, ipak postoji život. Je li život u kojem je ljudska svijest neograničiva temeljna i zaglavna činjenica sveg postojanja? Bez njega u ljudskosti nema i ne može biti ni početka ni kraja. Čini se da mu je podloga oprečnost, neživot. Ako su sve, i živo i mrtvo, nemogući bez onog jednadžbenog *Jest*, jasno je da sva svojstva promatranih obzorja i čovjeka promatrača svoje bivanje izvode iz tog *Jest*, pa tako i svoje bivanje živim. Valja se zato pitati može li čovjek biti svoj, a to znači slobodan, ako zanemari ili porekne to *Jest* koje izmiče svakom ograničenju, koje obznanjuje sve što je usporedivo i mjerivo?

Otkrivena sloboda

Koncept slobode tiče se bivanja svojim, u punom značenju tog. I doista, imenica *sloboda* etimologijski je povezana s prisvojnomo zamjenicom *svoj*. Ako čovjek doista može postati svoj, a to znači osvijestiti neodredive krajnosti okomice svog jastva u dubini i u visini, u sebi će otkriti neodvojivost vanjskih obzorja od svog jastva a tako i umnosti i razumnosti. Takva uzajamnost jastva i svijeta, suštinska neodvojivost ljudskosti od svijeta, nameće filozofiji znanosti područje preispitivanja u ovom dobu vladajućih koncepata.

U jednoj od rasprava u kojoj je sudjelovao pisac ovog teksta, u skupu filozofa i teologa s raznih strana svijeta, William Clark Chittick, vjerovatno najznačajniji savremeni pisac o metafizički zasnovanom naslijeđu svijeta, rekao je, protiveći se nekom od iznijetih stavova: “A ko kaže da moderna znanost nije ideologija?” Za većinu prisutnih ta tvrdnja neosporivo mudrog čovjeka bila je zbunjujuća. A takve tvrdnje su najvažnije u raspravama, jer u njima i njima remećene su uobičajene slike čovjeka i svijeta. Uobičajena su gledanja na modernu znanost kao sebi dovoljnu i neupitnu sliku zbilje. Pri tome se uglavnom ne pita o kojoj zbilji je riječ – onoj kojoj pripada čovjek ili onoj koja pripada čovjeku?

Vladajuće slike čovjeka i svijeta koje određuju i vladajuće mentalitete nisu jednake onima u ranijim vremenima. Ne treba naročito naglašavati poznate postavke Thomasa Samuela Kuhna o strukturi znanstvene revolucije u kojoj su mijenjane uobičajene paradigme, a posljedično i znanstveni koncepti. Te promjene jesu revolucionarne. U njima se događa okretanje od vladajućih paradigmi prema novim. To nikako ne znači i potpuni diskontinuitet u čovjekovim odnosima prema sebi i svijetu.

Deontološka tumačenja kontingencijskog svijeta, svojstvena za teologiju kada je riječ o semitskom naslijeđu, a zapravo za sve metafizički zasnovane tradicije, uz drukčija jezična uobličavanja, vladala su sve donedavno. Kada se kaže donedavno valja misliti na stoljeća, što u ukupnosti trajanja čovječanstva i jest i nije dugo vrijeme. Jest, jer se Zbilja obznanjuje u neodredivome sada. Nije, jer u čovjekovoj prisutnosti u više milijuna godina gotovo ništa nije promijenjeno u njemu samome, u njegovim sposobnostima da se pita o ukupnosti svijeta, o njegovom početku i razlogu te o kraju i svrsi.

U tom zaokretu od deontologije prema usporedivim i mjerivim pojavama u vanjskim obzorjima jastvo promatrača odvojeno je od tog što promatra, od svijeta za koji vjeruje da podliježe zakonima dovoljnim sebi i odvojivim od promatrača. O početku i kraju svijeta i svega u njemu moguće je, prema takvome stavu, misliti kao odredivim. Ali šta su početak i kraj u apsolutnome značenju? Ako ih ima u vrijeme-prostornoj i masa-energijskoj odredivosti, je li nužno prešućivanje pitanja o onome prije i poslije? To dovodi do jasnog zaključka o odredivosti i prostora i vremena, o njihovoj kontingencijskoj naravi, pa je razložno pitati se o početku početka, što jest paradoks kojim uobičajene slike o odredivosti moraju biti barem gledane na drukčiji način u odnosu na vladajuće.

Ovdje i sada

Iako se činilo da metoda koju primjenjuje i rezultati koje dobiva moderna fizika nude temelj modernoj znanosti, iako otkrića koja su napravili fizičari u posljednja tri ili četiri stoljeća bitno određuju sadašnju sliku svijeta, u svemu tome prešućivana je nelagoda sa sada i ovdje. U apsolutnome sada i ovdje otkriva se zbilja, a zapravo ogleda se u čovjeku. Ni prošlo ni budućje nije u njegovoj vlasti. Ne može ih izmijeniti. Događaju se samo u sada i ovdje. Može ih konstruirati u svojim imaginacijama te ih ovisno o primijenjenoj metodi i moći nametati kao potpunu sliku zbilje. U tome će najčešće prešućivati da su otkrića zakona svijeta ipak neučvrstiva.

Kako ih god uobličio, i okvir u kome su zakoni postavljeni i sve obuhvaćeno njime mijenjaju se u ustrajavanju njihovog promatranja. Zbilja, u punom značenju tog pojma, nije i ne može biti poistovjetiva s njenom slikom. Ali promatrač nema i ne može imati ništa osim slike koja označava ili simbolizira Zbilju. Promjenjivost slike također naznačava ljestve u uvjetnosti koje vode Neuvjetnome, Biću svih bića. A upravo u tome je obznana čovjeku da u svakome sada i svakome ovdje dolazi od jednog te da se njemu i vraća, da su iznad svakog stanja njegovog jastva njegova viša mogućnost, a tako sve do hvalske savršenosti koju valja nasljedovati kao vezu s apsolutno Hvaljenim.

To što je Isaac Newton u svom doista ushitnom opisu zakona kretanja dao bila je samo nepotpuna slika, kako je to pokazano u otkrićima Alberta Einsteina. A to što je predstavio Albert Einstein također je bila samo nepotpuna slika. U tim i njima sličnim slučajevima mijenjajućih znanstvenih slika svijeta javljalo se pitanje o nemjerivim i neusporedivim sada i ovdje. A samo u njima i njima čovjek je poistovjetiv s ukupnošću postojanja. Odvajanje je moguće samo u tim slikama koje su u dogođenoj prošlosti, ali ipak osvješćivane u sada i ovdje ili u izmaštavanoj budućnosti, ipak izmaštavanoj sada i ovdje.

Valjalo bi se ovdje prisjetiti Ibn Arebijevog podsjećanja na dva daha, onog Božijeg i onog čovjekovog. Cijelo postojanje sa svim svojim pojedinostima jest govor Premilosnog, Njegov dah u kojem su oblikovane sve pojave, tako da neprestano nastaju i nestaju. Tako je i s ljudskim govorom. Sve što može reći nastaje i nestaje u njegovome dahu. Ali i njegov dah, kao i sve njegovo, uvjetan je. Zato je opravdano reći da nema daha do Daha. Taj vidik je gotovo posve iščezao iz modernih vidika. I razoren je i izgubljen. Ali sve razoreno može biti iznova podignuto, sve izgubljeno iznova i nađeno.

U prvoj polovici prošloga stoljeća još uvijek je vladala pretpostavka da je promatrani svijet onakav kakav jest, neovisan o jastvu promatrača. Nepotpunost otkrivenih zakona činila se posljedicom uključenosti jastva. Max Planck je tvrdio da će čista i potpuna znanost nastati onda kada iz onog što je promatrano bude posve isključeno jastvo promatrača. Tada bi, prema takvome mišljenju, promatrač bio preinačen u netvarnost koja nije u svijetu te ga promatra i izvana i iznutra. Ali to je očita fikcija. Nema i ne može biti promatranog bez promatrača.

Kvantna fizika je u cijelosti potvrda tog. Nije moguće promatrano bez promatrača. Time se znanstvenik od svoje promatračke isključenosti vraća u uključenost. Sve što je u obzorjima, sve što može biti promatrano odraženo je u jastvu promatrača. Nisu moguća otkrića u dubinama kozmosa ili tvari, a da tog već nema u dubini jastva. To odvodi, možda, novim iluzijama, ali i novim oslobađanjima od njih. S više uvjerljivosti danas je moguće govoriti o znanosti jastva i znanosti kozmosa kao nerazdvojivim.

Fizičar Steven Weinberg zaključuje: "Što se više svijet čini shvativim, to se više čini bez svrhe." Tome se mnogi čude. Ima fizičara koji se s njime slažu, ali i onih drugih. Nema i ne može biti svrhe bez razloga. A kakvu svrhu u usporedivosti i mjerivosti prostor-vremenskih i masa-energijskih odnosa čovjek može tražiti? Ako kozmos nema svrhu, jasno je da je ne može imati ni čovjek. Ali on u svijet ne dolazi niti iz njega odlazi svojom voljom. To što o svijetu i sebi zna i može znati uvijek je u granicama. Nastojanje da shvati to

što je u obzorjima i u njemu znači pomjeranje tih granica. Kamo ih god pomjerio – a to čini u svim svojim nastojanjima – granice ostaju.

Jasno je da znano uvijek biva izvedeno iz neznanog. Prema neznanome čovjek može biti nehajan ili zaboravan. Može ga i poricati, ali sve znano ga potvrđuje. Zato je i čovjek u toj razlučenosti bivanja znajućim sebe, ali nikada posve; znanje ga povezuje s onim što zna u granicama. Ali od tog hoće više, hoće i ono izvan granice, hoće puni smisao znanog. A tog nema i ne može biti mimo njegovog bivanja vjerujućim, vjerovanjem povezanim s apsolutno Vjerujućim. A bivanje vjerujućim pretpostavlja slobodnu volju na osnovi koje može uspostaviti ugovorne odnose s apsolutno Vjerujućim. Tek tada sve to što otkriva u obzorjima i u sebi prima smisao apsolutnog razloga i apsolutne svrhe te postaje govorom Apsolutnog u neprestanom protjecanju Njegovih znakova.

Uzmak determinizma

Uzdizanje razumnosti i induktivne metode kao potpunih i sebi dovoljnih puteva prema shvatanju zakona svijeta postupno se preinačavalo u ideologijske obuzetosti neograničenim mogućnostima čovjeka i neiscrpivim izvorima onog što nudi vanjski svijet. Sve je određeno, smatrali su zagovornici prosvjetiteljstva, a na čovjeku je da to otkrije i primijeni u sva područja ljudskog djelovanja. Tako shvaćene mogućnosti naučnika potiskivale su tajnu pojedinačnosti, i više od tog, poricale su je. Ustrojstvo društvenog poretka trebalo je, prema takvim postavkama, odražavati deterministički poredak u prirodi. Ali ljudska pojedinačnost je nesvladiva. Nemoguće ju je utjerati u poredak koji ne uvažava neodredivost jastva čije su mogućnosti raspoređene od najuzvišenije u razlučenju istine od laži, dobra od zla i ljepote od ružnoće.

Ako su laž, zlo i ružnoća samo odsustvo istine, dobrote i ljepote, to ne znači da čovjekovu slobodu ne čine i primicanje i odmicanje od njih. Ali dva počela nisu moguća. Nisu istina, dobro i ljepota jednako početne kao i laž, zlo i ružnoća. Upravo zato nisu uspijevali pokušaji uniformiranja ljudske pojedinačnosti, pa kakva god da je bila sila u provođenju takvih pothvata. Jednostavno, čovjek je neponovljivo izvoran i neuništiv u svojoj neodredivosti, pretpostavci slobode.

Nakon što je otkriveno da pojave u dubini stvari nije moguće uokviriti u determinističku sliku, nakon što je u opise kretanja prepoznatljivih čestica bilo nužno uvesti vjerovatnost, slijedio je još jedan obrat u odnosu na narav svega postojećeg: Ne samo da jastvo promatrača nije moguće isključiti iz tog što je promotreno već to ovisi upravo o tome jastvu! Time je pitanje o odnosu uvjetnosti i apsolutnosti, o čovjeku i ukupnosti postojanja – a tako i onom o

kojem se već dugo šuti, pitanje o odnosu čovjeka i Boga – primilo nova osvjetljenja. U tome valja vidjeti i obećanja i prijetnje. Obećanja, jer čovjek time postaje bliži sebi. Prijetnje, jer se neke odavno nametane i istrošene slike zajedništva u prošlim postignućima čine obnovljivim.

Umska cijelost

Iako je objedinjujuće, jastvo se shvata u njegovoj povezanoj mnoštvenosti. Čini se da sve što ga čini – i tijelo i duša i duh – mogu biti razlučeni u pojedine organe, tkiva i ćelije te u nedogled dalje u dubine tvari. Što dublje slazi u unutarnjost te cjeline, promatraču su njena obzorja sve mračnija. A od tog je još gore to da zaboravlja ili zanemaruje cjelinu u kojoj ni svijet ni pojedinačno jastvo nisu mogući jedni bez drugog. Ukupnost postojanja maternog je počelo pojedinačnog jastva. I obratno, pojedinačno jastvo u svojoj najuzvišenijoj mogućnosti maternog je počelo svemu postojanju. Tek u savršenosti pojedinačnog jastva ogledaju se sva obzorja, jedno govori s drugim, shvataju se u toj nerazlučivoj cjelini.

Indukcijski postupak ili okretanje od višeg prema nižem isključuje ili zanemaruje tu najuzvišeniju ljudsku mogućnost, bivanje u cjelini i bivanje cjelinom. Za indukcijska promatranja razlučenje ili mnoštvo, s njima povezana uspoređivanja i mjerenja, usvajaju razlučenu umnost, obznanu njene jednosti u mnoštvu. Tako raz-um postaje najuzvišenija ljudska mogućnost. Iz tog slijedi obrtanje metafizički zasnovane ontologije u kojoj sve počinje od uma, riznične cjeline svega što slazi u postojanje, preko imena jednog i imaginacije do osjetnoga svijeta u koji raz-um zatočuje čovjeka.

Kada je indukcijski postupak odnosa čovjeka prema sebi i svijetu uzdignut na višu razinu od dedukcijskog, čovjeku se čini da će, ako otkrije krajnju česticu tvari s njoj pripadajućim mjestom i vremenom, odgovoriti na sva pitanja o sebi i svijetu. Ali nema i ne može biti čestice izvan prostora i vremena te zato ni one koja i dalje ne bi bila djeljiva. Iz tog slijedi ta obrnuta ontologija, prividno zasnovana u iluziji o postojanju jedne i iste gradivne čestice svega.

Na pretpostavci o tome razvijana je moderna ili znanstvena slika svijeta. U njoj je nemoguće, uz primjenu apsolutiziranog indukcijskog postupka, preći granicu znanog i neznanog. Znano se uvijek čini presudno velikim u odnosu na njegove prošle mogućnosti. Zato se znanstveniku pridaje uloga pojedinca poistovjetivog sa znanošću te posljedično i s pravom na uzdizanje iznad ostalih i oholjenje. Uzajamnost raz-umnosti i umnosti, u kojoj manje nije izvodivo iz manjeg, već je sve u području raz-umnosti izvedeno i izvedivo iz umnosti te zato i sve znano iz neznanog. A upravo o tome žreci moderne znanosti šute.

Iako su pomjeranja granica između znanog i neznanog trajna postignuća znanstvenika, neznanost ostaje neizmjerljivo veća te zato i obuhvatnije. Iz tog neznanog izvedivo je sve znano te u njegovome narastanju nije moguće naći razloge za oholjenje i nasilje nad jastvom i svijetom. Naprotiv, čovjekovo narastanje u znanju obvezuje barem na troje – na poniznost prema neiscrpivoj tajni ljudskosti, na darežljivost prema svemu u postojanju i na težnju prema ozbiljenju u ljepoti. A je li to moguće bez rekonstruiranja odnosa umnosti i raz-umnosti?

Sićušnost bivanja znajućim

Čovjeka u bivanju znajućim znanje povezuje s onim što zna ili može znati. U tome je uvijek ograničen. Koliko god pomjerao granicu, ostaje svijet neznanog. Iako o tome iza granice ne može znati na način kako to zna o svemu do nje, pomjeranje granice mu neosporivo jasno potvrđuje da ni tamo, iza nje, nije i ne može biti kaos. Budući da je apsolutno Počelo jedno, obje strane, i znano i neznanost, su Njegove. Ako to Počelo prizna kao apsolutno *Jest* dvojine uvjetnog, ako u tome što zna i može znati prizna Njegovu objavu, jasno je da Ono govori i može govoriti i znanim svijetom i ljudskim govorom o njemu. Ali to je već pitanje vjerovanja koje vjerujućeg čovjeka povezuje s vjerujućim Počelom.

Takva uzajamnost moguća je jedino uz slobodu objiju strana. Ako čovjek poriče ono što mu je neupitno znano, lažac je. Ali ako vjeruje to što mu nije znano, za to nema i ne može naći potvrdu nigdje do u sebi te posljedično u tome što zna. Tada mu sve u obzorjima i jastvu postaje znak ili niža razina obznane onog s čime je povezan vjerovanjem.

Ako iznijeti stavovi budu razmotreni u očitosti promjena u predstavama o kozmosu od ptolomejske do kopernikovske u kojima su slike vanjskih obzorja promijenjene te potom od njih prema sadašnjim uvidima u sunčev sistem kao sićušnu česticu u galaksiji kojoj pripada, jednoj od milijarde onih o kojima je ponešto znano, ako promjene od galilejevskih i njutnovskih slika sila koje upravljaju kretanjem u makrosvijetu budu uspoređene sa sadašnjim slikama u kvantnoj teoriji – jasno je da narastanje čovjeka u bivanju znajućim nije ograničivo. U tome je ipak zaboravljano da to narastanje u bivanju znajućim ne otklanja neizmjerljivu veličinu neznanog. Posljedica tog je dvojaka – narastajući u bivanju znajućim uz nehaj ili poricanje svijeta neznanog čovjek se oholi i osjeća neovisnim i sebi dovoljnim.

U svijetu djeluje kao da sve o njemu zna. Posljedica tog je u razaranju tog svijeta, a tako i sebe sama. Drukčiji odnos izveden iz bivanja sićušnim jest narastanje u vrlini, u poniznosti, darežljivosti i činjenju svega na najljepši način, a to znači uz osjećanje odgovornosti za sve učinjeno i neučinjeno. U svim razdobljima svoje prisutnosti u svijetu čovjek je osjećao to narastanje u bivanju znajućim. I doista, uvijek je u tome bio na višoj razini u odnosu na prethodnu. Ali to ga nije uzdizalo na višu etičku razinu, do osjećanja smisla svog bivanja u svijetu te posljedično i odgovora o značenju patnje i smrti.

Kad god je čovjek sudio o svijetu i sebi, vjerujući da je to što zna potpuno, bio je nepravedan te posljedično i nasilan, i prema sebi i prema svemu u obzorjima. Uz to, valja se upitati, ma koliko se to većini činilo apsurdnim, o nerazlučivosti pojedinačnog čovjeka i svega u postojanju: ima li svijeta, i znanog i neznanog, bez pojedinačnog čovjeka?

Ideologijska odvrtačnja

Sad bi se valjalo vratiti pitanju o ideologiji. Sam koncept nije star. To ipak ne znači da je nastao odjednom i ni iz čega. Kada zamisli o pojavama i trajanju u prostoru i vremenu budu uređene tako da se čine jasnom slikom svijeta, pa se u njima pretpostavlja poistovjetivost zbilje s njenim slikama, čovjek se izlaže opasnosti da sliku zbilje nameće Zbilji, da svojim predstavama o zbilji onemogućuje sebe u uzlaženju od jedne do druge razine svjesnosti. Tako se pitanje o svijesti nameće kao presudno za shvatanje predstave o “čistoj znanosti” iz koje jastvo promatrača mora biti isključeno.

To da jastvo mora i može biti isključeno iz slike svijeta ideologijska je pretpostavka. Što je ona više smatrana znanstvenom, to je nasilje nad čovjekom, a posljedično i nad prirodom, odlučnije i silovitije. Znanost počiva na usporedivosti i mjerivosti, a to znači na priznanju uvjetnosti svijeta. Uvjetnost nije i ne može biti ni razlog ni svrha sebi. U njoj i njome obznanjeni su i apsolutni razlog i apsolutna svrha. Kada se kaže obznanjeni, to znači u njoj i njome naznačeni. Iz tog slijedi da nema i ne može biti svijesti do apsolutne Svijesti.

Što je čovjek tog više svjestan – a bivanje svjesnim znači uzlaženje uz ljestve prema apsolutno Svjesnome – to je i više svoj te tako i slobodniji. On pojedinačno, a tako i svi ljudi čine maternu jednost, neizbrojivo mnoštvo obznana u neprestanome mijenjanju jednog i istog *Jest*, zanemarenog u modernoj znanosti. Ali zanemareno nikada nije i uništeno. Što mu se više suprotstavlja, ono se odlučnije vraća; što se odlučnije čovjek odvrtača od Njeg, to mu čežnja za Njim postaje gorljivija.

Prof. dr. Esad Boškailo

Associate Professor of Psychiatry, University of Arizona, Phoenix Medical School / Vanredni profesor psihijatrije, Univerzitet Arizona, Phoenix Medical School

Assistant Professor of Psychiatry, Mayo Medical School, Scottsdale Arizona / Docent psihijatrije, Mayo Medical School, Scottsdale Arizona

Associate Professor Creighton School of Medicine, Phoenix Campus / Vanredni profesor Medicinski fakultet Creighton, Phoenix Campus

Associate Program Director, Psychiatry Training Program, Creighton University Arizona Health Education Alliance / Pomoćni direktor Programa obuke psihijatrije, Savez za zdravstvenu edukaciju Univerziteta Creighton u Arizoni

esadbh@gmail.com

Primljeno / Received: 26. 02. 2025.
Prihvaćeno / Accepted: 12. 05. 2025.

FREEDOM OF SPEECH AND SOCIAL INTERACTION IN THE POST-COMMUNIST BALKANS: A CALL FOR CULTURAL EDUCATION

SLOBODA GOVORA I KOMUNIKACIJA U DRUŠTVU U POSTKOMUNISTIČKOM BALKANU: POZIV ZA EDUKACIJU

In the former Yugoslavia, the communist era was marked by a relatively mild form of socialism compared to other Eastern Bloc countries. While life was more liberal under Tito's leadership, there were undeniable restrictions, particularly on freedom of speech. Media was partially controlled, and criticism of public figures, government policies, or political movements was limited. Open expression, though not completely suppressed, was carefully monitored, creating a social environment where people became accustomed to self-censorship.

With the fall of communism, and especially with the rise of the Internet and social media in the early 2000s, a new sense of liberation took root. Ordinary citizens began to express their opinions openly—criticizing politicians, public figures, artists, and social movements without restraint. Initially, this explosion of free speech seemed to represent progress. However, a deeper issue soon emerged: many people believed they could say anything without expecting a response, as if freedom of speech was a one-way right.

This unrealistic expectation has led to frequent personal conflicts, especially online. Discussions quickly turn ugly when individuals—especially those in positions of power—feel compelled to defend themselves strongly. The decline of professional journalism has worsened the situation, leaving a void in thoughtful, balanced discourse. Instead, impulsive criticism, misinformation, and unchecked personal attacks dominate the public conversation.

I believe that part of this dynamic is rooted in a cultural legacy from the communist era: the black-and-white thinking that life instilled in people during those times. As a psychiatrist raised during that period, I recognize the psychological tendency to frame issues in absolute terms—right versus wrong, good versus bad. This primitive cognitive style discourages nuance and empathy, making respectful disagreement difficult.

In today's Balkans, this legacy, combined with newfound freedoms, has produced a toxic environment where criticism often comes quickly, harshly, and without full understanding of the facts. As a society, we must recognize that criticism without thoughtful engagement is dangerous, leading to polarization, misunderstanding, and social decay.

The Path Forward: Education and Cultural Transformation

The solution is not to limit freedom of speech, but to educate people on how to use it responsibly. I propose two main areas of action:

1. Early Education Reform:

Taking inspiration from models like Japan, Balkan education should focus in early grades on teaching respect—for elders, for nature, for peers, for science, and for opposing opinions—before emphasizing purely academic achievement. Children should learn emotional intelligence, empathy, and critical thinking from a young age.

2. Social Media Literacy and Public Campaigns:

We must use the very tools that amplified the problem—social media and the Internet—to educate the public. Campaigns should teach people how to read critically, engage respectfully, and recognize that not every disagreement demands a response. Silence can be a powerful and mature answer.

In addition, promoting the work of ethical, professional journalists in the Balkans is essential. Trusted voices must reclaim their place in public discourse, offering thoughtful analysis instead of sensationalism.

Finally, philosophical traditions—from Buddhism’s emphasis on taming the ego to Sufism’s concept of conquering the “nafs” (selfish desires)—offer timeless lessons on humility and communication. Integrating these ideas into modern civic education can help individuals learn that mature dialogue requires listening, patience, and the willingness to not always be “right.”

Conclusion

Post-communist freedom has been a tremendous gift to the Balkans, but true freedom requires responsibility. Education—both formal and informal—must focus on developing a culture of thoughtful communication. Only then can freedom of speech become a force for unity and progress, rather than division and hostility.

I am hopeful that with a coordinated effort between educators, journalists, and community leaders, we can help guide future generations toward a healthier, more respectful society.

SLOBODA GOVORA I KOMUNIKACIJA U DRUŠTVU U POSTKOMUNISTIČKOM BALKANU: POZIV ZA EDUKACIJU

U bivšoj Jugoslaviji, komunistička era bila je obilježena relativno blagim oblikom socijalizma u poređenju s drugim zemljama Istočnog bloka. Iako je život pod Titovim vođstvom bio liberalniji, postojala su neosporna ograničenja, posebno kada je riječ o slobodi govora. Mediji su djelimično bili pod kontrolom, a kritika javnih ličnosti, državnih politika ili političkih pokreta bila je ograničena. Otvoreno izražavanje stavova, iako nije bilo potpuno zabranjeno, bilo je pažljivo dozirano, stvarajući društveno okruženje u kojem su se ljudi navikli na autocenzuru.

Padom komunizma ranih 1990-tih, a naročito s razvojem interneta i društvenih mreža početkom 2000-ih, rodio se novi osjećaj slobode. Obični građani počeli su otvoreno izražavati svoje mišljenje – kritikujući političare, javne ličnosti, umjetnike i društvene pokrete bez zadržke. U početku se činilo da je ovaj procvat slobode govora znak napretka. Međutim, uskoro se pojavio dublji problem: mnogi su vjerovali da mogu reći bilo šta, bez očekivanja odgovora, kao da je sloboda govora jednostrano pravo.

Ovo nerealno očekivanje dovelo je do čestih ličnih sukoba, naročito na internetu. Rasprave brzo postaju ružne kada se pojedinci – posebno oni na pozicijama moći – osjećaju prisiljenima da se snažno brane. Pad profesionalnog novinarstva i medija dodatno je pogoršao situaciju, ostavljajući prostor za impulsivnu kritiku, dezinformacije i nekontrolisane lične napade koji dominiraju javnim diskursom.

Smatram da je dio ovog problema ukorijenjen u kulturnom nasljeđu komunističke ere: crno-bijelom načinu razmišljanja koji je bio usađivan u ljude tokom tih vremena. Kao psihijatar koji je odrastao u tom periodu, prepoznajem psihološku tendenciju da se stvari sagledavaju kroz apsolutne kategorije – ispravno ili pogrešno, dobro ili loše. Ovakav primitivni stil razmišljanja obeshrabruje nijansirano razmišljanje i empatiju, otežavajući poštovanje i razumno neslaganje.

Na današnjem Balkanu, ovo naslijeđe, kombinovano s novostečenim slobodama, stvorilo je toksično okruženje u kojem kritike često dolaze brzo, grubo i bez potpunog razumijevanja činjenica. Kao društvo, moramo prepoznati da kritika bez promišljenog angažmana vodi ka polarizaciji, nerazumijevanju i društvenoj eroziji.

Put naprijed: obrazovanje i kulturna transformacija

Rješenje nije u ograničavanju slobode govora, već u obrazovanju ljudi kako da je odgovorno koriste. Predlažem dvije glavne oblasti djelovanja:

1. Reforma ranog obrazovanja:

Inspirisani modelima poput japanskog, obrazovni sistem na Balkanu treba da u ranim razredima naglasak stavi na podučavanje poštovanja – prema starijima, prirodi, vršnjacima, nauci i suprotnim mišljenjima – prije nego što se fokusira isključivo na akademska postignuća. Djeca trebaju od ranih godina učiti emocionalnu inteligenciju, empatiju i kritičko razmišljanje.

2. Pismenost u korištenju društvenih mreža i javne kampanje:

Moramo koristiti upravo one alate koji su i doprinijeli problemu – internet i društvene mreže – kako bismo educirali javnost. Kampanje trebaju učiti ljude kako da kritički čitaju, pristojno učestvuju u raspravama i prepoznaju da nije svaka nesuglasica vrijedna odgovora. Tišina ponekad može biti moćan i zreo odgovor.

Također, neophodno je promovisati rad etičkih i profesionalnih novinara na Balkanu. Povjerljivi glasovi moraju povratiti svoje mjesto u javnom prostoru, nudeći promišljenu analizu umjesto senzacionalizma.

Na kraju, filozofske tradicije – od budističkog naglaska na ukroćivanju ega do sufijskog koncepta savladavanja “nafsa” (sebičnih želja) – nude bezvremenske lekcije o poniznosti i komunikaciji. Integracija ovih ideja u savremeno građansko obrazovanje može pomoći pojedincima da shvate da zrela komunikacija zahtijeva slušanje, strpljenje i spremnost da ne moramo uvijek biti “u pravu”.

Zaključak

Postkomunistička sloboda bila je ogroman dar za Balkan, ali prava sloboda podrazumijeva odgovornost. Obrazovanje – formalno i neformalno – mora biti usmjereno na razvoj kulture promišljene komunikacije. Samo tako sloboda govora može postati snaga za jedinstvo i napredak, umjesto izvor podjela i neprijateljstva.

Vjerujem da, uz koordinirani trud edukatora, novinara i lidera zajednice, možemo usmjeriti buduće generacije prema zdravijem i respektabilnijem društvu.

Prikazi i osvrta / Reviews and Comments

Prof. dr. Husnija Kamberović

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

kamberovichusnija@gmail.com

Primljeno / Received: 20. 02. 2025.

Prihvaćeno / Accepted: 16. 04. 2025.

SAN O EVROPI¹

DREAM OF EUROPE²

Izdavačka kuća „Akademska knjiga“ iz Novog Sada je objavila knjigu Mijata Lakićevića *Ljudi (i) institucije. Desimir Tošić, Latinka Perović, Vladimir Gligorov, Zoran Đinđić*. Riječ je o kolektivnoj i komparativnoj biografiji četvero srpskih političara (i) naučnika koji su, iako su na kraju završili u istom taboru, u početku više bili antipodi: Desimir Tošić je politički emigrant poslije Drugog svjetskog rata, a Latinka Perović komunistički lider (do 1972); Vladimir Gligorov je bio liberal, a Zoran Đinđić praksisovac. Sve ih je, međutim, na kraju ujedinila ideja moderne i evropske Srbije. Lakićević ukazuje da ih je sve ujedinjavala i činjenica da su svi bili teoretičari, ali i praktičari, da su svi prošli kroz neku vrstu disidentstva („u jednom širem smislu“) i emigracije (u slučaju Latinke Perović riječ je o „unutarnjoj“ emigraciji poslije 1972.). Smjestivši ih u taj okvir, Lakićević s ovim „kvartetom“, koji se 1990. našao na istoj strani, kreće na „službeni put“ i predstavlja njihove biografije koje se međusobno prepliću, istodobno pričajući priču o intelektualnoj i društvenoj historiji Srbije i srpskoga društva 20. i početka 21. stoljeća.

Prvi dio knjige je posvećen liberalizmu (35-112), u kojem ukazuje na liberalizam ovog „kvarteta“: Latinka Perović je bila mješavina liberala i ljevičara, ali je nakon rušenja sa vlasti pod optužbom za liberalizam, istražujući srpsku historiju i društvo liberalizam prevagnuo u njenom razumijevanju svijeta. Perović je istraživala srpske socijaliste Svetozara Markovića i srpske liberala, čiji je rođonačelnik Vladimir Jovanović (čiji se sin zvao Slobodan a kćerka Pravda). Prvi je težio narodnoj državi samoupravne demokratije čiji su izvori na Istoku, u Rusiji, a drugi liberalnoj

¹ Tekst je prikaz knjige Mijat Lakićević, *Ljudi (i) institucije. Desimir Tošić, Latinka Perović, Vladimir Gligorov, Zoran Đinđić*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2024, 206 str.

² Text is a book review Mijat Lakićević, *Ljudi (i) institucije. Desimir Tošić, Latinka Perović, Vladimir Gligorov, Zoran Đinđić*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2024, 206 str.

demokraciji sa ishodištem na Zapadu, u Evropi. Srbija stoljećima vodi borbu oko toga kakvu državu želi: narodnu ili liberalnu. Tokom 19. stoljeća prvu ideju su zastupali radikali, a drugi liberali Jovana Ristića i Milana Piroćanca. Radikali su nastali od socijalista Svetozara Markovića i vremenom su otišli udesno, slično kao što su krajem 20. stoljeća srpski komunisti sa Slobodanom Miloševićem otišli udesno. Lakićević, pokazujući kako Latinka Perović u svojim istraživanjima prati dinamiku odnosa radikala i liberala u 19. stoljeću, pravi velike, ali u suštini razumljive, prihvatljive i argumentirane, paralele sa dinamikom odnosa konzervativaca i liberala u srpskoj historiji druge plovice 20. stoljeća.

U ovom prvom dijelu skiciran je i intelektualni portret Desimira Tošića (čiju je detaljnu biografiju pod naslovom *Desimir Tošić: Između ekstrema* Lakićević objavio 2022. godine). Zato sada ovdje samo ukazujemo na Lakićevićevu interpretaciju Tošićevog odnosa prema nacionalizmu i klerikalizaciji srpskog društva. Protivnik je Velike Srbije i zalagao se za modernu Srbiju i ljudska prava. Tu su već Latinka Perović i Desimir Tošić na istoj strani.

Treći o kome Lakićević piše iz ovog „kvarteta“ je Zoran Đinđić. Filozof, koji je poznatiji kao političar, a s Perovićevom i Tošićem ujedinjuje ga ideja modernizacije srpskoga društva i zalaganje za individualna prava. Ovo posljednje će biti ključna tačka na kojoj je Lakićević ovom „kvartetu“ pridružio i Vladimira Gligorova.

Drugi dio knjige („Kobna decenija“, 113-144) govori o ključnim promjenama 1963-1973. koje su odredile sudbinu Jugoslavije. Lakićević povezuje aktivnosti ovog „kvarteta“ u toj deceniji: Tošić iz daleke perspektive Londona u svom časopisu *Naša borba* donosi informacije o događanjima u Jugoslaviji, u kojima aktivno sudjeluje Latinka Perović (najviše, kao aktivni funkcioner); ali već tada borbu za svoje ideje počinju i Zoran Đinđić i Vladimir Gligorov. Đinđić studije filozofije na Filozofskom fakultetu u Beogradu počinje 1971, kada se na tom fakultetu, na kojem djeluje jedna „grupa nečastivih“ profesora, već vodi „ljuta borba“, a Vladimir Gligorov tada napušta studentski pokret (nije sasvim jasno zbog čega je Gligorov, koji je inače sin Kire Gligorova, utjecajnog makedonskog komunista, podnio ostavku u Predsjedništvu Saveza studenata Jugoslavije, a suprotstavljanje nacionalizmu hrvatskog dijela studentskog pokreta može biti jedan razlog). U nastavku ovog dijela knjige Lakićević je veliki dio posvetio studentskoj pobuni i njenim interpretacijama, te posljedicama na jugoslavensko i srpsko društvo. Sve je završeno lomom srpskog liberalnog vođstva i temeljnim čistkama koje su nakon toga uslijedile. Dominantno je uvjerenje da je slom srpskih liberala 1972. označio i kraj jedne

ozbiljne alternative nacionalizmu, koji će se snažno razviti tokom naredne decenije.

Treći dio ove knjige je naslovljen jednostavno „Evropa“ (145-186). Lakićević pokazuje kako je svako iz ovog „kvarteta“ zapravo bio Evropljanin, i u Evropi su vidjeli budućnost Srbije. Svi su, međutim, smatrali da se Srbija mora modernizirati da bi postala dio evropskog svijeta. Desimir Tošić se obraćao mladima u Srbiji: „Pre nego što se uđe u Evropu potrebno je da naše društvo prođe kroz jedno čistilište. (...) Naše (srpsko, H.K.) društvo je u ovom trenutku otrovano prošlošću, ali ne istorijskom prošlošću već mitologizovanom prošlošću u kojoj se preuveličavaju naše pobjede, a skrivaju naši mnogobrojni porazi. Zbog takvog stanja stvari mi smo postali traumatizovano društvo kao možda nijedno drugo u Istočnoj i u Zapadnoj Evropi“ (str. 153). Slično je govorila i Latinka Perović: „Sve moje znanje i iskustvo upućuje me na zaključak da sve dotle dok imate fiksaciju nacionalne države koju ste počeli da pravite 1804. godine i dva veka je pravite, vaš stvarni odnos prema Evropi, a i prema sebi ostaje problematičan. Ne možemo da budemo otvoreno, demokratsko društvo, a da stalno, svesno ili nesvesno falsifikujemo svoju istoriju“ (str. 157). Zato se zalagala za modernizaciju Srbije kao put za ulazak u Evropu: „Evropa je to što vi ovde napravite, a ne samo ulazak u neki novi okvir (...) Ovde se i život sa drugima u Jugoslaviji smatrao neprihvatljivim bez sile, bez dominacije“ (str. 163).

Svoj san o Evropi je imao i Zoran Đinđić. On je bio svjestan snage nacionalizma ne samo u Srbiji, nego i u Evropi, ali je vjerovao da je alternativa tome mir, i to ideja „vječnog mira“ velikog filozofa Imanuela Kanta. Na ovom mjestu možda treba malo opširnije objasniti ovaj Đinđićev odnos prema nacionalizmu, iz prostog razloga što u Bosni i Hercegovini o Đinđiću postoji jedan sasvim drugačiji narativ zbog nekih njegovih postupaka tokom 1990-ih godina. Lakićević, naime, navodi jedan razgovor Tošića i Đinđića iz novembra 1995, kada Tošić izražava nezadovoljstvo zbog činjenice da Demokratska stranka, koju vodi Đinđić, sve više postaje „nacionalistička i populistička“. Đinđić je odgovorio kako je stranka samo ušla dublje u srpski narod, te da za to „upotrebljava oba oružja, i nacionalizam i socijalizam. Ja sam za Evropu, Evropejac sam, živio sam u Nemačkoj desetak godina, ali osećam da je naš narod po svojoj tradiciji u isti mah i socijalist i nacionalist. Kad [Demokratska] stranka konačno obezbedi 20 odsto, onda ćemo lakše moći da idemo dalje, usredsređićemo se na građansku državu, na neku socijaldemokratiju“ (str. 173). [Digresija: u Bosni i Hercegovini je Milorad Dodik prvobitno pripadao socijaldemokratskom političkom krugu, dok nije shvatio da igra na nacionalističku kartu donosi bolji rezultat. Kada je zaigrao na nacionalističku kartu, neki su mislili da je to taktički potez da dobije podršku naroda, ali ga je nacionalistička karta „povukla“ i kasnije odvela u

najtvrdi srpski nacionalizam]. Očito da je u Đinđićevom slučaju bilo nekih krivih koraka. Srpski nacionalisti su ga počeli napadati da je previše okrenut Evropi i da zbog toga izdaje nacionalne interese. Tako je na kraju Đinđić svoj san i svoju riješenost da Srbiju uvede brzo u Evropu - platio glavom!

Vladimir Gligorov je, kao i Đinđić, ideju Evrope vidio kao kontinuitet Kantove ideje „vječnog mira“. On piše: „Evropska unija je projekat zasnovan na ideji da se širenjem privrednih sloboda učvrsti zona bezbednosti u Evropi. (...) Osnovno javno dobro kojim bi EU trebalo da snabdeva zemlje članice jeste bezbednost. Način na koji se to postiže zasniva se na razumevanju evropske istorije, pre svega prošlog veka, i na saznanjima moderne političke misli, dakle one liberalne, prosvetiteljske i racionalističke“ (str. 177). Euroskeptici, i lijevo i desno, nemaju nikakve argumente, zaključuje na kraju Gligorov.

U Epilogu (187-194) Lakićević jasnije objašnjava i sâm naslov knjige o ljudima i institucijama. On, naime, ne samo da želi kazati kako je svaki pripadnih ovog „kvarteta“ o kojem piše neka vrsta institucije (što je čest slučaj kada se afirmativno želi pisati o važnosti pojedinih ljudi u historiji), nego je njegova knjiga važna i zbog toga što naglašava pozitivnu stranu pojedinaca koji „izrastaju u institucije“. I Dobrica Ćosić je bio institucija. Institucije mogu biti dobre (inkluzivne, dakle uključujuće) i loše (isključujuće). „Drugim rečima, ako su valjano postavljene, tj. ako su samostalne, nezavisne, profesionalne i odgovorne, onda one uključuju sav ljudski potencijal, tj. kapital kojim raspolaže određena zemlja, te u tom smislu omogućavaju korišćenje svih njenih resursa, kako prirodnih tako i društvenih. Nasuprot tome, ako su „ekstraktivne“, one ne dozvoljavaju iskorišćavanje svih kapaciteta jednog društva, tako da ono zaostaje u ekonomskom, kulturnom i svakom drugom pogledu“, zaključuje Lakićević. A svaki pripadnik ovog „kvarteta“ je iza sebe ostavio dubok trag. Dešava se često da se ti pozitivni tragovi u historiji zatrpaju, ali, kao što je Latinka Perović pokazala otkrivajući tragove srpskog liberalizma, doći će i oni koji će otkrivati zatrpane tragove. Ova knjiga Mijata Lakićevića važna je i zbog toga što te tragove srpskog liberalizma još uvijek čini vidljivim. A to je važno i za Balkan u cjelini.

UPUTE ZA AUTORE

Časopis **Pregled** je jedan od najstarijih časopisa u Bosni i Hercegovini koji, sa kraćim i dužim prekidima, izlazi od 1910. godine.

Časopis **Pregled** afirmira stvaralaštvo naučnih radnika Univerziteta u Sarajevu kao i drugih istraživača iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Prioritet se ogleda u naučnom pristupu teorijske elaboracije savremenih socijalnih, ekonomskih, pravnih i političkih procesa u Bosni i Hercegovini ali i svijetu. Časopis pruža mogućnost naučnoj, književnoj, kulturnoj, društvenoj i ekonomskoj javnosti da prezentira bosanskohercegovačke i evropske kulturnohistorijske tokove i protivrječnosti.

Pozivamo autore da dostavljaju svoje radove i priloge koji sadržajem odgovaraju osnovnim tematskim opredjeljenjima **Pregleda**. U časopisu objavljujemo tekstove koji podliježu anonimnoj recenziji.

U časopisu se objavljuju sljedeće kategorije tekstova:

Članci:

- izvorni naučni rad;
- prethodno saopćenje;
- pregledni naučni rad;
- stručni članak;

Pogledi i mišljenja

- eseji

Osvrti i prikazi:

- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova;
- osvrti;
- prikazi;
- prilozi;
- prijevodi.

Da bi bili objavljeni u časopisu, tekstovi trebaju biti oblikovani prema sljedećim uputama:

Oblikovanje teksta

1. dokument pohraniti u programu MS Word (*.doc ili .docx format);
2. stranica standardne veličine (A 4);
3. single prored za cijeli rad;
4. font Times New Roman, 12 pt;
5. margine 2,5 cm;
6. ne koristiti nikakve stilove;
7. ne uređivati zaglavlje (Header) niti podnožje (Footer) dokumenta;
8. obavezno brojčano označiti stranice.

Struktura rada

1. ime i prezime autora/ice i profesija;
 2. naziv institucije u kojoj radi;
 3. e-mail adresa autora/ice;
 4. naslov rada na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 5. sažetak (do 250 riječi u trećem licu) i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom i engleskom jeziku;
 6. spisak korištene literature.
- Kada autori elaboriraju pojedine segmente nekog problema, tekstovi trebaju sadržavati koncizne podnaslove;
 - U slučajevima kada se koriste kratice i simboli, uz rad moraju obavezno biti priložena objašnjenja;
 - Kada rad sadrži ilustracije, fotografije, grafikone, tabele i sl., iste moraju biti numerisane i sa navedenim izvorom iz kojeg su preuzete;
 - Obim rada je ograničen do **šesnaest (16) stranica teksta**, uključujući sve dijelove rada;
 - Sažetak rada treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i zaključak;
 - Ključne riječi trebaju sadržavati bitne pojmove koji se pojavljuju u tekstu, ali ne opće i preširoke pojmove;
 - U radovima će se poštovati jezik autora (bosanski, hrvatski ili srpski), kao i pismo teksta (latinica ili ćirilica);
 - Dostavljeni tekstovi trebaju biti lektorisani.

Svaki autor treba dostaviti izjavu da je rad autorsko djelo i da nije prethodno objavljen, niti će biti ponuđen drugom časopisu na objavljivanje, uz saglasnost da rad može biti dostupan u slobodnom pristupu u međunarodnim bazama podataka u kojima je časopis indeksiran i na veb-stranicama Univerziteta u Sarajevu i *Pregleda: časopisa za društvena pitanja*.

Bez navedenih elemenata nijedan rad neće biti objavljen.

Molimo autore/ice da se u radovima pridržavaju jednog sistema navođenja i citiranja.

Na kraju rada se navodi numerisan spisak korištene literature poredane abecednim redom po prezimenu autora, odnosno naslovu anonimne publikacije u kojem se ne vrši selekcija izvora (na monografije, časopise, zbornike, arhivsku građu, veb-stranice i sl.). Ukoliko se navodi više radova jednog autora, radovi se navode hronološkim redom.

Navodimo primjere za navođenje literature na kraju rada korištenjem jedne varijante harvardskog sistema citiranja:

Knjige:

- Knjige sa jednim autorom:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Knjige sa dva autora:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Knjige sa tri autora:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Knjige sa više od četiri autora:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Poglavlje u knjizi:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*. Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

Elektronske knjige:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Naučni i stručni rad u zborniku ili zbirci radova:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Članak u časopisu:

Grubiša, D., 2011. Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem. *Politička misao*, 48 (2), str. 61-90.

Veb-stranice:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: <http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma__Recenzija_Abdulah_Sarcevic> [25. 09. 2014.].

Radove slati na adresu izdavacka.djelatnost@unsa.ba

Kontakt: Fuada Muslić-Haseta, prof., Sekretar Redakcije

Tel: 00 387 33 565-122

www.pregled.unsa.ba

Univerzitet u Sarajevu, Redakcija časopisa **Pregled**

Obala Kulina bana 7/II, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

GUIDELINES FOR AUTHORS

Pregled is among the oldest periodical in Bosnia and Herzegovina that, taking into considerations longer and shorter hiatuses, has been published since 1910.

Pregled is a periodical that promotes creative capacity of University of Sarajevo scholars and of other scholars from fields of social sciences and humanities as well. The priority reflects in the scientific approach to the theoretical working out in details of social, economic, legal and political processes, both in Bosnia and Herzegovina and the world. The periodical offers a possibility to the scientific, literary, cultural, social and economic public to present Bosnian-Herzegovinian and European culture-historical developments and clashes.

We hereby use this opportunity to invite authors to submit their papers and contributions conforming to the *Pregled's* basic thematic orientation. Texts published in the journal have been subject to anonymous review.

The following text categories are published in the periodical:

Articles:

- original scientific papers;
- preliminary notes;
- reviewed scientific paper;
- professional/vocational article;

Views and opinions

- essays

Reviews:

- presentations from scientific and professional/expert conferences;
- reviews;
- contributions;
- translations.

To be published in the periodical, texts are expected to meet fully the following guidelines:

Basic Formatting:

1. Articles should be saved in MS Word software either as a *.doc or *.docx file;
2. Paper setting: A 4 (21,59 x 27,94 cm)
3. Line spacing set to 1 throughout the document;
4. 12 point Times New Roman font;
5. Margins set to 2,54 cm.;
6. Use of any other formatting styles is forbidden;
7. Use of any other headers and footers is forbidden;
8. All pages of the entire manuscript ought to be serially numbered.

Body of the paper:

1. Author's name, surname and vocation;
 2. Name of the institution where the author works;
 3. Author's email address;
 4. Article's title in Bosnian/Croatian/Serbian and English language;
 5. Summary of approximately 250 words (in English and third person) and a keyword list in Bosnian/Croatian/Serbian and English;
 6. Reference list.
- When working in details certain segments of some issue, that bodies of text should fall under precise subheadings;
 - Abbreviations and symbols, if used, ought to be accompanied with corresponding explanations;
 - If used, illustrations, photographs, charts, tables etc. ought to be serially numbered and have clearly referenced their sources;
 - The required paper length is **16 (sixteen) pages**, including each and every part;
 - Article's summary should present general overview of the subject, used methodology, obtained results and conclusion;
 - Keywords ought to be essential terms appearing in the text, excluding the overly general or broad ones;
 - Author's choice of language (Bosnian/Croatian/Serbian) and script (Latin or Cyrillic) will be adhered in articles;
 - Submitted papers ought to be proofread.

Each author is obliged to submit a statement reading that submitted paper is an original previously unpublished authorship work, nor that it will be offered to any another journal for publishing. The author also gives consent that his work may be freely accessible in the international databases in which the journal is indexed and on the University of Sarajevo and *Pregled: Periodical for Social Issues'* appropriate websites.

Papers violating any part of the aforestated guidelines shall be rejected.

We kindly ask the authors to adhere to single quoting and citation system.

At the paper's end, a numbered list of used literature, sorted alphabetically by author's surname, i.e. the title of an anonymous publication, where sources are not selected per sources (monographs, journals, proceedings, archives, web pages, etc.) should be listed. If more than one author is cited, the works are to be listed chronologically.

Here some references examples at the paper's end are given using a Harvard citation's variant:

Books:

- Books with single author:
Imamović, M., 2008. *Knjige i zbivanja*. Sarajevo: Magistrat.
- Books with two authors:
Hartman, K., Ackermann, E., 2004. *Searching and Researching on the Internet and World Wide Web*. 4 izd. Franklin: Beedle & Associates Inc.
- Books with three authors:
Lasić-Lazić, J., Laszlo, M., Boras, D., 2008. *Informacijsko čitanje*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Books with four or more authors:
Talović, M. et al., 2011. *Notacijska analiza u nogometu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Book chapters:

Šunjić, M., 1996. Odnosi Bosne i Venecije u vrijeme vladavine Tvrtka I. U: Šunjić, M. *Bosna i Venecija* (odnosi u XIV i XV st.). Sarajevo: HKD Napredak. Str. 53-79.

E-books:

Pušina, A., 2014. *Stil u psihologiji: teorije i istraživanja*. [e-knjiga] Sarajevo: Filozofski fakultet. Dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Stil_u_psihologiji_teorije_i_istrazivanja.pdf [25. 09. 2014.].

Scientific and vocational papers in a Book of Proceedings or Collection:

Dizdar, S., 2010. Slika stanja Bolonjskog procesa u Bosni i Hercegovini. U: Mitrović, P. ur. *Zbornik radova sa međunarodnih okruglih stolova o implementaciji Bolonjskog procesa u Federaciji Bosne i Hercegovine*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, str. 13-61.

Journal articles:

Grubiša, D., 2011. *Politološke dvojbe u Europskoj uniji: potraga za određenjem*. Politička misao, 48 (2), str. 61-90.

Web-sites:

Šarčević, A., 2012. *Socijalna moć uma*. [online] Dostupno na: http://www.academia.edu/2926123/_Socijalna_moc_uma_-_Recenzija_Abdulah_Sarcevic [25. 09. 2014.].

Articles should be submitted by email to izdavacka.djelatnost@unsa.ba.

Contact person: Fuada Muslić-Haseta, Grad. Eng. Lit., Editorial Board Assistant
Tel. 00 387 33 565 122

www.pregled.unsa.ba

University of Sarajevo, **Pregled: Periodical for Social Issues** Board of Editors
Obala Kulina bana St., 7/II, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

